

ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ

ЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Колективна монографія

Харків – 2012

Рекомендовано вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 3 від 16 листопада 2012 р.)

Рецензенти:

С. І. Максимов – доктор юридичних наук, професор, член-кор. Національної академії правових наук України

І. В. Карпенко – доктор філософських наук, професор

О. В. Тягло – доктор філософських наук, професор

Колектив авторів:

О. М. Юркевич, д-р філос. наук, проф. (передмова; розділ 1 (введення); підрозділи: 1.1; 1.4; 1.4.2; 1.5; розділ 2 (введення); підрозділи: 2.1.; 2.1.1 (разом із С. Д. Цаліним); 2.2; 2.2.1; 2.2.2; 2.2.3; 2.2.4; 2.2.5 (разом з Ж. О. Павленко); розділ 3 (введення)); **В. Д. Титов**, д-р філос. наук, проф. (підрозділи: 1.2.1 (разом із Д. О. Войтенко); 1.2.2 (разом з Д. О. Войтенко); 1.2.3; 1.4.1; 1.4.3; 3.2 (разом із С. Д. Цаліним)); **С. В. Куцепал**, д-р філос. наук, проф. (підрозділ 3.1); **С. Е. Зархіна**, канд. юрид. наук, доц. (підрозділ 1.3); **О. П. Невельська-Гордєєва**, канд. філос. наук, доц. (підрозділи: 1.4.4; 1.4.5 (разом із Ж. О. Павленко); 3.4); **Ж. О. Павленко**, канд. юрид. наук, доц. (підрозділи: 1.4.5 (разом із О. П. Невельською-Гордєєвою); 2.2.5. (разом з О. М. Юркевич); 2.3; 2.3.1; 2.3.2; 2.3.3; 2.3.4); **С. Д. Цалін**, канд. філос. наук, доц. (підрозділи: 2.1.1 (разом із О. М. Юркевич); 3.2); **Д. О. Войтенко**, канд. юрид. наук, ас. (підрозділи; 1.2.1 (разом із В. Д. Титовим); 1.2.2. (разом із В. Д. Титовим); 2.1.2; 2.1.3; 2.1.4; 2.2.6); **С С. Шестопал**, канд. юрид. наук, ас. (підрозділ 3.3).

Юридична аргументація : Логічні дослідження. Колективна монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін.; За заг. ред. проф. О. М. Юркевич. – Х., 2012. – 211 с.

ISBN

В монографії юридична аргументація визначається як міждисциплінарний логіко-юридичний науковий предмет. Досліджуються: питання становлення та історичного розвитку теорії юридичної аргументації, особливості мови права, аналітична й діалогічна моделі аргументації, визначається відмінність між науково-теоретичною та практичною типами аргументації, доведенням і доказуванням, розглядаються види аргументації та способи обґрунтування, логічні характеристики аргументації в судовому спорі, види логічних помилок та способи їх уникнення при юридичній аргументації тощо.

ББК

© О. М. Юркевич, В. Д. Титов,
С. В. Куцепал та ін., 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ВСТУП ДО ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ	6
1.1. Предмет і значення теорії юридичної аргументації	6
1.2. Історичний розвиток теорій юридичної аргументації	14
1.1.1. Виникнення і розвиток теорії аргументації в античній Греції і Римі.....	14
1.2.2. Розвиток теорії аргументації в Середньовіччі та в епоху Нового часу.....	21
1.2.3. Сучасні теорії аргументації.	28
1.3. Мова права як підґрунтя юридичної аргументації	33
1.3.1. Загальна характеристика мови права.....	33
1.3.2. Мова права як семіотична система.....	37
1.4. Загальнологічні підстави юридичної аргументації	41
1.4.1. Закони (принципи) традиційної логіки.....	41
1.4.2. Логічні форми думки: загальна характеристика.....	45
1.4.3. Поняття.	46
1.4.4. Судження.....	60
1.4.5. Умовивід.....	66
1.5. Логічні форми: функціональний підхід	85
Розділ 2. АНАЛІТИЧНА ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ	93
2.1. Науково-теоретична аргументація в правознавстві	93
2.1.1. Науково-теоретична аргументація: логіко-гносеологічні принципи, види.....	93
2.1.2. Логічна теорія доведення.....	97
2.1.3. Правила доведення.....	99
2.1.4. Теоретико-правове обґрунтування.....	100
2.2. Практична логіка юридичної аргументації	103
2.2.1. Особливості практичного мислення юриста.....	104
2.2.2. Мереологія практичного мислення. Мереологічна множина.....	106
2.2.3. Мереологія понять.....	108
2.2.4. Практична логіка висловлювань. Основи герменевтичної індуктивної логіки.....	115

2.2.5. Аналогія права та аналогія закону: аргументоване тлумачення.	122
2.2.6. Доказування в юридичній практиці.	127
2.3. Аналіз та оцінка даних юридичної аргументації	131
2.3.1. Докази як основний вид даних юридичної аргументації.	131
2.3.2. Оцінка прийнятності доказів в юридичній аргументації.....	141
2.3.3. Ціннісні орієнтації та місце права в ієрархії цінностей суспільства.	143
2.3.4. Роль довіри в процесі переконання. Експертна оцінка в юридичній аргументації. .	146
Розділ 3. ДІАЛЕКТИЧНА ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ	152
3.1. Аргументація, критика і діалог	152
3.2. Комплекс «запитання-відповідь» в юридичній аргументації	159
3.2.1. Загальна характеристика запитань.	159
3.2.2. Структура запитань.....	160
3.2.3. Види запитань.	162
3.2.4. Правила щодо запитань та помилки, пов'язані з порушенням цих правил.....	164
3.2.5. Відповіді та їх види.....	166
3.2.6. Правила відповідей та типові помилки при їх порушенні.	167
3.3. Логіка спору. Судовий спір	168
3.4. Софістичний спір. Парадокси	176
3.4.1. Поняття про софізми.....	176
3.4.2. Типи софістичних помилок.	178
3.4.3. Історія й сучасні вирішення старогрецьких софізмів.	190
3.4.4. Види вивертів у спорах.	194

ПЕРЕДМОВА

Матеріал, представлений в даному виданні, є результатом багаторічної праці професорсько-викладацького складу кафедри логіки Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Логічна тематика, що міститься в окремих підрозділах, присвячена різним аспектам досліджуваного предмету. Серед них є традиційно теоретичні питання щодо з'ясування специфіки предмету, його історії, окреслення загальнологічних параметрів правильного мислення, положень логічної теорії доведення тощо.

Крім загальновідомих положень логічної теорії, без яких неможливо обійтись при створенні будь-якої логіки, в монографічному дослідженні пропонується особливий підхід до логіки юридичної аргументації. Можна позначити його як *функціональний підхід*, який продиктований необхідністю юридичної прагматизації логіко-теоретичного матеріалу. В монографії встановлюється логічна специфіка теоретичного і практичного мислення як двох особливих аспектів діяльності інтелекту, які потребують різних інтелектуальних здібностей і здійснюються на різних логічних підставах. Специфіка теоретичного мислення має особливе значення для аргументації в правознавчих науках, а практичне мислення вживається перш за все у сфері правозастосування. Крім того, монографія містить розділи, присвячені аналітичній та діалектичній аргументації, що відповідає різним моделям аргументативної діяльності – монологічній (безвідносній) та діалогічній (релятивній, структурованій з урахуванням контекстуальних відношень).

До окремих авторських новацій необхідно віднести: дослідження предмету юридичної аргументації, історичного розвитку теорій юридичної аргументації, мови права, особливостей логіки практичного мислення юристів. мереології понять, специфіки обґрунтування юридичного значення, аналізу й оцінки даних в юридичній аргументації, розрізнення доведення й доказування і т. ін.

Розділ 1. ВСТУП ДО ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Дослідження теоретичних і практичних питань юридичної аргументації потребує перш за все визначення предмету та історії цієї теорії, її значення для юридичної практики, усвідомлення особливостей мови права, а також звернення до загальнологічної тематики і положень відомих логічних теорій, що постають у якості логічних підстав юридичної аргументації. На основі прояснення фундаментальних положень логіки необхідним уявляється з'ясування функціональних характеристик основних логічних форм для їх подальшого дослідження в прагматичному аспекті аргументації.

1.1. Предмет і значення теорії юридичної аргументації

Поняття юридичної аргументації набуває свого значення в процесі сучасних змін характеру юридичної діяльності. Зокрема, завдяки відходу від позитивістської моделі права, переоцінці відношення між законодавством та процесом правозастосування, кардинальним змінам ролі судді наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., та ін. Воно використовується як в теоретичному, так і в практичному значенні. В теоретичному значенні поняття юридичної аргументації містить комплекс знань про структуру, види і процес аргументування як логічної процедури, для розуміння аргументації залучається комплекс логічного знання. В практичному значенні юридична аргументація виступає в якості однієї з основних логічних складових юридичної техніки, що має за мету здійснення правозастосування за певними логіко-юридичними нормами. Сучасна теорія юридичної аргументації поєднує знання формально-логічних теорій загальнотеоретичного значення зі змістовними завданнями правознавчої теорії та юридичної практики.

Суттєвою відмінністю цієї неklasичної логічної теорії є дослідження раціональних моделей юридично значущого міркування з урахуванням контекстуальних залежностей співучасників та специфіки суб'єктивних факторів (об'єктивних та суб'єктивних контекстів). Традиційна і класична теорії логіки відрізняються від неklasичної теорії аргументації, перш за все, за *типом раціональності*. Ці теорії представляють два типи методологічної рефлексії, що спрямовані у різні предметні області. Традиційна та класична логічні теорії ґрунтуються на зворотній методологічній рефлексії, що направлена саме на думку у її формах. Така рефлексія, направлена на думку, дозволяє вирішувати гносеологічні проблеми думки як самостійного феномену. Вона ж відкриває правила самої логіки. Другий тип методологічної рефлексії направлений на слово, в якому виражена думка. Цей тип раціональності відкриває правила риторики та поезики, дає можливість вирішувати проблеми «критики мови». Логічна якість думки, вираженої у мовних формах, пізнається

опосередковано, з урахуванням різноманітних контекстів, характерних для мовної репрезентації. При цьому оцінюється не стільки мова, скільки ступінь розумності людини, її «інтелектуальна кваліфікація» у професійному предметному полі. В руслі розвитку даної методології логіко-риторичного типу раціональності й формується теорія аргументації.

Розвиток теорії аргументації як самостійної логічної дисципліни супроводжується виникненням теоретичних питань, пов'язаних з уточненням даного предмета. Зокрема, ставиться питання про достатність традиційної логіки для виявлення глухих кутів та пасток в нетрадиційній аргументації [4]. З точки зору Я. Хінтіки, співвідношення логіки та аргументації потребує переоцінки традиційного погляду на природу логіки, згідно якому істини формальної логіки це тавтології, що не мають ніякого інформаційного змісту. Тому деякі дослідники аргументації відходять від традиційної логіки та звертаються до риторики. Але перш за все, слід звернутися до неklasичної логіки, розвиток якої привів до «виникнення різноманітних логічних числень, що зовсім не вплинуло на наші здібності розмірковувати та аргументувати. Якщо природа логіки змінилась, – пише В. Л. Васюков, – то чи не варто пошукати змін у природі аргументації, звернувшись до «неklasичної» аргументації, що ґрунтується на неklasичній логіці?» [4, с. 131].

Принципи неklasичної логіки виникли як відповідь на проблемні питання класичної логіки, що приводили до парадоксів. «Так релевантна логіка виникла як реакція на парадокси матеріальної імплікації, інтуїціоністська логіка піддала сумніву закон виключеного третього та подвійного заперечення, багатозначна логіка (за версією Яна Лукасевича) була створена для подолання принципу логічного детермінізму та принципу бівалентності, паранесуперечлива логіка спростовувала універсальність закону протиріччя і т. д.» [4, с. 131-132].

Виникнення неklasичної логіки сприяло створенню нових областей логічного предмета, що сприяло розширенню предмета логіки, в тому числі, логічних числень. Для теорії аргументації це означає те, що стало можливим розмірковувати поєднуючи функції «звуження» та «розширення» аргументації. Наприклад, модальні та інтенсіональні логіки, долаючи парадокси матеріальної імплікації, сприяли розширенню сфери аргументації, а релевантні, багатозначні та паранесуперечливі логіки, що перешкоджали появі довільних тверджень як наслідку суперечливості міркувань, сприяли звуженню сфери аргументації [4]. Таким чином, неklasична аргументація постає в якості доповнення до традиційної та класичної.

Зауважимо, що традиційно логічна модель теорії аргументації пов'язана з дослідженнями Аристотеля в області аналітики, класична аргументація переважно представлена системами аргументів символічної (математичної) логіки. Щодо неklasичної теорії аргументації, то типологія її предмету формується перш за все у зв'язку з новими сферами неklasичних логічних теорій. Так, наприклад, виходячи з різновидів неklasичної логіки розрізняють: інтуїціоністську аргументацію (яка вимагає конструктивних тверджень або заперечень і не підтримує доведення від противного), релятивну аргументацію

(в якій відповідність предмета думки собі може зберігатись навіть за умови появи у міркуванні суперечності), модальна алетична аргументація (що дозволяє вважати істинні аргументи необхідними, приймати їх у якості законів), деонтична аргументація (що надає можливість переходити від істинних аргументів до обов'язкових та аргументів дозволу), а також – епістемічна, темпоральна, багатозначна, паранесуперечлива аргументації [4]. Таке розмаїття типів аргументації пов'язане з більш прагматичною направленістю розвитку сучасної логічної науки.

Головним поняттям як в традиційній, класичній, так і неklasичній парадигмах теорії аргументації є поняття аргументу та аргументації.

Аргументами в логіці називають судження, що формулюються для підтвердження або заперечення іншого судження. Тобто, аргумент – це форма думки з певною функцією.

Логічна процедура, в процесі якої здійснюється підтвердження одного судження за допомогою іншого, називається *аргументацією*.

Юридична аргументація, з логічної точки зору, – це процес підбору аргументів та структурування відношень між ними відповідно логічним правилам істинності, що здійснюється у юридичному контексті.

Термін «юридична аргументація» тісно пов'язаний з термінами «правова аргументація», «нормативна аргументація», «доктринальна аргументація», «правознавча аргументація» та ін. Різні типи аргументації у правовому полі розрізняються за цільовим призначенням аргументів. Так, правова аргументація формується для використання при розробці теоретико-методологічних основ правової області знань, у політико-правовій сфері, при правовому вихованні і т. ін. Нормативна аргументація потрібна при нормотворчій діяльності, аналізі нормативних положень права. Доктринальна аргументація – при посиланнях на доктрину права в правознавчих дослідженнях, у правотворчій діяльності тощо. Правознавча аргументація використовується для теоретико-методологічних та теоретико-прикладних досліджень у правознавстві та інших міждисциплінарних галузях наук. Призначення юридичної аргументації обумовлюється її об'єктом.

Об'єктом юридичної аргументації в практичному сенсі є правдивість чи неправдивість юридично значимих суджень, справедливості чи несправедливості судових рішень, їх відповідності чинному законодавству, що вимірюється за логічними нормативами істинності.

Предметом теорії юридичної аргументації як дисципліни логічного циклу є логічні засоби переконання у мовленнєвих діях юридичного значення при досягненні цілей права.

Теорія юридичної аргументації – це *логіко-юридична наука*, що поєднує знання логічної форми та юридичного змісту. Синтезування знань логіки та правознавства і юридичної практики обумовлює *міждисциплінарний* характер предмету теорії юридичної аргументації. Предмет теорії юридичної аргументації потребує міждисциплінарних досліджень аргументаційного процесу. Зокрема, методологія цих досліджень поєднує методи логіки,

гносеології, психології, лінгвістики, етики, правознавства, естетики тощо. При цьому, «логічний стрижень» цієї теорії є визначальним. Гносеологічні методи допоможуть надати оцінку юридичних аргументів з точки зору їх пізнавальної якості, евристичної результативності. Методи психології потрібні для аналізу психологічного змісту аргументів та моделювання психологічного контексту в практиці юридичної аргументації. Лінгвістичні методи допоможуть визначити мовну структуру аргументів, відповідність мови права правилам загального мовознавства. Методи науки етики необхідні з точки зору оцінки витримування відповідності моралі і права в процесі юридичної аргументації. Правознавча методологія потрібна для того, щоб правовий зміст та процесуальні норми аргументації були юридично коректними. Але логічний зміст форм думки, їх аргументаційна функція, норми їх структурування та моделювання відповідно логічної істинності, раціональний контроль за контекстами, тобто вся операціональна система розкривається тільки завдяки методам науки логіки.

За цільовим призначенням юридична аргументація може використовуватись як в теорії, так і на практиці. У теоретико-прикладних дослідженнях аргументи юридичного значення можуть зустрічатись як у правознавстві, так і в інших суспільнознавчих науках – соціальній філософії, соціології, політології, соціальній психології та ін. На практиці юридична аргументація може набувати різних значень. Так, вона має суто юридичне значення у правозастосуванні та загальнолюдське соціально-правове значення поза практикою правозастосування, не виключаючи побутові спори. Виходячи з цього, в загальнотеоретичному аспекті можна поділити юридичну аргументацію на *теоретичну* та *емпіричну*. Як теоретична, так і емпірична юридична аргументація оснований на юридичному досвіді у практиці правозастосування.

Оскільки теорія юридичної аргументації має комплексний міждисциплінарний характер, можна виділити наступні аспекти предмету юридичної аргументації: суто логічний, гносеологічний, логіко-риторичний, психологічний, комунікативний, та ін. В *суто логічному* аспекті юридична аргументація розглядається як мисленнева структура, процес створення якої відповідає правилам побудови строгих логічних форм. В даному аспекті юридична аргументація обумовлена логічною формою та приймає логічне значення істинності, тобто вона орієнтована на правильність логічної форми. Нестроге мислення не є властивим для юридичної аргументації. У *гносеологічному* аспекті юридична аргументація постає пізнавальною процедурою, що оперує юридичними засобами пізнання. Аргументи наділяють змістовними характеристиками, що дають інформацію про предмет юридичного дослідження. В гносеологічному аспекті юридичне пізнання орієнтовано на змістовну істинність, що не відповідає загальнонауковим критеріям повноти, вичерпності, а має бути достатньою для прийняття юридичного рішення. В *логіко-риторичному* аспекті юридична аргументація постає у формі висловлювань з урахуванням особливостей виражальних засобів мови, доцільності їх використання в юридичній практиці або правознавчій

теорії. В *психологічному аспекті* юридична аргументація постає у вигляді смислових конструкцій свідомості та їх взаємодії з несвідомим, тобто відкриває суб'єктивні контексти, що супроводжують та обумовлюють індивідуальний вибір та використання того чи іншого змісту юридичного аргументу. В *комунікативному* аспекті юридична аргументація представляє собою моделі мовної взаємодії, що сприяють ефективній передачі інформації юридичного значення. Не розглядаючи інші аспекти юридичної аргументації, можна зауважити, що у конкретній ситуації процесу юридичної аргументації може бути актуальним той чи інший аспект, що впливає на кінцевий результат аргументування. Але базовим для створення навіть самих умов юридичної аргументації є саме логічний аспект цього процесу як *інтелектуальної дії*.

При цьому суто юридичний аспект юридичної аргументації, наприклад, нормування процедури юридичної аргументації за допомогою процесуального права (кримінального чи цивільного) виходить за межі даної навчальної дисципліни, тому що вона розглядається за своєю методологією на базі дисциплін логічного циклу, а за предметом – в міждисциплінарному форматі, де поєднуються змістовні характеристики декількох наук.

Якщо виділити серед багатьох аспектів юридичної аргументації гносеологічний, логічний та лінгво-психологічний, то вони представляють три процедурні аспекти: *дослідження, обґрунтування та переконання*. Дійсно, при юридичній аргументації відбувається *дослідження* – гносеологічна процедура, в якій предмет дослідження постає у своїх властивостях з виокремленням юридично суттєвих ознак при юридичному визначенні. Процедура дослідження нормується юридичним чином, завдяки чому не всі засоби дослідження можуть бути прийнятними. Тобто, деякі слідчі дії можуть вважатися не правовими діями. *Обґрунтування* відноситься до суто логічних процедур, що є аспектом юридичної процедурної практики. Воно обумовлене законом достатньої підстави і логічною теорією доведення. Обмеження інтелектуальних можливостей обґрунтування також пов'язано з юридичною необхідністю. Це означає, що не кожна підстава буде юридично необхідною. Наприклад, свідчення заінтересованої особи можуть бути істинними, але можуть бути не прийнятими суддею в якості підстави, можуть бути відхилені згідно з нормами процесуального права. *Переконання* – це результат інтелектуально-процесуальної дії, що досягається завдяки активації лінгво-психологічного аспекту процедури юридичної аргументації.

В психології переконання визначається як свідомо потреба особи, що спонукає її до дії у відповідності до її ціннісних орієнтацій. Переконання – це твердий погляд на що-небудь, що формується на основі деяких ідей. Сукупність переконань представляє світогляд людини. «Нові» переконання узгоджуються зі «старими» або можуть їх змінити. В старослов'янській мові слово «убедить» пов'язано з коренем «беда», в сучасній українській «переконання» – зі словом «конати» (тобто, вмирати). Сучасне значення цього слова пов'язане зі словами «примушувати», «спонукати», «схиляти», «умовляти». Відповідно, переконатись – означає схилитись (дослівно: впасти на коліна), упевнитись,

пересвідчитись, досягти згоди. В раціональній комунікації переконання є методом впливу на свідомість людини через звертання її до свого критичного мислення. Основою методу переконання є відбір, логічна упорядкованість фактів та висновків згідно з єдиною функціональною задачею. Результат переконання досягається за допомогою взаємодії логічних, психологічних та лінгвістичних форм та представляє собою смислову цілісність, що приймається слухачем та становиться предметом його віри. Відомий німецький філософ XVIII ст. Й. Фіхте стверджував, що віра – це не знання, вона є рішенням волі надати значення знанню. Взаємодія раціональних компонентів переконання з вірою породжує певний парадокс переконання, в якому одночасно уживаються і конфліктують віра й розум. Він досить іронічно показаний у Тургенєва в романі «Рудін»: «– Загальні міркування! – продовжував Пігасов, – смерть моя ці загальні міркування, огляди, висновки! Усе це основане на так званих *переконаннях*; будь-хто говорить про свої *переконання* та ще й поваги до них вимагає, носиться з ними... Ех!

І Пігасов потряс кулаком в повітрі. Пандалевський розсміявся.

– Чудово! – промовив Рудін, – так, ви вважаєте, що *переконань* немає?

– Ні – і не існує.

– Це ваше *переконання*?

– Так.

– Як же ви кажете, що їх немає? Ось вам вже одне на перший випадок».

Переконання – одна й найскладніших категорій для теоретичного аналізу, але одне з найважливіших істотних якостей людської свідомості. Переконання є дуже впливовими щодо людських дій і навіть людської долі. Особа людини характеризується крім усього його переконаннями. Переконання формують особисту картину світу людини. Таким чином, *переконання – це процедура і результат прийняття на віру деякого судження шляхом застосування комплексної логіко-психологічної та логіко-лінгвістичної техніки*. Результатом переконання стають судження, що вбудовуються у структуру світогляду, завдяки чому людина знаходить впевненість у своїх поглядах, знаннях та оцінках. Через почуття комфортної впевненості переконання починають впливати на людську поведінку та вольові дії. Метафорично кажучи, в результаті переконання наші погляди стають як годинники: вони показують різний час, але кожен вірить тільки своєму годинникові.

Переконання досягається в процесі доведення, в спорах, діалогах, тобто, різних формах комунікації. Переконання є метою юридичної аргументації. Суддя має бути переконаний у правоті однієї зі сторін судової суперечки, інакше судейська постанова не буде прийнята.

Докази є логічним інструментом переконання. Докази при доведенні повинні бути переконливими. Це означає, що суддя може погодитись або не погодитись з доказами, з чого випливає дві можливості: прийняти чи не прийняти ці докази в залежності від успішності процедури переконання. Якщо *інструментальний характер доказів* для переконання не викликає особливих зауважень, то більш складною є проблема істини при переконанні. *Істина*

також стає інструментальною у цій процедурі. Це означає, що наявність істинного судження в юридичній аргументації не гарантує його обов'язкового прийняття. Технологія переконання в деякій мірі нейтралізує оцінку істинності суджень, тобто для інтелекту створюються такі умови його діяльності, при яких він не має можливості досить чітко розрізнити істину і хибу. Інтелекту потрібні надінтелектуальні можливості для того, щоб ясно відстежувати процес аргументації, але на практиці такі ситуації є досить рідкими, подібні «осаянню». Не зважаючи на істинність, люди вірять у різні байки, навіть не перевіряючи інформацію. Довіра до неперевіреної інформації також породжує переконання. Переконана у чомусь людина буде передавати іншим людям цю інформацію так, як би вона була істинною. І навпаки, істинна думка може бути відхиленою і не сприйматись людиною. Справа в тому, що істина не потребує нерозумної віри, але потребує величезної інтелектуальної напруги при досягненні розуміння, а хіба та неперевірена інформація уникають звернення до інтелектуальної оцінки, бо вона досить енергоємна та в принципі небезпечна для хибної думки. Тому легше «посіяти» свою думку у чужій голові шляхом психологічного впливу, ніж використовувати «чисті» інтелектуальні прийоми.

Таким чином, у структурі переконання виявляється віра. Але вищезазначене не означає, що істинні судження не потребують переконання. Істина може «оселитись» у розумі людини не тільки шляхом її самостійних інтелектуальних зусиль, а й за допомогою інших людей – через переконання. При цьому виникає питання довіри до людини, що переконує. Довіра є передумовою віри, що є, в свою чергу, складовою переконання. Довіра у професійній юридичній діяльності досягається завдяки представленню певних кваліфікаційних документів (дипломів) та репутацією, що формується у юридичному досвіді.

Зважаючи на те, що при аргументації проблема істинності не вирішується так чітко, як у традиційній та класичній логіках, а підміняється переконанням у істинності, теорію аргументації в сучасній логіці відносять умовно до риторично орієнтованих дисциплін, іноді називають «ною риторикою». Але ця назва не свідчить про те, що теорія аргументації підміняє риторіку. З одного боку, теорія аргументації не зводиться до логічної теорії доказу, для якої опорним поняттям є істинність, а переконання та соціальні контексти не набувають свого логіко-теоретичного значення. З другого боку, теорія аргументації не може ототожнюватись у повній мірі з риторикою, для якої ключові моменти пов'язані з питаннями структурної побудови текстів промов та підготовки і практики їх публічних промовлянь. Теорія аргументації не зводиться й до еристики – теорії спору, бо спір є однією з багатьох форм, в яких використовується аргументація. Таким чином, теорія аргументації досліджує раціональні процеси, відмінність яких у наявності вектора переконання.

Переконання відрізняється від примушування. Примус здійснюється проти волі й бажання людини, він може бути фізіологічним або психічним, індивідуальним або колективним. Як примушування, так і переконання можуть використовуватись в одній процедурі (наприклад, психотерапевтичній), вони

містять елементи навіювання, тому часто їх складно розрізнити. Але переконання має за мету змінити раціональну форму (думку) шляхом аргументації, причому ця зміна повинна сприйматись людиною як добровільна і справедлива, тоді як примус не зважає на реакцію людини, ігнорує її свободу і тому завжди має негативний моральний результат. Зокрема, виключенням є використання примусу у юридичній практиці, де аргументація здійснюється не у міжособовому просторі, а від імені держави та з посиланням на закон.

Таким чином, переконання передбачає свідому згоду на зміну своєї свідомості, при участі у чесному інтелектуальному змаганні або у простій бесіді. Інтелектуальна активність при аргументації впливає на емоційно-психічний стан людини, але це відбувається при активній свідомості. Тому теорія аргументації при моделюванні ефективних для практики форм комунікації базується на моральних принципах взаємодії людей. Способи переконання шляхом аргументації мають бути орієнтовані на істину та добро.

Теорію аргументації вважають *методологією переконання*. В ній розроблені прийоми розумних доводів, що сприяють порозумінню, прийняттю розумних рішень та здійсненню розумних дій. Аргументація є раціональною формою переконання на відміну від емоцій, почуттів або волевиявлення з примусом. Розумність, обумовлена логічними нормативами, постає ознакою логічної культури аргументування. Юридична аргументація більш ніж інші види аргументації потребує такої культури.

Теорія юридичної аргументації має як *теоретичне*, так і *практичне значення*. Теоретичне значення, перш за все, полягає в її методологічному ресурсі, який є узагальненням типових логічних форм та прийомів їх впровадження. Надбанням методології юридичної аргументації користуються юристи-теоретики усіх напрямів досліджень права. Практичне значення теорії юридичної аргументації полягає у використанні знання з юридичної аргументації на практиці. Культура юридичної аргументації в практичному сенсі поєднує знання логічних та юридичних норм.

Література: 1. Алексеев А. П. Аргументация. Познание. Общение / А. П. Алексеев. – М., 1991; 2. Аргументация, интерпретация, риторика // <http://www.argumentation.ru>; 3 . Аристотель. Томика / Аристотель // Соч. в четырех томах. Т. 2. – М., 1978; 4. Васюков В. Л. О не-фрегевской аргументации / В. Л. Васюков // Теория и практика аргументации. – М., 2001. – С. 130–143.; 5. Еемерен Ф. Х. ван, Гроотендорст Р. Аргументация. Коммуникация. Ошибки / Ф. Х. Еемерен ван, Р. Гроотендорст. – СПб, 1991; 6. Еемерен Ф. Х. ван, Гроотендорст Р., Хенкеманс Ф. С. Аргументация: анализ, проверка, представление / Ф. Х. ван Еемерен, Р. Гроотендорст, Ф. С. Хенкеманс. – СПб, 2002; 7. Ивин А. А. Основы теории аргументации: Учебник / А. А. Ивин. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 352 с.; 8. Ивлев Ю. В. Концепция курса «Теория и практика аргументации» / Ю. В. Ивлев // Проблемы викладання логіки та дисциплін логічного циклу: IV Міжнародна науково-практична конференція (13–14 травня 2010 року) : матеріали доповідей та виступів. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – С. 119; 9. Михалкин Н. В. Логика и аргументация в судебной практике : Учебник для вузов / Н. В. Михалкин. – СПб. : Питер, 2004. – 336 с.; 10. Рузавин Г. И. Логика и аргументация / Г. И. Рузавин. –М., 1997; 11. Яскевич Я. С. Аргументация в науке / Я. С. Яскевич. – Минск, 1992.

1.2. Історичний розвиток теорій юридичної аргументації

1.1.1. Виникнення і розвиток теорії аргументації в античній Греції і Римі. Оскільки у суспільстві велика кількість справ не може бути виконана одноосібно, людям потрібно взаємодіяти. Але вони дуже часто мають різні погляди на одні й ті ж самі речі. У примітивному суспільстві погляди найбільш сильної або найбільш авторитетної людини (нехай і заслужено авторитетної) не підлягають обговоренню і тим більше критиці. Така практика інколи виправдовує себе у ситуаціях, що потребують швидких рішень (наприклад, в умовах війни або кризи). Проте в процесі ускладнення суспільних завдань починає усвідомлюватися необхідність урахування різних думок і знаходження найбільш оптимальних рішень. Одна справа, коли хтось робить курінь для себе або для своєї родини – цій людині там жити і вона сама буде відчувати можливі вигоди чи невгоди від результатів свого рішення і своєї праці. Зовсім інша справа, коли люди приймають рішення, від яких залежить спільний добробут або навіть спільна доля – будувати храм, школу, водогін чи дорогу, який обирати суспільний устрій, оголошувати війну сусідам чи укладати мир тощо. В цих останніх випадках людям потрібно знаходити спільні рішення. Знаходження таких рішень здійснюється шляхом обміну думками. Якщо автори таких думок наводять для них певні підстави, ми маємо справу з обґрунтуванням, або, як сьогодні частіше висловлюються, з аргументацією.

Аргументація – це процес пошуку і пред'явлення переконливих підстав для наших суджень про дійсність. З аргументацією ми зустрічаємося у будь-якій значущій сфері людської діяльності. Стосовно юриспруденції аргументація є універсальною для всієї сфери права логіко-методологічною процедурою пошуку і встановлення переконливих підстав для наших суджень про юридично значущі події, їхню правову оцінку і прийняття адекватних їм рішень.

Предметна сфера аргументації в праві охоплює всі рівні функціонування правової системи – від попередніх філософських і соціально-політичних проектів установа моральних, релігійних, політичних, соціально-економічних підстав оптимального суспільного порядку і відповідних цих проектам загальних теорій права, конституцій і окремих законів до обґрунтування необхідності конкретних процесуальних дій відносно конкретних осіб у конкретних правових ситуаціях.

Вже на ранніх фазах історії людства майнові суперечки, розслідування кримінальних справ і відповідні судові рішення поставили вимогу аргументації і розробки її техніки. Вважається, що перші спроби розробки такої техніки були здійснені давньогрецькими софістами наприкінці V – початку IV ст. до н. е. (Протагор, Горгій, Продік, Гіпій). Згідно з Протагором, кожна окремо взята земна людина є мірою всіх речей, тобто є носієм власної істини. Тоді слід визнати, що єдиної для всіх істини не існує. Так позиція називається методологічним релятивізмом. Згідно з нею можливо довести будь-яке твердження, і будь-якій точці зору завжди може бути надано видимість обґрунтування. Технікою такої псевдо-аргументації був примітивізований діалог,

що зводився до низки запитань з активної сторони і однозначних відповідей «Так» або «Ні» – з пасивної сторони. Зусилля софістів і були скеровані на тому, як створювати цю видимість обґрунтування шляхом свідомого перекручування значень словесних виразів. Такі перекручування називають софізмами. Наприклад, у софізмі «Рогатий» ставилося запитання: «У тебе є те, чого ти не втрачав?» – «Так». – «Ти не втрачав рогів?» – «Ні». – «Отже, у тебе є роги». Ще один софізм: «Цей пес твій?» – «Так». – «Цей пес – батько?». – «Так». – «Отже, цей пес – твій батько». В іншому софізмі запитувалося: «Чи добре мати знання, що таке злочинний вчинок?» – «Так». – «Отже, злочинний вчинок – добрий». «Той, хто взяв позику вчора, сьогодні вже нічого не винен, бо сьогодні він уже інша людина» [6]. Вже на цих прикладах видно, що метою софістичної псевдо-аргументації було не знаходження істини, а досягнення перемоги над опонентом через його дискредитацію або «збивання з пантелику».

Філософські зусилля Сократа, Платона і Аристотеля (IV ст. до н. е.) були присвячені подоланню методологічного релятивізму софістів. Для Сократа, Платона і Аристотеля першорядним завданням став пошук безумовних першооснов, відправляючись від яких стало б можливим приходити до достеменних і незаперечних висновків у будь-якій сфері людського пізнання і практичної діяльності. Далеко не останнім за значенням імпульсом до критики софістики послідовниками Сократа Платоном і Аристотелем був несправедливий судовий процес і приречення на страту Сократа. В цьому процесі провідну роль у звинуваченні відіграли представники софістичного напрямку.

Платон (428/427 — 347 до н. е.) у діалогах «Федр» [25], «Філеб» [26], «Політик» [27] радить при виборі методу філософствування діяти за *законом однорідності і законом специфікації*. Закон однорідності вимагає, щоб, виявляючи подібність речей та їхню відповідність один одному, ми досягали види, поєднували їх у групи, а групи – в роди, доки не дійдемо до граничного, всеосяжного поняття, якому повинні відповідати всі матеріальні речі. Закон специфікації означає, що ми повинні ретельно розрізняти групи, об'єднані родовим поняттям, а також об'єднані їм вищі і нижчі види. Цей закон забороняє робити стрибки при підведенні нижчих видів або індивідів безпосередньо під поняття роду. Обидва закони є ідейними підставами для логічних операцій абстрагування і класифікації, синтезу і аналізу, необхідних для ефективної аргументації.

Застосування цих законів має супроводжувати *діалектичний метод запитань і відповідей*, що ведуть від знання загальновідомого до знання ще невідомого. З практичного погляду діалектика виглядає як породження нового знання, тому сам Сократ часто волів називати його майєвтикою, своєрідною «родопомічню» знання, подібною до заняття акушерки, якою була його власна матір. Намічений Сократом *майєвтичний (тобто «родопомічний») метод* пошуку підстав спирається на необхідність твердо встановити предмет дискусії і для цього дати його точне визначення. За свідченням Платона у діалозі «Федр», Сократ наголошував: «Ті, хто не визначає, не здатні й міркувати» [25,

269 б]. Для Сократа визначити предмет міркування – значить зрозуміти, звідкіля береться знання про нього. При цьому важливо бути впевненим в тому, що ми дійсно знаємо обговорюваний предмет, а не тільки думаємо, що знаємо його.

Істинне знання повинно бути встановлено не на мінливих показаннях почуттів, а на міцних і надійних раціональному доказах, що показують шляхи міркування від первиних підстав до доказуваного положення через безперервний процес запитань і відповідей, стверджень і заперечень.

Зразком аргументації для Платона служили аксіоматично організовані геометричні доведення, в яких, «минаючи відчуття, за допомогою одного лише розуму», діалектика здатна наблизити нас до сутності будь-якої речі. Такими ж за своєю логічною формою повинна, на його думку, стати аргументація в усіх інших суспільно значущих сферах людського пізнання і діяльності.

Найближчим продовжувачем Платона став Аристотель (384-322 до н. е.), який неодноразово звертався до розробки теорії аргументації у своїх творах «Метафізиці», «Категоріях», «Про софістичні спростування», «Топіці» і «Риториці».

У «Метафізиці» [2, 1062 б 32-35] Аристотель протиставляє принцип заборони суперечності тезі Протагора «людина є міра всіх речей». Якщо Протагор правий, те, що будь-якій людині може показатися, те й повинно вважатися достовірним. Але якщо це так, то виходить, що одне й те саме існує і не існує, що воно і погане і добре, а те, що здається кожному, і є міра. Теза Протагора є помилковою, бо ігнорує принцип заборони суперечності. Натомість Аристотель рекомендує дотримуватися принципу тотожності, бо ті, хто має намір брати участь у бесіді, повинні хоч якось зрозуміти один одного. Якщо цього не досягається, то як можна розраховувати на продуктивний обмін думками? Тому кожне слово має бути зрозумілим однаково; якщо ж воно має декілька значень, то треба роз'яснити, в якому з них воно вживається [2, 1062 а 12-16].

Із прийняття принципів несуперечності і тотожності випливає принцип виключеного третього: Якщо предмет, про який висловлюються, є щось біле, то, говорячи, що він не є білим і не є не-білим, ми скажемо неправду [2, 1063 б 18-24].

Таким чином, існують деякі абсолютні логічні регулятиви аргументації у вигляді принципів несуперечності, тотожності і виключеного третього.

Тема обґрунтування знаходить більш розгорнутий розгляд у логіці Аристотеля.

Викладене в «Категоріях» [3, 1 б 25 – 2 а 10] вчення про поняття орієнтує на конкретність аргументації при розгляді будь-якого теоретичного і практичного питання. Аристотель зводить усе різноманіття можливих питань і відповідних їм категорій до десяти основних.

Запитання	Категорія	Приклади
Хто? Що?	Сутність	Людина, кінь
Де?	Місце	у Лікеї, на площі
Коли?	Час	учора, торік
Яке?	Якість	біле, граматичне
Скільки?	Кількість	довжиною в два лікті
Щодо чого?	Відношення	подвійне, більше
Запитання	Положення	лежати, сидіти
щодо :	Стану	мати, бути видимим
	Дії	поділяти, розрізати
	Страждання	страждати, бути розрізаним

Процедура аргументації одержує міцний категоріальний каркас, який вимагає уточнювати, що і як саме досліджується, тобто предмет дослідження в його найбільш істотних аспектах. Аристотель, таким чином, уперше ставить процес вивчення предмета в рамки суворої методологічної необхідності (аподиктичності). Тільки орієнтуючись на необхідність виводу, можна досягти визначеності й однозначності результатів міркування. Питанням того, як здійснювати необхідний вивід, присвячені Перша і Друга «Аналітики» [4], що містять першу в історії систематично розвинуту логічну теорію такого виводу – аналітику.

Аналітика розуміється Аристотелем як особлива наука про доведення, на відміну від будь-яких інших наук, що тільки користуються доведеннями.

Основний спосіб доведення, який рекомендується Аристотелем у «Аналітиках» для наукових досліджень, – це аподиктичний силогізм (відомий за сучасними підручниками з логіки як категоричний силогізм). Тут слідування здійснюється від більшого засновку, що містить яесь загальне і загальновизнане положення, і окремого засновку, що містить деяке висловлювання про фактичний стан справ, до висновку, який являє собою поширення загального правила на окремий випадок, на кшталт хрестоматійного:

Усі люди смертні.

Сократ – людина.

Сократ – смертний.

Зокрема, у формі такого силогізму вирішуються питання про логічну відносність і допустимість тих або інших доказів у цивільному, адміністративному або кримінальному процесах, а також здійснюється юридична кваліфікація того чи іншого законного або незаконного діяння.

Аристотель також розглядав інші види силогізмів – діалектичний і риторичний. Теорію діалектичного силогізму викладено в трактаті «Топіка» [5], а риторичного – у трактаті «Риторика». [6] Ці силогізми ґрунтуються на вірогідних засновках, причому діалектичний силогізм застосовується для вирішення теоретичних проблем, а риторичний – для проблем практичних,

тобто політичних і судових. Зокрема, теорія діалектичного і риторичного силогізмів припускає можливість застосування аргументів «до людини». Так, Аристотель у третій книзі «Топіки» рекомендує спиратися на найбільш правдоподібні засновки, а саме ті, які:

- 1) видаються більш широко і довгостроково відомими;
- 2) застосовує «розсудлива або добра людина»;
- 3) зазначені в «справедливому законі» ;
- 4) застосовують люди, «ділові у всьому»;
- 5) професіонали в якійсь окремій галузі (лікарі, будівельники тощо);
- 6) корисні в будь-який час і для всіх;
- 7) корисні тільки в даному випадку;
- 8) корисні тільки для даної людини.

Однак відмінною рисою всіх трьох концепцій силогізму у Аристотеля була відносна віддаленість від практичного правознавства. Цей недолік у римську епоху античності усуває Цицерон, який і став родоначальником реалістичної теорії судової аргументації.

До числа виняткових заслуг Цицерона (106-43 до н. е.) перед практичною юриспруденцією усіх часів належить те, що він першим сформулював і у своїй праці «Топіка» [35] надав низку корисних рекомендацій, що стосуються стратегії і тактики судових спорів як сфери практичного обґрунтування. Характерно, що ці рекомендації він адресує не стороні обвинувачення, а стороні захисту.

Стратегія захисту може будуватися в таких напрямках, що визначають її рід. Захисник може протиставити обвинуваченню одне з трьох: або «це не було вчинено», або «вчинено, але діяння має бути визначене інакше», або «вчинено по праву». Спростування обвинувачення, що містить заперечення вини, Цицерон пропонує пов'язувати з припущенням, що її не було або тому, що її взагалі не може бути, або тому, що може бути, але з великими труднощами.

Інша стратегічна лінія захисту, яку б ми сьогодні могли б назвати спором про кваліфікацію діяння, пов'язану з найменуванням права, що визначає подальший перебіг судового розгляду по даній справі аж до судового рішення або вироку.

Особливу увагу Цицерон надає предметові розгляду, який є підставою судового позову у цивільному чи звинувачення у кримінальному процесі. Ефективність аргументації в судовому процесі досяжна тільки за наявності загально визнаних (або, щонайменше, визнаних обома сторонами процесу підстав). Такими підставами можуть бути тільки закони. Але розуміння закону сторонами судового процесу може досить істотно відрізнятись, так що з їхнього розходження можуть з'являтися «сперечання про закони». Стратегія судової аргументації збагачується різноманітними тактичними можливостями, зумовленими інтерпретацією законів. Часто виникає ситуація, яку сучасний автор П. Рікьор назвав «конфлікт інтерпретацій» [29]. При такому конфлікті сторони будують свою тактику на тому, що супротивник у судовому спорі

неправильно розуміє закон, який пропонує застосувати до вирішення даного спору.

Цицерон говорить про три види прийомів, що мають використовуватися при конфлікті інтерпретацій:

– обґрунтування того, що закон затверджує не те, чого хоче протилежна сторона – це трапляється, коли текст неясний і погоджується з двома різними застосуваннями;

– протиставлення писаному текстові закону волю його укладача за допомогою запитання: «Що означає більше, слова або задум?»;

– протиставлення пропонованому для застосування закону іншого чинного закону, який суперечить першому [35, XXV, 96].

Цицерон вважав, такі ж підстави для ведення спору існують не тільки стосовно законів, а й стосовно заповітів, позикових договорів та інших справ, де позов спирається на писаний закон.

Як показала Т. І. Кузнецова [19], цікавий досвід навчання мистецтву аргументації в Стародавньому Римі ґрунтувався на свазоріях і контроверсіях.

Свазорії (suasoria) і *контроверсії (controversia)*, як вправи в складанні і проголошенні промов на задану тему, були двома головними елементами підготовки римських юристів. Вони відіграли важливу роль в програмі римських ораторських шкіл першого століття нашої ери і походили від вправ на абстрактні і конкретні теми (*тези і гіпотези*), прийнятих ще в грецькій риторичній традиції. Свазорії ґрунтувалися як на реальних історичних подіях, так і на міфологічних і вигаданих сюжетах, які приписувалися до якогось відомого персонажу в критичний період її життя.

До нашого часу дійшли сім свазорій з першої книги написаного Сенекою Старшим (55 до н. е. – 39 н. е.) для своїх синів твору *Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores* («Висловлювання ораторів і риторів, їх аналіз і забарвлення (тобто прикраси мови)») Так, в одній зі свазорій Олександр Македонський розмірковує, чи варто йому перетнути океан. Оратор мусив описати хід думок Олександра і аргументи *за* і *проти* його рішення перетинати океан. В інших свазоріях Олександр повинен вирішити, чи варто входити у Вавілон (йому передбачено померти в цьому місті); 300 спартанців – чи ухилитися від бою з перським військом, чи битися на смерть при Фермопілах; Агамемнон – чи слід принести в жертву свою дочку Іфігенію, щоб домогтися успіху в поході на Трою; афіняни – чи слід їм знести монумент Перемоги, щоб запобігти другому перському вторгненню; скіфи – чи залишатися їм у напівдикому стані, чи перейти до цивілізованого способу життя; Цицерон – чи потрібно просити Антонія за своє життя і спалити на його вимогу свої праці, чи відмовитися це зробити і померти. Учням пропонувалося знайти вагомні аргументи і проголосити переконливу промову.

В інших 10 книгах зазначеного твору Сенеки Старшого пропонувалося 74 контроверсії. Від свазорій їх відрізняла більша складність системи аргументів і більш широкий діапазон ситуацій і персонажів. Контроверсія була фіктивною судовою промовою, в якій наводилися аргументи на користь або проти уявного

підсудного. Контроверсії пропонувалися на останній стадії навчання оратора, і вони більш цікаві з логічної точки зору. Вони починаються з короткого опису факту, викладеного в свазоріях (*dispositio*). Учитель встановлював обставини справи (*thema* або *propositum*) разом з відповідним законом, він міг дати пораду (*sermo*) щодо «поділу» (тобто аналізу) справи (*divisione*) і вибору дійових осіб (*persona*). Потім формується *сентенція*, що стисло виражає відношення оратора до твердження про винуватість чи невинуватість обвинуваченого. Хоча справу можна було обговорювати з обох сторін, теми часто були призначені тільки для однієї сторони. Отримавши основу сюжету і норму права, учень піддавав випадок «поділу» (*divisio*) – аналізу справи і вибудови за допомогою запитань (*quaestio*) плану аргументації і, насамкінець, йшло *tractatio* – тлумачення сентенції з точки зору того, чи міг обвинувачений так поступати по формальному праву (*licet*), і чи повинен він був так поступати (*oportet*). Запитання і трактування підтримувалися фактичними доказами і показаннями свідків. Римський автор Квінтіліан зазначав, що в його час (бл. 35 – бл. 100 рр. н. е.) багато риторів спеціалізувалися на жанрі контроверсії, а деякі вчителі риторики зі своїми учнями навіть перетворювали контроверсії в публічні спектаклі.

Сенека зауважує, що випадок може бути розглянуто в різних аспектах: з точки зору законності, справедливості або факту, котрі можуть виявити конфлікт між буквою і духом закону таким чином, що те, що виглядає як злочин, насправді таким не є.

В контроверсіях розглядаються шлюби, розлучення, зґвалтування, розпуста, зречення, позбавлення спадщини, батьковбивство, вбивство тирана і випадки безумства. Персонажами є пірати, проститутки, вільновідпущеники, військові герої, а також обговорюються конфлікти між багатою людиною і її бідним сусідом, між батьком і сином. В такий спосіб розвивалася здатність міркувати про проблеми врегулювання різних правових відносин – у родині, між сім'єю і державою і навіть між державою і богами. У зв'язку з цим розглядаються обов'язки сина до батька, матері, мачухи, дружини, до військового начальника тощо.

Прикладом контроверсії може служити історія якоїсь весталки, захопленої піратами в полон, проданої в публічний будинок, що вбила свого першого клієнта.

Оскільки *tractatio* враховувало відмінність між формальним (*ius*) і природним (*aequitas*) правом, були можливі різні тлумачення.

Так, юрист Альбуцій стверджував: «Припустимо, що є три претендентки на місце весталки: одна полонянка, друга – гетера, третя – вбивця. Я відкидаю всіх трьох». Інший юрист Аврелій Фуск пропонував своє тлумачення: «Я покажу, що вона негідна бути весталкою, по-перше, навіть якщо вона чиста, по-друге, тому, що ми не знаємо, чи вона чиста, по-третє, тому, що вона не чиста».

Інші контроверсії, розглянуті Сенекою, також вимагають оптимального вибору між *ius* і *aequitas*.

Весталка, скинута за порушення обітниці цнотливості з Тарпейської скелі, не загинула. Слід повторити покарання або залишити її в живих?

Закон дає право звабленій дівчині вимагати смертної кари для спокусника або одруження на ній. Хтось спокусив за одну ніч двох дівчат: одна вимагає смерті, друга – одруження на ній.

Батько виганяє сина. Той вивчає медицину. Коли батько захворів, з'являється син і виліковує його від смертельної хвороби. Після цього серйозно захворює мачуха. Батько велить синові вилікувати її, а коли той відмовляється, знову виганяє з дому.

Подібна морально-правова рефлексія проходить в контексті екстремальних побутових ситуацій. Усі вони здаються безнадійними, а молодий оратор безсилим перед вирішенням справи: батько відрікся від сина, а буква закону здається недвозначною. Але він повинен знайти необхідні аргументи для позитивного рішення. Тільки продемонструвавши таке вміння, початківець-оратор набуває «право» говорити за інших, відстоюючи їх інтереси. Він повинен виправдати, як і чому батько, повія або вільновідпущеник діяли саме таким чином, як зазначено в диспозиції, починаючи аналіз випадку з версії закону.

Таким чином, свазорії і контрверсії були своєрідними «діловими іграми», розумовими експериментами, що передували переходу до професійної юридичної діяльності.

Т. І. Кузнецова також показала, що подальший розвиток теорії аргументації у Стародавньому Римі пов'язаний з Квінтіліаном (35-106 рр. н. е.) [20]. У своїй праці «Риторика» він дає численні поради стосовно планування, організації і тактики судової аргументації. Особливу увагу він надає перевірці фактів, а в аргументах пропонує керуватися перш за все тим, «що є завжди доцільним і завжди необхідним». З цією метою він радить ретельно відбирати аргументи, щоб справляти належне враження їхньої серйозності і сили на суддів. Істотним внеском Квінтіліана до організації і тактики судової аргументації є розрізнення стилю аргументації в залежності від того, яку мету ставить перед собою судовий оратор: викликати обурення, співчуття, ненависть, добитися заборони, вибачення або примирення сторін тощо. Квінтіліан також радить судовому ораторові робити філософські відступи на загальні теми щодо розкоші, скромності, жадібності, щедрості, релігійних та громадянських обов'язків, прив'язуючи їх до аргументів відповідної тематики. Відмінною рисою «Риторики» Квінтіліана, яка високо цінувалася середньовічними вченими, був акцент на вихованні оратора, як людини не тільки широко освіченої, але й чесною, мужньою, справедливою.

1.2.2. Розвиток теорії аргументації в Середньовіччі та в епоху Нового часу. Як показав американський дослідник Гарольд Берман [10], завдяки рецепції римського права і адаптації аристотелівської філософії і логіки до проблем раціональної теології в середньовічній схоластиці виробляється унікальний за технічною витонченістю діалектичний метод, який стає парадигмою теоретичного обґрунтування в середньовічній континентальній

юриспруденції. Визнаними майстрами цього методу були П'єр Абеляр (1079-1142) та Томас Аквінський (1225-1274). Він полягав у формулюванні тези у вигляді запитання, наведення антитези як можливої відповіді та аргументів на її користь, а потім детальної критики цих аргументів за допомогою виведення небажаних наслідків їхнього прийняття і нарешті загального висновку на підтвердження заявленої тези. У творах юридичних письменників, які засвоїли схоластичний метод, дослідження «спірних питань» (*questiones disputandi*) було ще складнішим. Ставилася не одна, а цілий ряд взаємозалежних проблем. Потім із двох сторін наводилися аргументи «за» і «проти», як між позивачем і відповідачем на суді. Цитувалися норми закону на підтримку кожного з аргументів, причому нерідко на підтримку якогось одного аргументу «за» або «проти» бувало, що наводилися десятки таких авторитетних свідчень.

В Англії важливим джерелом для подальшого розвитку теорії аргументації в епоху Відродження стала праця Ейбрахема Фронса (*Abraham Fraunce*, ? -1633) «Логіка юриста з прикладами приписів логіки у практиці загального права» (1588) [39]. Фронс присвятив її своєму покровителю графу Пемброку та «всім вченим юристам Англії».

Відмінністю підходу Фронса від античних теоретиків аргументації стало поєднання філософських та логічних підстав аргументації. Зокрема, перша книга його твору присвячена філософському обґрунтуванню різних видів аргументів. Тому в цій частині він розглядає аристотелівське вчення про причинність (діючу, матеріальну, формальну і цільову причини); про ціле, частини, загальне і особливе, про суб'єкт і предикат; про різне або відмінне, про протилежності і суперечності та вторинні аргументи, що впливають із них; про розподіл причин і наслідків в аргументації; про домовленості у розподілі аргументів, про визначення і опис; про запозичені і порівнювальні аргументи; про критерії порівняння (схоже і несхоже, рівне, більше та менше).

Друга книга присвячена диспозиції логічного вчення. У ній розглядаються позитивні та негативні, істинні та хибні, прості та складні, єднальні, роз'єднувальні та розрінювальні аксіоми; силогізм та його частини, простий силогізм, умовний та пояснювальний силогізм, види єднального силогізму, диз'юнктивний силогізм. У підсумку подається загальне вчення про метод. Надзвичайно важливим і досі мало використаним у логічній літературі ілюстративним засобом є поданий у додатку до «Логіки юриста» детальний логічний аналіз двох гучних на той час судових процесів – справи графа Нортумберленда і слухань у Стенфордському коронному суді.

Інший знаменитий англійський юрист, філософ і державний діяч Френсіс Бекон (1561-1626) першим у Новий час у творі «Велике відновлення наук» [11] поставив питання про розроблення «науки судження про судження» як загальної теорії доказів або металогіки. Її ідейні передумови визначають філософсько-правові рішення широкого кола принципів питань побудови теорії права, природи закону і законотворчості, судочинства, застосування законів, прецедентів та їхнього тлумачення, а також соціально-політичних умов ефективної організації правової системи. В основі підходу до аргументації

Бекон поклав не методи індукції та аналогії, що, як до нього вважалося, найбільше відповідали практиці англійського прецедентного права, а дедуктивну силогістику Аристотеля.

Послідовник Бекона, Томас Гобс (1588-1679) відомий як автор уявлення про державу як єдино можливий засіб припинення «війни всіх проти всіх» на засадах договору, про суверена як єдиного і безроздільного носія влади в державі, накази якого і є позитивний закон, нарешті, про революційне право народу зміщувати суверена, якщо він порушує умови соціального контракту і не піклується про благо держави [13]. Виходячи з цих філософсько-правових підстав, Гобс запропонував докладно розроблену філософську теорію судового обґрунтування, що стимулювала розробки даної теми у більш пізніх авторів (Лейбніца, Вольтера, Бентама).

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) поставив завдання виявлення базових правових конструктів як необхідних і достатніх підстав для подальшого аналізу правових проблем. У докторській дисертації «Елементи природного права» (1672) він запропонував розширити аристотелівську систему модальностей «можливо», «неможливо», «необхідно», специфічними для права модальностями: «обов'язково» (*debitum*), «дозволено» (*licitum*), «заборонено» (*illicitum*) і «байдуже» (*indifferentum*). Визначення модальності аргументів дозволяє раціонально оцінити стан речей та спосіб його розуміння.

Розрізняючи істини розуму та істини факту, Лейбніц співвідносив перші з розширенням аристотелівської логіки модальностей, а другі – з імовірнісною логікою Балансу Підстав для прийняття судових рішень. Він мав на увазі наступне: «Якби ми мали у своєму розпорядженні Баланс Підстав, де були б точно зважені всі аргументи, подані «за» і «проти», і вердикт міг бути винесений на користь найбільш вагомого... [ми мали б] більш цінне мистецтво, ніж чарівна наука створення золота» [40].

Лейбніц уперше ставить три принципові питання, з якими зустрічається раціональне обґрунтування в сфері права: Як калібрувати Баланс Підстав? Як гарантувати надійність самих «терезів Феміди» для встановлення цього балансу, тобто застосовуваних логічних методів? Як установлювати підходящу процедуру зважування? Хоча сам Лейбніц не залишив повних відповідей на ці питання, їхня постановка визначила напрямки в розробленні життєво важливих проблем процесуального права і логіки прийняття судових рішень.

Незважаючи на несприйняття лейбніцевих ідей щодо можливості встановлення гармонії в сфері права, Жан-Марі-Аруе Вольтер (1694-1778) поставив те ж саме, що і Лейбніц, питання про роль імовірностей у кримінальному процесі [13]. Він протиставляє становій нерівності принцип формальної рівності всіх людей перед законом, відмовляється від теологічного обґрунтування права і переходить до його світського раціоналістичного обґрунтування, протиставляє інквізиційному кримінальному процесу змагальний процес. Згідно Вольтера, раціональне судочинство має бути засноване на принципах ідеологічного нейтралітету суду; неупередженості суддів і старанності дослідження розглядуваної справи; обов'язковості

мотивування судових рішень. Вольтер вважав, що в цивільних справах припустимий механістичний стандарт конвенціонально встановленої ваги доказів, але у кримінальному судочинстві конвенціональні оцінки імовірностей не застосовуються, бо неправильно встановлена оцінка спричиняє тяжкі, часто непоправні наслідки для помилково обвинувачуваного аж до його страти.

На підтримку цієї думки Вольтера виступив італійський юрист Чезаре Бекарія (1738-1794). У трактаті «Про злочини і покарання» він наполягав на точній формальній логічності судового доведення, що зводиться до застосування так званого юридичного силогізму: «Із приводу кожного злочину суддя повинен побудувати правильний умовивід. Більший засновок – загальний закон, малий – діяння, противне або згодне з законом; висновок – свобода або покарання. Якщо суддя за примусом або за своєю волею зробить, замість одного, хоча б тільки два умовиводи, то ні в чому не можна бути упевненим» [8, с. 76].

Бекарія вважав теоретично непринятною і практично навіть небезпечною заявлену Монтеск'є тенденцію керуватися духом закону в аргументації. «Це те ж саме, що знищити греблю, яка стримує бурхливий потік довільних думок». Оскільки всі наші діяння і наші ідеї пов'язані між собою, то, чим вони складніші, тим більше шляхів веде до них і від них. Крім того, у кожної людини є своя точка зору, до того ж у різний час вона різна. «Дух закону залежав би, отже, від доброї або дурної логіки судді, від доброго або поганого стану його травлення, він залежав би від сили його пристрастей, від його слабкостей, від його ставлення до потерпілого і від усіх найменших причин, що змінюють у непостійному розумі людини образ кожного предмета. От чому доля громадянина вирішується не однаково при проходженні справи через різні суди, а життя нещасливих стає жертвою помилкових умовиводів або хвилиних настроїв судді, який приймає за справедливе тлумачення хибкий вивід з неясних уявлень, що хвилювали його розум. От чому той самий суд за ті самі злочини в різний час призначає різні покарання: він керується не словом закону, точним і незмінним, а допускає оманну мінливість тлумачень» [8, с. 77–78].

Формування класичних концепцій обґрунтування в логіці і філософії права завершується в роботах англійця Джеремі Бентама (1748–1832), який у своїй праці «Про судові докази» (1825) апелює до «природного порядку» виникнення прав і обов'язків. Для законодавця має стати керівним принцип суспільної користі, слідуючи якому він не повинен уводити нових обов'язків, якщо одночасно не наділяє відповідними новими правами. Домінантою в галузі законодавства мусить стати захист прав особистості, а не прав держави або корпорації, котрі Бентам вважає похідними від прав особистості. Філософсько-правова теорія обґрунтування, уперше після Аристотеля і Цицерона доводиться Бентамом до рівня загальної теорії судової аргументації [9]. Оскільки обов'язок судді полягає в розгляді доказів, їх порівнянні і прийнятті рішень на підставі їхньої імовірної сили, мистецтво судочинства є мистецтво користуватися аргументами, заснованими на фактах, та їх реалістичної оцінки.

Бентам поділяє факти за декількома підставами. По-перше, залежно від того, відбулася деяка подія чи ні, факти поділяються на позитивні і негативні. Для цих фактів першорядне значення має логічний принцип виключеного третього: із двох припущень – позитивного і негативного – одне неодмінно справедливе.

По-друге, залежно від того, належать факти до зовнішнього або внутрішнього світу, вони розрізняються як фізичні і психологічні. Постріл з рушниці, що вбиває людину, – факт фізичний; намір того, хто стріляв, факт психологічний.

По-третє, залежно від використання як доказ факт може вважатися прямим або непрямим: прямим, якщо він безпосередньо пов'язаний з фактом, який бажають довести; непрямим, якщо він має з ним віддалений зв'язок. Так, затримання людини в момент грабежу або особиста присутність свідка при тому, як ця людина передавала спільникові викрадений предмет – це прямі факти; знаходження ж викраденого предмета в його володінні після закінчення певного часу буде непрямим фактом. Прикладом непрямого факту Бентам вважає і недовіру, пробуджену свідком обвинувачення через суперечності в його показаннях.

По-четверте, теоретично можна розрізняти прості і складні факти. Прикладом простих фактів могли б служити існування атома в стані спокою, миттєве уявлення в розумі і т. ін. Але насправді не буває нічого подібного: факт, про який говорять як про одиничний, усе ж є сукупність фактів.

По-п'яте, факти, що служать до обвинувачення, називаються обвинувальними або викриваючими, а ті, котрі служать до виправдання, називаються виправдувальними.

Всі факти, які розглядає суд, є складними. Так, факт винуватості людини в тому або іншому злочині Бентам вважає дуже складним фактом, який можна розкласти на такі відносно прості факти:

- 1) що він здійснив таку-то дію;
- 2) що ця дія супроводжувалася такими-то обставинами;
- 3) що існував закон, який забороняє цю дію при цих обставинах;
- 4) що не існувало закону, який дозволяє цю дію за цих обставин [9, с. 12].

Ще з більш складними фактами доводиться зустрічатися в цивільних справах. Тут з'являється ще один вид розподілу: факти розділяються на стверджуючі, тобто обставини, що служать до твердження права, і припиняючі, тобто такі, котрі спричиняють припинення права.

Факти, що стверджують право (вимоги): Джек вимагає від Пітера сто фунтів, належних йому за позику; Пітер заперечує позику; Джек доводить, що в такий-то день, у такому-то місці, такими-то монетами, за такий-то відсоток він дав йому сто фунтів.

Факти, що припиняють право (вимоги). Позика визнається, але Пітер стверджує, що він сплатив борг; Джек заперечує сплату; Пітер доводить, що в такий-то день, у такому-то місці, такими-то монетами він йому сплатив борг сто фунтів з такими-то відсотками [9, с. 12].

У загальній логіці прийнято розрізняти всього два роди аргументів – *ad rem* і *ad hominem* (до речей і до людей).

У своїй «судовій логіці» Бентам розширює і поглиблює цю класифікацію, наближаючи її до практичних потреб правової оцінки фактів. Хоча кожний з них може висуватися як доказ, не слід сліпо вірити, що будь-який факт дійсно може вважатися доказом. Існує багато видів доказів, що утворюються за допомогою низки розподілів [9, с. 13–17].

Перший розподіл – за джерелом докази виходять від людини або від речей і відповідно називаються особистими (показання свідків) і речовими (які виводяться із стану речей або справ).

Другий розподіл: докази прямі, побічні (непрямі) або випадкові. Приклад прямого доказу: М. бачить Н. під час вчинення злочину. Приклади побічного доказу: в будинку А вчинена крадіжка і його служитель збіг у ніч, коли вчинено крадіжку. А обвинувачується у випуску фальшивих грошей; у нього знайдено різні інструменти, що служили для фабрикації монети або металеві обрізки й обпилки. Але всі речові докази можуть бути непрямими. Побічні докази, як відзначає Бентам, багато юристів його часу називали презумпціями, додаючи різні епітети: непереборні, сильні, слабкі тощо.

Третій розподіл має підставою стан волі свідка, що дає показання: показання добровільне (дане без усякого примусу) і змушене (дане проти волі, під тиском погроз і суворості санкцій). Останній вид доказів Бентам відносить до непрямих. Зокрема, якщо показання обвинуваченого розглядаються як істинні, вони належать до розряду прямих показань свідків і називаються визнанням; якщо ж вони розглядаються як помилкові, вони входять у розряд побічних доказів; причому неправдиві показання, зусилля з метою обдурити слід вважати доказами, або презумпціями, злочину.

Четвертий розподіл визначається формою вираження – докази усні і письмові (документи).

П'ятий розподіл належить до розрізнення передвстановлених і випадкових письмових доказів. Свідчення, що полягає в справжньому письмовому акті, який був зроблений за встановленою законом формою для вживання його у випадку потреби як юридичний доказ, є передвстановленим. Письмовий доказ, що додається до справи, хоча він і не був написаний для цієї справи як юридичний доказ, може бути названий випадковим: листи, замітки, приватні щоденники і т. ін. Крім того, Бентам пропонує відрізняти напівпередвстановлений доказ *ex parte*, тобто складений однією із сторін, наприклад, торгівельна книга від передвстановленого доказу *a partibus*, тобто складена обома зацікавленими сторонами, як, наприклад, контракт.

Шостий розподіл: докази, що не залежать від іншої справи, і докази, запозичені з колишньої справи в рідній або навіть в іноземній державі.

Сьомий розподіл: самостійне свідчення очевидця і несамолюбне свідчення тієї людини, яка тільки чула про факт, що підлягає судженню. Таке ж розходження застосовується до письмових актів: оригінальні або неоригінальні, тобто копії.

Восьмий розподіл: досконале і недосконале свідчення. Бентам застережує вживання характеристики «досконалості»: йдеться не про повну і безумовну, а про відносну досконалість, яка буває при відсутності тих недоліків, які ми можемо знати й уникати.

Дев'ятий розподіл встановлює основні причини недосконалості у вірогідності свідчення, що кореняться або в його джерелі, з якого воно добуто, або у формі, в якій передано. Маються на увазі недосконалість або психічного стану свідка, його розуміння, здібностей судження, пам'яті чи уяви, або його морального стану, волі, остраху, схильності до неправди. Але недосконалість може бути зумовлена і судово-процесуальною формою одержання показань, якщо з цією формою необачно принижується його гідність. Проте ці випробування слугують єдиними гарантіями вірогідності показань свідків.

Німецький філософ Артур Шопенгауер (1788 – 1860) в опублікованій вже після його смерті невеликій праці «Еристична діалектика» (1864) запропонував свою версію теорії аргументації. Він визначає еристичну діалектику як «мистецтво бути завжди правим, незалежно від об'єктивної істини», не гребуючи некоректними прийомами. «Необхідно знати всі негарні, штучні прийоми, щоб зуміти відражати їх, і навіть дуже часто користуватися ними, щоб вразити суперника його ж власною зброєю» [37].

Таких прийомів він запропонував понад три десятки. Найважливіші серед них – ставити запитання, що збивають опонента з пантелику, бо вони або неочікувані, або опонент взагалі некомпетентний дати відповідь, або вони є провокаційними, або принижують гідність опонента. Хоча сам Шопенгауер намагався ухилитися від ототожнення його еристики з софістикою, по суті, йдеться саме про софістичні прийоми в аргументації.

Праця С. І. Поварніна (1870 – 1952) «Спір. Про теорію та практику спору» (1918) є одним з найбільш значущих досліджень методики ведення дискусії й аргументації російською мовою. Поварнін виділяв різні типи спорів: спір заради перевірки істини, спір для переконання, спір задля перемоги, спір-спорт, спір-гра. Перш ніж сперечатися, необхідно з'ясувати, як розуміє противник основні тези, чи достатньо він поінформований і освічений, щоб розібратися в складних питаннях. Інакше, як писав Поварнін:

«... Чесний спір з подібними людьми про подібні питання неможливий, безглуздий. Коли ми хочемо переконати таку людину, то робимо спробу вкласти десять фунтів чаю у фунтову банку. Зате для софіста в подібних випадках – відкрите поле дії. Замість складної істинної думки він підсуне помилкову просту і цілком зрозумілу думку, по плечу співрозмовникові, і підкріпить її помилковим, але простим і зрозумілим доказом, і ви будете переможені, якщо не запобігнете теж до подібних прийомів і софізмів. Ось чому такий важкий спір про складні державні, громадські і т. ін. питання. Чим важливіше питання, тим воно, звичайно, складніше, вимагає великих знань і більшої здібності до складних роздумів і висновків; рішення його потребує більш складних доказів» [28].

У своїй книзі Поварнін піддає критиці саме ті псевдо-аргументи, які Шопенгауер вважав прийнятними для еристичної діалектики.

1.2.3. Сучасні теорії аргументації. Протягом довгого часу – практично за весь радянський період, – теорія аргументації в СРСР не розроблялася. Слід сказати, що й на Заході сучасна теорія аргументації стала розвиватися тільки наприкінці 1950-х років. Найбільш визнані теорії були сформульовані бельгійським юристом Хаїмом Перельманом, британським вченим Стівеном Тулміном, а також сучасними дослідниками з Нідерландів Франсом ван Емереном, Робом Гроотендорстом та їх учнями.

У 1958 р. вийшла книга «Трактат про аргументацію: нова риторика» [41] Х. Перельмана (1912-1984), написана у співавторстві з Люсі Ольбрехтс-Тітекою (1899-1987), якій належав ілюстративний матеріал. Перельман виходив із того, що поза доведеннями в математиці і природознавстві є сфера аргументів, які, не маючи доказової сили, все ж орієнтовані на те, щоб переконати в правоті деякої тези. Це можуть бути міркування філософа, що спростовує чийсь аргументи і захищає власну теорію, або просто розмова двох друзів, які вирішують, як краще провести разом канікули. У правових, політичних і етичних доктринах також є раціональні, але не демонстративні докази. Там, де мова йде про цінності, логіка строгих доказів марна.

Теорія аргументації методично вивчає доводи здорового глузду в ситуаціях вибору з посиланням на цінності, коли виключено насильницьке нав'язування якої б то не було точки зору. Відрізняючи аргументацію від демонстрації, логіку від риторики, вчений намагається «відновити право і етику в царстві розуму», бо класична модель раціональності, орієнтована на математику і природознавство, не є єдиним типом строго наукового мислення. «Наш метод, – писав Перельман, – радикально відрізняється від способу соціальних, політичних і філософських міркувань по моделі, запозиченої з дедуктивних і експериментальних наук». Цей метод передбачав «нову риторику», «відновлення античної риторики і грецької діалектики», мистецтва переконувати, вести дискусію і вміння вирішувати складні проблеми.

Вивчення риторики показує, що людина складається не тільки з емоцій і душевних поривів, з одного боку, і холодних умовиводів – з іншого. Поряд з раціональною є ще й людина розсудлива. Це добре розуміли древні греки, особливо Аристотель, автор «Топіки» і «Риторики».

Для вирішення поставленої задачі необхідний аналіз структури, функцій і меж переконливого дискурсу. Такий аналіз показує, що область переконливого не збігається ні з чисто раціональним, ні з ірраціональним. Виокремлюючи різні структури аргументації, Перельман звернув увагу на широкий спектр можливих дискурсів і технік обґрунтування в гуманітарних науках, політичних диспутах, промовах адвокатів і судових рішеннях.

У тому ж році, що й «Нова риторика», вийшла книга «Застосування аргументів» [42] С. Тулміна (1922 – 2009), вихідна ідея якої перегукувалася з думкою Перельмана.

Тулмін вважав, що абсолютизм теоретичних або аналітичних аргументів має обмежене практичне значення. Подібний абсолютизм походить від ідеалізованої формальної логіки Платона, яка виступає від імені універсальної істини. Тому прихильники такого абсолютизму вважають, що моральні проблеми можуть бути вирішені шляхом їх порівняння зі стандартним набором моральних принципів, незалежно від контексту. На відміну від цього, Тулмін стверджує, що в багатьох випадках ці так звані «стандартні принципи» не мають відношення до реальних ситуацій, з якими стикаються люди в повсякденному житті.

Він пропонує поняття *аргументативного поля*. Деякі аспекти аргументації варіюються від одного аргументативного поля до іншого, і тому є «поле-залежними», а деякі – не залежать від жодного поля, є «поле-інваріантними» в усіх областях.

Тулмін спробував розробити власні стандарти інваріантної аргументації. Він запропонував своєрідну матрицю, яка містить шість взаємопов'язаних компонентів для аналізу аргументів, маючи на увазі, що ця схема аргументації буде використовуватися для аналізу раціональності аргументів у судовій залі.

Наприклад:

1. *Претензія*: те, що має бути встановлено. Скажімо, якщо якась людина намагається переконати, що вона є громадянином Великої Британії, претензія звучить як заява: «Я – британський громадянин (британська громадянка)» (1).

2. *Дані*: факти, до яких ми звертаємося як до підстави для претензії. Наприклад, людина може підтримати свою вимогу задокументованим у свідостві про народження фактом: «Я народився (народилася) на Бермудських островах» (2).

3. *Ордер (загально визнаний порядок слідування)*: заява про дозвіл руху від даних і претензій. Для того, щоб перейти від даних «Я народився на Бермудських островах» до претензії «Я – громадянин Великобританії», особа зобов'язана вказати ордер для подолання розриву між 1 і 2 заявою «Людина, народжена на Бермудських островах, буде юридично громадянином Великобританії».

4. *Підтримка*: повноваження про громадянство висловлюється в ордері; але повинна бути введена додаткова підтримка, якщо ордер сам по собі не є досить переконливим. Наприклад, якщо адресат не вважає ордер достатнім, доведеться вказати правове положення, як резервну заяву, щоб показати, що «усі люди, які народилися на Бермудських островах, юридично є громадяни Великої Британії».

5. *Спростування*: можуть бути обмеження для претензій. Прикладом може служити спростування: «Людина, яка народилася на Бермудських островах, буде юридично британським громадянином, якщо вона не зрадила Великобританію і не була проти неї шпигуном іншої країни».

6. *Кваліфікат*: слова або фрази, що виражають ступінь сили чи впевненості щодо цієї претензії. Це такі слова чи фрази, як «можливо», «ймовірно», «неможливо», «звичайно», або «обов'язково». Претензія «Я

безумовно громадянин Великобританії» має більший ступінь сили, ніж претензія «Мабуть, я громадянин Великобританії».

Перші три елементи – «претензія», «дані» і «ордер» вважаються основними компонентами практичних аргументів, а друга тріада – «резерв», «спростування» і «кваліфікат» можуть не бути необхідні в деяких аргументах.

Учені з Університету Амстердама Ф. ван Еемерен і Р. Гроотендорст заропонували більш строгий сучасний варіант теорії аргументації під назвою *прагма-діалектика* [38]. Її головна ідея полягає в розробці чітких правил, які, якщо їх дотримуватися, дасть у раціональній дискусії обґрунтовані висновки. У цій ідеальній моделі критичної дискусії розрізняються чотири стадії обговорення, які його учасники повинні пройти, щоб вирішити свої розбіжності: етап протистояння, початковий етап, етап аргументації та заключний етап. На етапі протистояння співрозмовників встановлюється, що у них є розбіжності. На наступному етапі вони вирішують усунути цю різницю у думках. Співрозмовники мають визначити їх відправні точки: вони узгоджують правила обговорення і встановлюють, які пропозиції вони можуть використовувати в своїй аргументації. На стадії аргументації пропонент захищає свою точку зору, висувачи аргументи проти заперечень або сумнівів. На заключному етапі обговорення сторони мають оцінити, наскільки їх первісні розбіжності в думках були вирішені, і на чию користь. Модель також визначає характер розподілу мовних актів, які відіграють конструктивну роль на різних стадіях процесу врегулювання.

Пропонуються десять правил для критичного обговорення аргументів. Хоча теорія постулює їх як ідеальну модель аргументації, однак вони можуть служити важливим інструментом для тестування того, як в реальності наближається цей ідеал, навіть тоді, коли ці правила порушуються. Будь-яке таке порушення становитиме оману. Хоча і не в першу чергу зосереджена на помилках, прагма-діалектика забезпечує системний підхід для боротьби з ними.

1. *Правило свободи.* Сторони не повинні заважати одна одній у висловлюванні своєї точки зору або сумніву у ній.

2. *Правило тягаря доведення.* Сторона, яка висуває точку зору, зобов'язана захищати її, якщо цього вимагає інша сторона.

3. *Правило вихідного пункту.* Атаки якоїсь сторони на іншу позицію повинні бути пов'язані з точки зору, що дійсно була висунута іншою стороною.

4. *Правило релевантності.* Сторона може відстоювати точку зору тільки шляхом просування аргументації, пов'язаної з цією точкою зору.

5. *Правило неявних засновків.* Сторона не може заперечувати передумови, які вона залишила неявними, або хибно представляти щось як передумови, що залишилися невисловленими іншою стороною.

6. *Правило відправного пункту.* Сторона не може хибно презентувати засновки, які прийнято за відправний пункт, чи спростувати цей відправний пункт.

7. *Правило аргументної схеми.* Сторона не може вважати точку зору як остаточно захищену, якщо захист не відбувається за допомогою відповідної схеми аргументації та її правильного застосування.

8. *Правило валідності.* Сторона може використовувати тільки такі аргументи, які логічно валідні або можуть бути зроблені логічно валідними, роблячи явним один або декілька невисловлених засновків.

9. *Правило завершення.* Невдалий захист точки зору повинен призводити до сторони, що її висунула, визнанням цієї невдачі, а вдалий захист – до відмови іншої сторони від сумнівів у відстоюваній точці зору.

10. *Правило застосування.* Сторони не повинні використовувати формулювання, які недостатньо ясні чи неоднозначні; сторона повинна інтерпретувати формулювання іншої сторони настільки ретельно і точно, наскільки це можливо.

Прагма-діалектичний підхід використовується для аналізу та оцінки правової аргументації, посередництва, ведення переговорів, парламентських дебатів, наукової, політичної аргументації тощо.

З розпадом СРСР і отриманням Україною незалежності стали можливими безпосередні контакти вітчизняних вчених із західними дослідниками. Рух до демократії має однією зі своїх складових аргументований обмін думками. Тому в останні десятиріччя у пострадянських країнах посилюється науковий і практичний інтерес до теорії аргументації. Над її розробкою плідно працюють сучасні українські та російські дослідники – О. П. Алексеев [1], І. А. Герасимова [14], О. А. Івін [17], А. Є. Конверський [18], В. І. Курбатов [21], О. М. Лисанюк [22], А. І. Мігунов [23], М. В. Міхалкін [24], М. В. Попович [16], Г. І. Рузавін [30], О. В. Тягло [33], І. В. Хоменко [34] та ін.

Література: 1. Алексеев А. П. Аргументация. Познание. Общение / А. П. Алексеев. – М.: изд-во МГУ, 1991. – 149 с.; 2. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Соч. в 4-х тт. – М.: Мысль, 1976. – Т.1. – 550 с.; 3. Аристотель. Категории / Аристотель // Соч. в 4-х тт. – М., 1978. – Т.2. – С. 51–89; 4. Аристотель. Аналитики Первая и Вторая / Аристотель // Соч. в 4-х тт. – М., 1978. – Т. 2. – С. 117–344; 5. Аристотель. Топика / Аристотель // Соч. в 4-х тт. – М., 1978. – Т.2. – С. 347–531; 6. Аристотель. О софистических опровержениях / Аристотель // Соч. в 4-х тт. – М., 1978. – Т. 2. – С. 533–593; 7. Аристотель. Риторика / Аристотель / Пер. Н. Платоновой // Античные риторика. – М.: изд-во МГУ, 1978. – С. 15–164; 8. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М.: Стелс, 1995. – 302 с.; 9. Бентам И. О судебных доказательствах / Г. Бентам. – К.: Типография М. П. Фрица, 1876. – 421 с.; 10. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М НОРМА, 1998. – 624 с.; 11. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук / Ф. Бэкон // Ф. Бэкон. Сочинения в двух томах. Т. 1. – М.: Мысль, 1971. – 654 с.; 12. Войтенко Д. О. Историчний розвиток концепцій обґрунтування в логіці та філософії права (від античності до початку ХІХ сторіччя) / Д. О. Войтенко. – Харків, 2007. – 224 С.; 13. Вольтер Ф.-М. Опыт о вероятностях в деле правосудия / Ф.-М. Вольтер // Вольтер. Избранные произведения по уголовному праву и процессу. – М.: Изд-во юридической литературы, 1956. – с. 161–180; 14. Герасимова И. А. Теория и практика аргументации / И. А. Герасимова. – М.: Логос, 2007. – 312 с.; 15. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Т. Гоббс. Соч. в 2 т. Т. 2 – М.: Мысль, 1991. – 731с.; 16. Доказательство и понимание / Отв. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 1986. – 312 с.; 17. Ивин А. А. Основы теории

аргументации : Учебник / А. А. Ивин. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997 – 352 с.; 18. Конверский А. Е. Проблема обоснования в логике и методологии науки / А. Е. Конверский. – К. : Вища школа, 1985. – 127 с.; 19. Кузнецова Т. И. Практическое красноречие и парадное красноречие. Сенека Старший / Т. И. Кузнецова // Кузнецова Т. И., Стрельникова И. П. Ораторское искусство в древнем Риме. – М. : Наука, 1976. – Гл. 4. – С. 136–173; 20. Кузнецова Т. И. Классика и классицизм в теории Квинтилиана / Т. И. Кузнецова // Кузнецова Т. И., Стрельникова И. П. Ораторское искусство в древнем Риме. – М. : Наука, 1976. – Гл. 5. – С. 174–206; 21. Курбатов В. И. Социально-политическая аргументация / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону : Ростовский университет, 1991. – 142 с.; 22. Лисанюк Е. Н. Правила и ошибки аргументации / Е. Н. Лисанюк // Логика. Учебник / под ред. А. И. Мигунова, И. Б. Микиртумова, Б. И. Федорова. – М. : Проспект, 2011. – С. 588–659; 23. Мигунов А. И. Аргумент как речевое действие / А. И. Мигунова // Логика. Учебник / под ред. А. И. Мигунова, И. Б. Микиртумова, Б. И. Федорова. – М. : Проспект, 2011. – С. 571–587; 24. Михалкин Н. В. Логика и аргументация в судебной практике. Учебник для вузов / Н. В. Михалкин. – СПб. : Питер, 2004. – 336 с.; 25. Платон. Федр / Платон. Соч. в 3-х тт. – М. : Мысль, 1970. – Т. 2. – С. 157–221; 26. Платон. Филеб / Платон. Соч. в 3-х тт. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3(1). – С. 9–86; 27. Платон. Политик / Платон. Соч. в 3-х тт. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3(2). – С. 10–80; 28. Поварнин С. И. Спор: О теории и практике спора // С. И. Поварнин / Доступ до ел. ресурсу <http://khazarzar.skeptik.net/books/povarnin.htm>; 29. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикер. – М. : Канон-Пресс-О, Кучково поле, 2002. – 623 с.; 30. Рузавин Г. И. Методологические проблемы аргументации / Г. И. Рузавин. – М.: Ин-т философии РАН, 1997. – 202 с.; 31. Титов В. Д. Социальная детерминация логического знания в Древности и в Средние века (религиозный, правовой, политический контекст) / В. Д. Титов. – Харьков: Регионинформ, 2004. – 260 с.; 32. Титов В. Д., Зархина С. Э. Историческое развитие философско-логических концепций языка права : Монография / В. Д. Титов, С. Э. Зархина. – Харьков : издательство «ФИНН», 2011. – 560 с.; 33. Тягло А. В. Логика критического мышления (в конспективном изложении) / А. В. Тягло. – Х. : Харьковский ин-т управления, 1996. – 72 с.; 34. Хоменко І. В. Еристика. Підручник / І. В. Хоменко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 280 с.; 35. Цицерон. Топика // Цицерон. Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. – М. : Искусство, 1994. – С. 56-81; 36. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Цицерон / Пер. с латин. Ф. А. Петровского и др. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир», 1994. – 470 с.; 37. Шопенгауэр А. Эристика или искусство побеждать в спорах / А. Шопенгауэр / Пер. с нем. Н. Л. д'Андре. СПб., 1900 // Доступ до електронного ресурсу [http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B8%D0%BB%D0%B8_%D0%98%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D1%82%D1%8C_%D0%B2_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%85_\(%D0%A8%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D1%83%D1%8D%D1%80/%D0%B4%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5\)](http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B8%D0%BB%D0%B8_%D0%98%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D1%82%D1%8C_%D0%B2_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%85_(%D0%A8%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D1%83%D1%8D%D1%80/%D0%B4%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5)); 38. Eemeren, F. H. van & Grootendorst, R. A Systematic Theory of Argumentation: The Pragma-Dialectical Approach. / F. H. van Eemeren & R. Grootendorst. – Cambridge, UK – New York, NY : Cambridge University Press, 2004. – 210 p.; 39. Fraunce A. The lavviers logike exemplifying the præcepts of logike by the practise of the common lawe / A. Fraunce. – At London : Imprinted by William How, for Thomas Gubbin, and T. Newman, 1588. [Faximile : Ann Arbor, Michigan : University of Michigan, Digital Library Production Service, 2001]; 40. Leibniz G. W. Texts and Translations / G. W. Leibniz // Donald Rutherford, University of California, San Diego / drutherford@ucsd.edu. Last update : March 19, 2002; 41. Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. Traite de l'argumentation. La nouvelle rhetorique / Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca. – Bruxelles : Ed. de l'Universite de Bruxelles, 1970. – 734 p. (Перше видання – Paris: Presses Universitaires de France, 1958); 42. Toulmin, Stephen. The Uses of Argument / S. Toulmin. – Cambridge University Press, 1959. – viii + 264 Pp.

1.3. Мова права як підгрунття юридичної аргументації

1.3.1. Загальна характеристика мови права. Кардинальна реформа в демократичному суспільстві, у всіх сферах правотворчої і правозастосовчої діяльності, в наукових дослідженнях і у викладанні правових дисциплін припускає для свого вдосконалення глибокого вивчення мови права і бездоганного володіння нею юристами. Точність і ясність юридичних визначень, їх адекватне мовне втілення, правильне і одноманітне вживання правової термінології багато в чому визначають ефективність законодавства, сприяє повноцінному захисту прав окремих громадян, юридичних осіб, суспільства і держави.

Мова права як будь-яка інша професійна мова включає в себе ряд відносно самостійних видів: мову законодавства і підзаконних правових актів, мову правозастосовної практики, мову юридичної науки і юридичної освіти, мову юридичної журналістики і т. д. Специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які в свою чергу також поділяються на декілька видів – мови цивільного, кримінального, міжнародного і т. ін. права, мови відповідних видів судочинства тощо.

Природно, що права без мови немає і бути не може, дослідження їх взаємодії проводилися головним чином у зв'язку з розробками техніки і методики складання і тлумачення правових текстів. Питання про мову права в радянській літературі зводилося головним чином до більш вузького, хоча й принципово важливого розділу, присвяченому вивченню мови закону. При цьому в роботах юристів-теоретиків С. С. Алексєєва, Д. А. Гаврилова, І. С. Грязіна, Ю. М. Оборотова, О. В. Петришина, А. С. Піголкіна, П. М. Рабіновича, В. М. Сирих, Ю. Н. Тодикі, В. Д. Ткаченка, М. В. Цвіка, А. Ф. Черданцева та ін. переважає лінгво-стилістичний, філологічний підхід до пов'язаних з юридичною герменевтикою мовних питань.

В останні десятиліття спостерігається інтенсивне зростання досліджень мови права, які здійснюються представниками мовознавства, це призвело до появи нової дисципліни на стику між мовознавством і правознавством. Поняття «юридична лінгвістика» вперше ввів у науковий обіг німецький учений Адальберт Подлех у своїй праці «*Rechtlinguistik*» (Мюнхен, 1976) [33, с. 105-116]. Юрислінгвістика знаходиться в офіційному статусі як самостійна галузь лінгвістичного знання, предметом якої є правове функціонування мови. У вже досить багатій світовій та вітчизняній літературі з тематики мови права головні акценти робляться на автентичності пропонованих термінів, на стилістиці, лексикографії, перекладах, мовної судово-криміналістичної експертизи, конфліктних текстах як предметі правового врегулювання і тому подібних сюжетах, які відносяться саме до юридичної лінгвістики і навіть до юридичної філології.

Безперечно, лінгвістика і філологія права абсолютно необхідні і в теоретичному, і в практично-прикладному аспектах. Однак до дослідження мови права необхідно залучення принципів, методів і результатів психології,

соціолінгвістики, соціології права, історії та теорії права, історії юриспруденції, теорії аргументації, риторики та інших наук. Але конкретно-технологічні розробки всіх цих наук мають визначені теоретичні обмеження «зверху», за якими починається сфера філософського аналізу, зокрема, логіки і семіотики права. Починаючи з класичної античності, багато мислителів надавали велике значення тій теоретичній галузі, яку сьогодні прийнято називати філософією права (Платон, Аристотель, Хома Аквінський, Гроцій, Монтеск'є, Лейбніц, Кант, Фіхте, В. фон Гумбольдт, Гегель та ін.). Багато хто з названих мислителів внесли вклад і в розвиток філософії мови. Інтерес до мови права у зв'язку з розробкою Німецького цивільного кодексу наприкінці ХІХ століття виявляли такі відомі теоретики, як Отто Гірке [28] і Рудольф фон Ієрінг [9].

Питання мови закону та права у більш загальному контексті філософії та методології права торкалися ще в дореволюційній вітчизняній літературі Е. В. Васьковський, Н. А. Гредескул, В. Д. Катков та ін., в СРСР до Вітчизняної війни – А. В. Луначарський, Е. Прянишников та ін. [5,3,12], в Америці – О. Холмс, А. Корбін та ін. [29, 27, 35] Аналогічні дослідження проводилися і в інших країнах – у Німеччині [31, 30], у Польщі [36, 37], в Італії [26]. Але все ж таки аж до 1970-х рр. в Європі і Америці інтерес до мови права проявлявся головним чином в контексті обговорення законодавчої техніки і теорії тлумачення. Так чи інакше, даний напрямок наукових досліджень вже досить давно отримав визнання світової наукової спільноти: досить сказати, що на Всесвітньому соціологічному конгресі в Упсалі (1978) була створена робоча група «Мова у правозастосовчій діяльності», у Великобританії – комісія з питань мови (Plain Language Commission, 1979); у Бельгії пройшов 1-й конгрес Європейської асоціації сприяння законодавству (First Congress of the European Association of Legislation, 1993); у Швеції – Plain Swedish Group – Klarspraksgruppen, 1993.

Знаменними для становлення і визнання на міжнародному рівні юридичної лінгвістики як перспективної прикладної наукової галузі міждисциплінарного характеру стали дванадцятий Європейський симпозіум «Juristische Fachsprache. Kongressberichte des 12th European Symposium on Language for Special Purposes» (Бельгія, 1999), конференція «Sprache und Recht» (Німеччина, 2001). За останні десятиліття цій проблематиці регулярно відводять спеціальні випуски авторитетні національні й міжнародні семіотичні журнали; надруковані сотні статей в юридичній та лінгвістичній періодиці, а також низка монографій [25, 32, 34]. Особливістю періоду останньої третини ХХ століття як за кордоном, так і в СРСР, а потім і на пострадянському просторі стало розширення традиційної проблематики (семантики і стилістики правового тексту) шляхом виходу у сфери осмислення структури і динаміки мови права у контексті його соціально-історичного та соціально-політичного функціонування. Питання про мову права в радянській літературі зводилося головним чином до більш вузького, хоча й принципово важливого розділу, присвяченому вивченню мови закону. Втім, навіть в 1990 р. А. С. Піголкін в

передмові до колективної монографії «Мова закону» зазначав: «Проблемі мови закону явно «не пощастило», і вона вивчена в юридичній науці ще слабо» [24].

До часу написання цієї монографії були опубліковані тільки дві великі роботи, присвячені мові законодавства А. А. Ушаковим і В. М. Савицьким. Звичайно, в даному випадку А. С. Піголкін навряд чи претендував на вичерпну повноту редагованої ним монографії, навіть написаної самими компетентними науковцями, проте за гносеологічною похибкою даного висловлювання виявилася більш фундаментальна проблема відсутності філософсько-логічного осмислення мови права і з'ясування методологічних принципів її вивчення.

Представляється, що в СРСР головною причиною відсутності філософсько-правових досліджень мови права була інерція ідеологічної установки на неприйняття філософсько-семіотичного підходу, закладена ще на початку 1950-х років, що виявлялася навіть у роки так званої «перебудови» [7].

У радянській і потім в пострадянській науковій традиції дану проблему було прийнято вирішувати головним чином в плані взаємодії мовознавства та правознавства: «Ця проблема є однією із стикових проблем, де безпосередньо стикаються мовознавство і правові науки і де дослідження вимагає одночасно і лінгвістичного, і юридичного аналізу. Одна з причин слабкої вивченості мови законодавства полягає в тому, що юристи не використовують в достатній мірі дані лінгвістики і тому їх міркування про мову права зводилися в основному лише до загальних висновків про необхідність писати закони чітко, зрозуміло і по можливості коротко. В свою чергу лінгвісти у своїх роботах поки явно недостатньо досліджують проблему законодавчої мови як особливого функціонального стилю літературної мови, не аналізують з мовознавчих позицій законодавчі тексти» [7, с. 3–4]. Ця характеристика, цілком справедлива на початок 1990-х років, стала стимулом для пожвавлення інтересу до лінгвістичних аспектів права в наступному десятиріччі.

Однак автори процитованої монографії не цілком володіли сучасним філософсько-семіотичним підходом, що дозволяє вийти на більш високий рівень методологічного узагальнення. Так, у передмові говорилося наступне: «Мова є певна знакова система і в цьому аспекті законодавчий текст може бути досліджений семіотикою. Далі, мову законодавства можна вивчати, аналізуючи зміст понять, що застосовуються в праві, співвідношення юридичного поняття і терміна. Це аспект семантичний. Нарешті, мова нормативних актів може бути досліджена в аспекті літературної стилістики як окремої галузі мовознавства. Предметом роботи є в першу чергу два останні аспекти проблеми» [7, с. 4]. Автори даної роботи прагнули з сучасних їм теоретичних позицій підійти до дослідження проблем мови закону, дати відповідні положення про законодавчий стиль як самостійний стиль літературної мови, про його особливості, про співвідношення поняття і терміна, про класифікацію юридичних термінів, розглянути актуальні проблеми формування законодавчого тезаурусу, автоматичного пошуку правової інформації і т. ін.

Лінгвістико-семантичний і стилістичний підходи продовжують домінувати в новітній українській і російській науковій [18, 8, 1] і тим більше

дидактико-методичній [6, 14, 2] літературі. За її межами поки залишаються багато вельми цікаві і практично-значущі філософсько-правові та юридико-логічні питання.

Як відзначається в аналітичному огляді західної літератури, присвяченій темі «Право і мова», дослідження мови права неминуче пов'язане – нехай досить складним і опосередкованим чином, – з питанням про сутність права. Тому всякий раз, коли торкаються проблеми мови права, не обмежуються «лише» семантикою або стилістикою, а виходять в галузь загальної теорії та філософії права [23, с. 7]. В даному випадку ми маємо можливість спиратися на досить багату філософсько-правову традицію, квінтесенція якої стосовно до нашої теми чітко виражена І. А. Ільїним: «Право може довгий час перебувати в стані логічної безформності і словесної незакріпленості, але неминучим завершенням правового розвитку є поступове висвітлення і закріплення логічного елемента в діючих «правових нормах» [10, с. 16–17].

Першочерговим методологічним завданням аналізу мови права є проблема визначення мови права. Аналіз сучасної вітчизняної літератури показує, що словосполучення «мова права» часто ототожнюється з «мовою закону» (А. С. Піголкін, та ін) [24, с. 3]. Таке ототожнення властиво нормативістському розумінню права. Характерно, що при цьому мова закону (законодавства) трактується і в вузькому лінгвістичному аспекті як один із стилів національної літературної мови, а не як особлива, відносно самостійна професійна мова.

Так, у колективній монографії «Мова закону» під редакцією А. С. Піголкіна це положення аргументувалося тим, що мова законодавства поширюється на різноманітні сфери людської діяльності, і ця обставина істотно відрізняє її від спеціальних мов, які обслуговують порівняно вузьку сферу діяльності – медицину, архітектуру, хімію та ін. Ці мови мають малодоступну спеціальну термінологію, тоді як в юриспруденції порівняно небагато спеціальних термінів. «У цілому ж мова законодавства відрізняється не стільки особливою термінологією, ... скільки внутрішнім ладом, особливими засобами вираження законодавчої думки» [24, с. 14–15]. Але якщо мова закону настільки доступна, чому авторитетні юристи так багато займаються тлумаченням і коментуванням правових норм? А як бути з досить специфічними доктринальними та іншомовними термінами, яких взагалі немає і яким навіть не місце в сучасних національних законах – фікція, презюмованість, фідеїкоміс, акцепт, омбудсмен і т. ін.?

Розуміння мови права як всього лише одного з мовних стилів часто присутні в новітніх роботах. У В. Б. Ісакова знаходимо таке визначення: «Мова права – один із стилів сучасної російської офіційної мови, що поєднує в свою чергу кілька субстилей: мову законодавства, мову підзаконних правових актів, мову правозастосовної практики (яка також поділяється на кілька видів), мову юридичної науки, мову юридичної освіти, мову юридичної журналістики та ін.» [11]. У такому визначенні, яке в логіці називається визначенням через перерахування основних видів мови, помітна спроба подолати нормативістську

тенденцію до зведення всієї мови права до мови закону, зберігши її вузьколінгвістичне трактування. Між тим, як видно навіть з наведених В. Б. Ісаковим сфер застосування, мова права має значно великий функціональний діапазон, ніж просто особливий стиль літературної мови.

Виходячи з потреб дослідження мови права, слід орієнтуватися на загальнофілософські характеристики мови, які можуть бути потім специфіковані у визначенні мови права. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс характеризували мову як «практичну, існуючу для інших людей і тим самим для мене самого, дійсну свідомість» [13, с. 29], М. Гейдеггер – як «дім буття» [21, с. 192], а його учень Х.-Г. Гадамер – як «універсальне середовище людського існування» [4, с. 548–549]. При тому, що в кожній характеристиці ми маємо справу не з власне визначеннями, а з образними метафорами, всі вони вказують на важливі істотні ознаки мови права – можливість сприймати «практичну, дійсну свідомість права», її онтологічний статус як «дом буття права» (тобто спосіб його існування), нарешті, як особливу «універсальне середовище людського існування». У кожній з цих ознак проявляється єдиний онтологічний стрижень – «існування самого права» – і як дійсного, і як потенційного, і як універсального права.

Безсумнівно, що конструкт «мова права» є дериватом від категорії «право» і в силу специфіки її розуміння отримує ті або інші змістовні модифікації. В історії юриспруденції і в сучасному правознавстві пропонувалося безліч різних визначень права. Слідувати кожному з них у визначенні мови права – завдання невдячне і практично нездійсненне. У цьому зв'язку доречно з деякими застереженнями привести міркування М. Гейдеггера. «Спроби осягнути «сутність мови» завжди орієнтуються ... на якийсь один з ... моментів Для цілком задовільної дефініції мови нічого однак не дало б, побажай хто синкретично зчепити ці різні фрагменти визначення» [21, с. 163].

Ця думка уявляється методологічно вірною, хоча на відміну від Гейдеггера ми дотримуємося не його методу «проробки онтологічно-екзистенційно цілого структури мови на основі аналітики присутності» [Там же], а більш поширеної методології семіотичного аналізу.

Хоча уявлення про знакову природу мови сходить до Платону, а в Новий час до Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка і Г. В. Лейбніца, тільки наприкінці ХІХ – початку ХХ століття завдяки Ч. С. Пірсу вони були систематизовані в самостійну науку – семіотику.

1.3.2. Мова права як семіотична система. В розумінні Пірса предмети філософської логіки (від *logos* – слово) і семіотики (від *sema* – знак) були тотожними [16]. Під мовою розуміється будь-яка система знаків, яка інтерпретується. Знаком вважається будь-який об'єктивно фіксований заступник реально існуючого або створеного нашою уявою предмета. В залежності від рівня схожості з предметом, який служить прообразом для знаку, розрізняються три типи знаків: іконічні, індексні і символічні.

Іконічні знаки мають найвищий рівень подібності з предметом думки. Саме схожість може бути зовнішньою, і тоді знаки будуть відтворювати

загальний вигляд предметів: реалістичні малюнки, скульптури, гармонійні музичні твори, фотографії, технічні та іграшкові моделі тощо. Подібність може бути і внутрішньою – заснованою на співвідношеннях частин і цілого у відтворюваному предметі (діаграми, графіки, схеми) або на підставі співвідношення елементів змісту (метафори, порівняння, аналогії тощо).

Індекси (показчики) також поділяються на типи. По-перше, це дійсні індекси, які виникають внаслідок реального існування і функціонування об'єктивних предметів: сліди від ніг, від куль, відбитки пальців тощо. По-друге, це конвенціональні, тобто умовні індекси, які створюються самими людьми для полегшення комунікації: дорожні знаки, межі, технічні показчики на зразок кольорових сигналів світлофорів і т. ін.

Знаки-символи взагалі не мають нічого схожого з предметами і нашими психічними образами дійсності. Власне символи є найбільш цікавими для логіки, бо знаходяться на найбільшій відстані від безпосереднього сприйняття предметів, і на найближчому – до абстрактної думки. Кожне слово, речення, текст, будь-яка мова є проявом символічної діяльності, завдяки якій створюється нова людська реальність, одним з найважливіших фрагментів якої є сфера права.

Загальний процес знакової діяльності називається семіозисом. Згідно з Ч. Пірсом, значення семіозиса полягає в першу чергу в тому, щоб надати значення світу об'єктивних речей і об'єктивних відносин між людьми. Якщо прийняти, що знак є предметом, який нами чуттєво сприймається, заміщаючи в нашому мисленні об'єктивно існуючий предмет, тоді значенням знака (іноді використовують вислів «предметне значення») буде той предмет, який заміщається знаком. Наприклад, реально існуючий стілець є значенням знака «стілець», Сонце – значенням письмового знака «Сонце» і т. ін.

Той ідеальний образ, за допомогою якого в нашій свідомості знак пов'язується з його значенням, називається сенсом знака.

У семіотиці розрізняють три головних розділи, або вимірювання аналізу: семантику, синтактику (синтаксис) і прагматику. У семантиці вивчаються відносини знаків до їх значень і смислів. Синтактика – це теорія відносин знаків один до одного, тобто теорія зв'язування знаків в комплекси, які відповідають практиці реального спілкування. Прагматика – це теорія, в якій досліджуються засоби використання знаків носіями конкретної мови.

У руслі семіотичного підходу нами пропонується наступне визначення: *мовою права є розроблена на основі національної (природної) мови система знакових засобів, що служить для фіксації, збереження і передачі юридично-значущих результатів інтелектуальної діяльності.*

Семіотична специфіка мови права проявляється не стільки в площині семантики (будь-яка сфера людської діяльності може бути специфікована в залежності від своєї предметної області), і не в синтактиці (вона загальна для всіх сфер мислення), скільки в прагматиці, тобто правилах розуміння, які, на відміну від будь-якої іншої сфери практики і пізнання, володіють інституціоналізованою загальнозначимістю застосовуваних у мові права знаків.

Найбільш важливі поняття, які знаходяться в юридичному обігу, визначаються законом («договір» у цивільному праві, «злочин» у кримінальному праві, «конвенція» в міжнародному праві і т. п.). Нормативною інституціоналізацією прагматичного застосування слів (юридичних термінів) забезпечуються однозначність, ясність і точність мови права. На відміну від повсякденної мови, де в кращому випадку існують тільки прагматичні норми літературного застосування (до речі, досить розмиті і дискусійні), і навіть від мови фізико-математичних наук, в яких прагматика може залежити від вживання, прийнятого тільки в межах окремих наукових шкіл, мова права спирається здебільшого на еталонні, встановлені законодавцем правила застосування окремих термінів.

Таким чином, мова права – не жанр літературної мови, а одна із виниклих на основі літературної національної мови професійних мов (разом з мовами медицини, техніки, мистецтва тощо). Крім того, що вона включає ряд відносно самостійних видів (мову законодавства і підзаконних актів, мову юридичної науки і освіти, мову юридичної журналістики та ін.), предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які в свою чергу також поділяються на кілька видів – мови цивільного, кримінального, міжнародного і т. ін. права, мови відповідних видів судочинства і т. ін. («особа», «діяння», «склад злочину», «правовідношення», «угода», «презумпція» і т. ін.).

При всіх особливостях і специфіці предметної сфери, мова права як єдине ціле повинна задовольняти низці загальних вимог.

Перш за все, вона повинна бути точною й зрозумілою, її слова і терміни мають строго певний сенс. Їй повинні бути властиві простота і надійність синтаксичних конструкцій, що виключають двозначність (зразок фольклорного «Стратити не можна помилувати», численні аналоги якого на матеріалі сучасного російського законодавства призводить В. Б. Ісаков [11]). Оскільки правова норма за своєю логічною природою є командою, яка виражає вимоги, уповноваження, дозвіл або заборону, неточність або двозначність в її вираженні призведе до того, що вона не буде адекватно зрозумілою і виконаною.

Мові права повинна бути притаманна емоційна нейтральність. Найбільш неприйнятні факти юрист повинен вміти описати в нейтральних виразах, не надаючи їм емоційного забарвлення.

Так як мова права призначається для відображення певної сфери реальності у всьому різноманітті виникаючих в ній взаємозв'язків і взаємодій, їй повинна бути властива системність. Системність мови права складається історично, тому поспішні, непродумані новації здатні зруйнувати якість системності.

Однак реальна прагматична ситуація в мові права далека від семіотичної «чистоти». Справа в тому, що вона не існує ізольовано від усього масиву циркулюючих в суспільстві мовних форм. Словесно-понятійне поле права накладається на інші галузі соціальної комунікації – побутову, економічну, політичну, моральну, релігійну, технологічну, медичну і т. п. Крім того, знакова

сфера права як загальнолюдського культурного феномена «перегороджена» національно-мовними та етнокультурними бар'єрами, які вимагають соціально-політичної та історичної локалізації та інтерпретації мови конкретної правової системи або доктрини.

У сучасних умовах домінантою такої інтерпретації є, за вдалим висловом П. Рікера, принцип «торжества мови права над насильством» [19, с. 27–35], неухильне слідування якому є неодмінною першою умовою адаптації демократичних цінностей і прав людини в національні системи права при мовній інтерференції та конфліктам з використанням мови при фактичному білінгвізмі або мультілінгвізмі.

Література: 1. Бринев К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза : Автореф. дис. ... докт. филол. наук / И. К. Бринев. – Кемерово, 2010 – 42 с.; 2. Васильев А. Д. Современное российское языковое законодательство: юрислингвистический анализ и комментарий А. Д. Васильев. – Красноярск, 2007. – 150 с.; 3. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов / Е. В. Васьковский. – М., 1913. – 186 с.; 4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод / Х.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.; 5. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права / Н. А. Гредескул. – Харьков, 1900. – 138 с.; 6. Губаева Т. В. Словесность в юриспруденции / Т. В. Губарева. – Казань : изд-во Казанск. гос. ун-та, 1995. – 301 с.; 7. Грязин И. Н. Критика методологических основ современной англо-американской буржуазной теории права : Автореф. дисс. д-ра юрид. н. / И. Н. Грязин. – М. : Институт государства и права АН СССР, 1986. – 32 с.; 8. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с.; 9. Иеринг Р. Юридическая техника : Пер. с нем. Шендор Ф. С / Р. Иеринг. – СПб. : Типо-литография А. Е. Ландау, 1905. – 105 с.; 10. Ильин И. А. Понятие права и силы. Опыт методологического анализа / И. А. Ильин // И. А. Ильин. Собр. соч. в 10 тт. – М., 1994. – Т. 4.; 11. Исаков В. Б. Язык права / В. Б. Исаков // www.lexis-asu.narod.ru; 12. Катков В. Д. Jurisprudentiae Novum Organum. Реформированная общим языковедением логика и юриспруденция / В. Д. Катков // Записки Новороссийского Императорского университета. Юридический факультет. Т. 1 : Цивилистика. Вып. 12 – 1913. – 509 с.; 13. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избр. соч. В 9-ти тт., 2-е изд., т. 2. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1983. – С. 5–508; 14. Мова права : Програма курсу : Для студентів юрид. вузів та фак. / Уклад. Н. В. Артикуца. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 50 с.; 15. Луначарский А. В. О языке закона / А. В. Луначарский // Известия ЦИК СССР. – М., 1931, 24 марта.; 16. Пирс Ч. С. Логические основания теории знаков / Ч. С. Пирс. – СПб. : Лаборатория метафизическ. исслед. при философск. ф-те СПбГУ – Алетейя, 2000 – 352 с.; 17. Прянишников Е. О языке правовых актов / Е. Прянишников // Ученые записки ВНИИСЗ. – Вып. 6. – М., 1966; 18. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К., 1994 – 598 с.; 19. Рикер П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопросы философии. – М., 1996. – № 4. – С.27–35; 20. Савицкий В. М. Язык процессуального закона. Вопросы терминологии / В. М. Савицкий / Под. ред. Д. Сухарева. АН СССР. Ин-т гос. и права. – М., 1987; 21. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер // М. Хайдеггер. Время и бытие. – М. : Республика, 1993. – С. 192–220; 22. Ушаков А. А. Проблемы законодательной стилистики. – Пермь : изд-во Пермс. ун-та, 1967. – 147 с.; 23. Юридические понятия и язык права в современных зарубежных исследованиях. Научно-аналитический обзор. – М. : ИНИОН АН СССР, 1986. – 70 с.; 24. Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Юридическая литература, 1990. – 192 с.; 25. Atkinson J. M., Drew P. Order in Court: The Organisation of Verbal Interaction in Judicial Settings / J. M. Atkinson, P. Drew. – Atlantic

Highlands (n.j.) : Humanities Press, 1979. – VIII, 275 p.; 26. Bagolini L. Positivismo giuridico e analisi del linguaggio / L. Bagolini // Rivista trimestrale di diritto e procedura civile, No 3-4. – 1966/7, PP. – 321–340; 27. Corbin A. L. Legal Analysis and Terminology / A. L. Corbin / Yale Law Journal. – 1919, v. 29. – PP. 143–153; 28. Girke O. Der Entwurf BGB im das deutsche Recht / O. Girke. – B., 1889. – 28 s.; 29. Holmes O.W. The Theory of Legal Interpretation / O. W. Holmes // Harvard Law Review, 1899, v. 12, No 7. – pp. 417–420; 30. Horn D. Rechtssprache und Kommunikation / Horn D. – Berlin : Duncker & Humblot, 1966. – 224 s.; 31. Lang F. E. Recht und Sprache. Prolegomena zu einer richterlichen Hermeneutik / F. E. Lang. – Halle : Niemeyer, 1940. – 342 s.; 32. O'Barr W. Linguistic Evidence; Language, Power, and Strategy in the Courtroom / W. O'Barr. – N. Y. etc, Acad. Press, 1982. – XV, 192 p.; 33. Podlech, Adalbert-Rechtlinguistik // Grimm, Dieter [Hrsg.] Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II. – München: Beck, 1976. – S. 105-116; 34. Roberta Kevelson, «Tom Paine's RIGHTS OF MAN: An Aesthetic-Anarchic Dimension of Legal Semiotic», International Journal for the Semiotics of Law III/8 (1990). – pp. 169–186; 35. Williams G. Language and the Law / G. Williams // Law Quarterly review. – 1942, vol. 61. – pp. 241–244; 36. Wolenski I. Język prawny w świetle współczesnych metod analizy semantycznej // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. – LX, Prace prawicze (Kraków) 1967. – S. 141–144; 37. Wróblewski B. Język prawny i prawniczy / B. Wróblewski. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności. Prace komisji prawniczej, 1948, no 3. – VI, 148 s.

1.4. Загальнологічні підстави юридичної аргументації

Процес юридичної аргументації здійснюється згідно загальних логічних норм: принципів, законів і правил строгого мислення. Логічні норми постають також у якості оцінних критеріїв інтелектуальної якості юридичної аргументації. Вони виконують функцію логічних підстав, що визначають правильність побудови аргументів з юридичним змістом. Строге мислення – це і є правильне мислення, що відповідає логічним критеріям істинності.

Принципами правильного мислення являються: визначеність, послідовність та обґрунтованість. Принцип визначеності потребує однозначності при висловлюванні думки. Принцип послідовності вимагає несуперечливості. Принцип обґрунтованості діє при необхідності створення аргументаційної структури, коли мова йде не тільки про формулювання положення істини, а й про її доведення.

1.4.1. Закони (принципи) традиційної логіки. Логічними нормативами найбільш широкого спектру дії є *основні закони традиційної логіки*, що відповідають логічним принципам однозначності, несуперечливості та доказовості. Логічні закони мають нормативний характер, як і юридичні. Цим вони відрізняються від законів природи. Логічні закони можна інтерпретувати як принципи [17, с. 44-50], якщо вони беруться безумовно в якості логічних критеріїв в певному контексті. Логічні принципи – це гранично загальні схеми, *відмінна риса яких полягає у тім, що підставляючи в них будь-які конкретні висловлювання (як істинні, так і хибні), ми обов'язково одержимо істинний вираз.*

Логічні норми містять обмеження, необхідні для досягнення цілей правильного мислення. Порушення логічних норм приводить до *алогізмів* – ненормативних, неправильних форм думки. Алогізми, в свою чергу,

поділяються на паралогізми (ненавмисні логічні помилки) та софізми (свідомо сконструйовані логічні помилки).

Принцип тотожності $A \equiv A$. Він вимагає, щоб у процесі міркування ми вживали деякий термін у тому самому змісті, розуміючи під ним щось визначене. Таким чином, принцип тотожності встановлює перший формальний критерій необхідності і достатності для правильної думки. Інакше кажучи, кожне висловлювання впливає із самого себе і є необхідною і достатньою умовою своєї істинності.

У застосуванні принципу тотожності до конкретного матеріалу з особливою наочністю виявляється загальна риса всіх логічних принципів. Вони являють собою *формальні тавтології*, як би повторення того самого і не несуть змістовної, «предметної» інформації.

Принцип тотожності забезпечує передбачуваність у поведженні людей, які його дотримують, оскільки вони підкоряються *вимогам сталості, визначеності* думки і серйозно розраховують на те, що їх правильно зрозуміють. Дійсно, у процесі міркування, зокрема, в процесі аргументації значення понять і тверджень не слід змінювати. Вони повинні залишатися тотожними самим собі, інакше властивості одного об'єкта непомітно виявляться приписаними зовсім іншому. Якщо ми почали говорити, припустимо, про *зірки як небесні тіла*, то слово «зірка» повинне протягом усього часу, поки ми обговорюємо цю тему, позначати саме такі тіла, а не *зірки на новорічних ялинках, зірки естради або зірки на погонах офіцерів*. В останньому випадку даний принцип попереджає нас про необхідність попереднього аналізу й уточнення понять, які ми використовуємо при аргументації.

Принцип непротиріччя (несуперечливості) думки: $\sim (A \wedge \sim A)$. Міркування повинно бути не тільки зрозумілим, чітким та визначеним, але й послідовним та несуперечливим. Послідовність виражається у принципі несуперечливості думки, який проголошує: *два протилежних судження не можуть бути одночасно істинними*. З цього випливає, що *принаймні одне з них обов'язково буде хибним*. Цей принцип становить другий формальний критерій достатньої правильності думки.

Якщо у свідомість людини потрапляють суперечні один одному когнітивні елементи, це призводить до психологічного дискомфорту та когнітивної кризи. Людина звільнюється від цього стану шляхом досягнення згоди, синтезу або усунення одного з елементів. Таким чином, когнітивна криза викликає психологічний дисонанс, який усувається шляхом когнітивної дії. Так, суперечливість може виникати у структурі однієї і тієї ж самої аргументації, між точками зору учасників аргументаційного процесу, між намірами та дією, але вона ніколи не може задовольнити цілям аргументації. Проте саме юристам найчастіше доводиться зустрічатися з суперечливістю між думкою та справою, яку з гіркотою помітив ще Сократ: «Людина знає, що таке добре, але робить те, що погано».

Принцип виключеного третього $A \vee \sim A$ формулюється наступним чином: про будь-який предмет думки можна або щось стверджувати, або заперечувати те ж саме – третього не дається (tertium non datur). Внаслідок цього два суперечні судження не можуть бути одночасно хибними, одне з них – обов'язково істинне.

Цей принцип становить третій формальний критерій достатньої правильності думки.

Порушення принципу виключеного третього полягає у ствердженні одночасної хибності двох контрадикторних суджень та у пошуках третього істинного судження (якоїсь середини). На цій підставі в англійській літературі цей принцип називають принципом виключеної середини (*Principle of the Excluded Middle*).

Слід зауважити, що цей принцип ще з давнини викликав критику у прихильників парадоксів, пов'язаних з нечікістю понять, які позначають перехідні стани буття та якості предметів: парадокси Евбуліда «купа зерна», «лисий» вказували на неможливість визначено сказати, коли множину зерен або волосся, що випало з голови людини, слід вважати достатньою для того, щоб назвати множину зерен «купою зерна», а людину «лисою». Розв'язання цих парадоксів може йти двома різними шляхами – або шляхом домовленості, що ж таки вважати «купою», «лисим», а у більш серйозних випадках, типових для юриспруденції – кого вважати молодістю (тобто невідповідальною за свої рішення і вчинки) людиною, а кого ні; або шляхом побудови неаристотелівських логічних систем, що мають не два, а більшу кількість істиннісних значень, тобто так званих багатозначних аж до безкінечно-значних та нечітких логічних систем.

Вже згаданий Гегель критикував принцип виключеного третього з іншої позиції, пропонуючи приклад двох тверджень, жодне з яких не буде істинним: «Дух є зеленим або він не є зеленим». Через 100 років Б. Рассел теж демонстрував обмеженість даного закону прикладом з'ясування істинності твердження «Нинішній король Франції є лисим». Але в обох випадках ми маємо справу не з дискредитацією даного принципу, а з безсенсовними висловлюваннями, які взагалі не підлягають істиннісній оцінці. Але з цих прикладів слід зробити висновок: *принцип виключеного третього можна застосовувати виключно до осмислених суджень.*

Особливо потрібно відмітити заборону Аристотеля щодо застосування закону виключеного третього відносно майбутнього часу. Так, наприклад, у правознавчих текстах аргументи щодо майбутнього часу можуть мати зовнішньо суперечливу форму, але насправді вони суперечливими не будуть. Наприклад, судження «В Україні буде впроваджена система особистого голосування народних депутатів» і «В Україні не буде впроваджена система особистого голосування народних депутатів» не є суперечливими, бо вони мають логічне значення «імовірно істинно», що припускає на сьогоднішній день істинність обох цих точок зору. Доречі, на цих логічних характеристиках

основане поняття плюралізму. Але, разом з цим, потрібно зауважити, що жодне з цих суджень не має логічного значення «необхідно істинно».

Принцип достатньої підстави. Цей принцип говорить: *Будь-яка думка, виражена привселюдно, повинна мати достатню підставу.*

Хоча цей принцип і був явно введений у логіку тільки Лейбницем, але по суті саме цим принципом керувався як вихідним ще Аристотель, який визначав науку аналітики (тобто логіки) так: «Насамперед варто сказати, про що дослідження і справа якої воно (науки): воно про доведення, і це справа науки, що доводить» (Перша Аналітика, 24а 12-13). Будь-яке доведення повинне спиратися на якусь підставу, причому не на будь-яку підставу, а на *достатню підставу*. Але що таке «достатня» підстава? *Змістовний критерій достатності*, тобто задовільності, лежить за межами власне логіки, у сфері конкретних наук, практики і людського спілкування. При цьому в кожній окремій науці й у кожній окремій сфері практики і спілкування є свої власні уявлення про достатність, як є вони у кожної окремої людини в її життєвих планах і ведучих до них діях. Щоб зшити плаття або купити клейонку на кухонний стіл, *досить* обійтися примітивним метром швеця; щоб не спізнитися на лекцію або на побачення, *досить* обійтися звичайним наручним годинником, але щоб запустити супутник, механічного годинника вже *недостатньо* і потрібно користуватися дуже точним, можливо, навіть атомним годинником; щоб довести математичну теорему, варто звернутися до *необхідного і достатнього* списку аксіом, правил виводу і раніше доведених теорем; щоб довести законність позову або призначення покарання, потрібно послатися на *необхідні та достатні* для них підстави в фактичних обставинах справи та в нормах матеріального і процесуального права, а також на логічний зв'язок між ними і т. д. Змістовні критерії достатності дуже варіабельні, але через це зовсім не впливає, що принцип достатньої підстави не потрібний у логіці, як вважають деякі сучасні його критики. Якщо він не потрібний, то не потрібно буде нічого доводити, і вся наука і нормальна людська діяльність перетворяться на аморфну хаотичну масу нічим не підкріплених тверджень і заперечень і, відповідно, керованих (або взагалі некерованих) дій і вчинків – буде «все дозволено», у тому числі і злочини, оскільки всі юридичні закони перестануть діяти, бо не будуть вважатися необхідними та достатніми підставами.

У логіці ж цей принцип цілком на місці, тому що замість змістовних критеріїв достатності в ній діють *формальні критерії* у вигляді інших основних принципів. Сам же він є теоретичною аксіомою, з якої випливає ідея доведення. Довести твердження – значить показати, що воно є логічним наслідком інших тверджень, істинність яких уже встановлена. Висновок логічно випливає з прийнятих засновків, якщо він зв'язаний з ними цим логічним законом. Так що без його визнання немає необхідності в логічному слідуванні і немає необхідності в самій процедурі доведення. Отже, «надати підстави» означає, перш за все, навести аргументи. Тому закон достатньої підстави має кардинальне значення для теорії аргументації.

Крім наведених основних, в сучасній логіці запропоновано безліч інших похідних принципів (подвійного заперечення, контрапозиції, де Моргана тощо). Слід зауважити, що їх виведення можливе лише за умови припущення істинності основних принципів.

Як і будь-яка розумова діяльність у будь-якій сфері практики і пізнання, юридичне мислення підкоряється основним логічним принципам. Так, приймаючи до розгляду цивільний позов, суддя виходить з достатності підстав для нього. Ці підстави повинні бути одночасно фактичними (реальна фабула справи), юридичними (наявність відповідній цій фабулі процесуальних дій і документів, а також правового закону) і логічними (можливість установлення достатньо мотивованого зв'язку між конкретним випадком і нормою права). У кримінальному процесі закони логіки також сприяють правильній кваліфікації злочину, що відповідає його фактичним обставинам. Сутність кримінально-правової кваліфікації полягає у встановленні і юридичному закріпленні точної відповідності ознак скоєного діяння ознакам складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Тому відповідний інтелектуальний процес повинен виключати невизначеність, суперечливість, непослідовність і необґрунтованість висновків. Порушення основних логічних принципів веде до неправильної юридичної оцінки діяння і негативних юридичних наслідків – законний позов не задовольняється, проте задовольняється недостатньо обґрунтований позов; адміністративна провина трактується як злочин; якийсь обвинувачуваний за злочин, що не несе великої суспільної небезпеки, карається занадто суворо, а небезпечний злочинець йде від покарання або отримує незначне покарання.

Логічні принципи в процесі юридичного аналізу повинні використовуватися в їхній системній єдності, бо тільки у своїй сукупності охоплюють усі головні формальні напрямки розумової діяльності юриста. Дотримання цих принципів у практичній діяльності сприяє отриманню несуперечливих, обґрунтованих висновків у справі, спрямованих на правильну юридичну оцінку подій, на встановлення судової істини.

1.4.2. Логічні форми думки: загальна характеристика. Кожна думка має *зміст* і *форму*. Зміст думки може бути адекватним (відповідним дійсності) або неадекватним, а форма може бути правильною або неправильною, тобто відповідною логічним критеріям істинності. Зміст думки (втілене в ній знання) не робить ніякого впливу на правильність міркувань, для якої істотною є лише форма думки. Тому варто відрізнити *логічну істинність* (формальну правильність) міркувань від їхньої *змістовної істинності* (адекватності). Істинність наявного у міркуванні знання залежить від його відповідності дійсному стану речей. Якщо наше знання не відповідає дійсності, воно є помилковим, хибним. Істинність і хибність знання відносяться до змісту наших міркувань і вони залежать не від логіки, а від практичного і теоретичного досвіду. Тому формально-логічна правильність міркування є необхідною, але ще недостатньою умовою його істинності і, відповідно, успіху його застосування в наступній практичній і теоретичній діяльності.

Логічна форма – це спосіб зв'язку між змістом частин, які входять у міркування.

Теорія юридичної аргументації оперує логічними формами думки, до яких відносяться *поняття, судження та умовивід*, а також методами утворення цих логічних форм, зокрема: а) методами утворення понять (аналіз, синтез, узагальнення, обмеження, визначення, розподіл тощо); б) методами утворення суджень (перетворення, протиставлення предиката, утворення складних суджень), в) методами дослідження їхньої істинності, модальності і т. ін.; г) методами утворення умовиводів (дедукція, індукція, аналогія, редукція); д) методами аналітичних дій зі складними міркуваннями (висування гіпотез, доведення, спростування, побудови теорій і т. п.).

Логічні форми можуть набувати аргументативної функції. Так, поняття постають у якості «елементарної форми» юридичної аргументації; за допомогою понять права в ній формується будь-який теоретичний або практичний аргумент. Крім того, в якості аргументів постають визначення понять та класифікації, які набули необхідного значення логічної істинності. Судження – логічна форма, що логічним чином репрезентує аргументи або частини аргументів. Від виду судження залежить простота або складність аргументу як логічної форми, логічна коректність зв'язку між думками, що відповідає правилам істинності. Використання модальних суджень як логічних форм аргументів впливає на характер аргументації, вносить у неї оціночні категорії, надає можливість здійснити суб'єктивно-раціональні дії щодо предмету обговорення. Умовиводи постають в якості логічної форми, що використовується перш за все в процесі обґрунтування. Від вибору того чи іншого виду умовиводу залежать особливості структури та характер висновку, що одержується при обґрунтуванні. Таким чином, поняття і судження у функціональному аспекті постають як різні *логічні форми організації структури аргументації*, а умовиводи як способи встановлення *логічних зв'язків в аргументаційному процесі*. Назвемо ці функції – *формальною та процесуальною*.

1.4.3. Поняття. Щоб упевнено міркувати про якийсь предмет, потрібно його розуміти, тобто мати про нього поняття.

Поняття (концепт) є елементарною логічною формою, що відображає предмет міркування в сукупності його суттєвих ознак.

Прикладами понять є «будинок», «дерево», «справедливість», «норма права», «вічний двигун», «натуральне число» тощо.

Поняття утворюються за допомогою виявлення методом аналізу ознак предмета, відволікання (абстрагування) від несуттєвих ознак, узагальнення (синтезу) і закріплення (фіксації) словом суттєвих ознак.

Будь-яке поняття виражається в словах, хоча не будь-яке слово виражає поняття. Виражають поняття ті слова, що мають граматичну форму імен – іменники, прикметники, числівники, а також займенники. Не виражають понять дієслова, прислівники, вигуки, частки. Важливе розходження між словом і поняттям полягає в тому, що *слова завжди відносяться до якоїсь національної*

мови, а поняття, що виражаються ними, інтернаціональні. Так, слова різних мов – *das Recht, a right, il diritto, el derecho, le droit, prawo*, – виражають те саме поняття «право».

Оскільки в будь-якій науці приходится використовувати слова природної національної мови, властива словам цих мов невизначеність (багатозначність, нечіткість, неточність і неясність) створює складні проблеми по встановленню однакового розуміння і вживання понять, що виражаються за їхньою допомогою. Крім того, оскільки та сама річ, властивість або відношення, що позначаються тим самим словом, можуть стати предметом вивчення і міркування в різних науках, проблема багатозначності, неясності і неточності ще більш ускладнюється і вимагає обов'язкового попереднього логіко-семіотичного аналізу застосовуваних слів. Їх неправильне або просто неакуратне вживання завжди може привести до непорозумінь, помилок, з'явитися джерелом неповного або неадекватного розуміння, а то й привести до виникнення конфліктів.

Будь-яке поняття можна розглядати з двох боків: з боку його змісту (змісту його імені або інтенсіонала) і з боку його обсягу (значення його імені або екстенсіонала).

Зміст поняття утворюють усі ті суттєві властивості (ознаки), які ми пов'язуємо з даним предметом. *Обсягом* або предметним значенням поняття є клас (множина) усіх предметів, що мають зазначені у його змісті ознаки. Мінімальною структурною одиницею змісту є окрема суттєва ознака, а мінімальною структурною *одиниця обсягу* – індивід того класу (або елемент тієї множини) предметів, що утворює його обсяг.

Обсяг і зміст поняття знаходяться в *зворотній залежності*: чим ширшим (більшим) буде обсяг поняття, тим вузчим (меншим) буде його зміст.

Зворотна залежність між обсягом і змістом понять служить підставою для двох корисних логічних операцій – їхнього *узагальнення* та *обмеження*. *Узагальненням* (*генералізацією, абстрагуванням*) називається перехід від поняття з меншим обсягом і більшим змістом до поняття з більшим обсягом і меншим змістом. *Обмеженням* (*дискримінацією, конкретизацією*) є зворотний логічний перехід від поняття з великим обсягом і меншим змістом до поняття з меншим обсягом і більшим змістом. При цьому поняття з більшим обсягом називають *родовим* або просто *родом*, а поняття з меншим обсягом – *видовим* або просто *видом*.

Рекомендується дотримуватися двох наступних правил:

При узагальненні потрібно послідовно переходити від індивіда до найближчого виду і потім до найближчого роду.

При обмеженні потрібно послідовно переходити від роду до найближчого виду і тільки потім до індивіда.

Порушення цих простих правил приводять до помилок *кваліфікації* предмета міркування, до плутаності думки. Верхньою межею узагальнення є

категорія – гранично загальне поняття, а нижньою – ім'я, що відповідає *поняттю про індивіда* даного класу.

Поняття широко використовуються на всіх рівнях і у всіх сферах людського пізнання і практики. Однак за *ступенем їхньої розробленості*, поширеності, строгості і загальзначущості їх можна розділити на три основних типи: *повсякденні, наукові, філософські*.

За *ступенем складності поняття* можна поділяти на *прості і складні*. Прості поняття не містять інших понять як своїх частин («будинок», «одиниця», «Київ» і т. ін.). Складні поняття утворюються з двох або більшого числа простих («Сполучене королівство Англії, Шотландії й Уельсу», «дві тисячі четвертий рік», «видатний український полководець» тощо).

За *типом і формою реальності предмета міркування* поняття можна також розділити на *порожні і непорожні*. *Порожнє поняття* не має у своєму обсязі (екстенсіоналі) жодного реально існуючого предмета – цей предмет штучно сконструйований. Однак об'ємна порожнеча зовсім не означає відсутності в ньому змісту. Більш того, такі поняття можуть мати ідеальний (уявлюваний) обсяг. *Непорожнє поняття* відноситься хоча б до одного реально існуючого предмета.

Порожнеча обсягу поняття залежить від декількох принципово різних причин: 1) створення псевдо-понять (хибна концептуалізація) – до порожніх понять такого роду відносяться, наприклад, поняття «Олімпійський бог», «німфа», «домовик» і т. ін.; 2) свідоме конструювання умовного художнього образу – Дон-Кіхот, Фігаро, Франкенштейн і т. ін.; 3) помилкова концептуалізація в сфері науки і філософії – «ідеальне суспільство», «еліксир безсмертя», «флогістон» («теплород»); 4) свідоме конструювання наукових фікцій на зразок понять «ідеальний газ», «абсолютно чорне тіло», «геометрична точка», «матеріальна точка», що використовуються у фізиці і математиці; 5) поняття, що належать до ціннісної сфери людської життєдіяльності – економічні, політичні, правові, етичні, релігійні, естетичні абстракції – «вартість», «істина», «справедливість», «право», і т. ін.; 6) парадоксальні поняття (або інтенсіонально переповнені і тому безглузді поняття), що містять несумісні ознаки, на кшталт «круглий квадрат», «дерев'яне залізо», «законний злочин» тощо.

Далі за *обсягом* поняття розрізняються між собою в залежності від того, скільки предметів вони означають. *Одиничні поняття* позначають клас, що включає тільки один предмет, наприклад, «столиця сучасної України». *Загальні поняття* відносяться до класів, що включають більше одного предмета: «правова система», «студентка», «атом» і т. ін. Ясно, що навіть порожні поняття можуть бути як одиничними («Лібертас – богиня Свободи у римлян»), так і загальними («римські божества»). Корисно виділяти також *поняття збірні*: «флора» (рослинний світ), «фауна» (тваринний світ), «правопорядок» (система правових норм і інститутів, що забезпечують їхнє функціонування), «злочинність» (сукупність злочинів) і т. ін.

За змістом поняття звичайно поділяють на абстрактні і конкретні, позитивні і негативні, безвідносні і відносні.

Узагалі, розподіл понять на абстрактні і конкретні не дуже вдалий – будь-яке поняття в кінцевому рахунку є абстрактним. Дане протиставлення вводиться лише для того, щоб підкреслити змістовне розходження між реально й ідеально існуючими предметами міркування. *Конкретними поняттями* є такі, котрі відносяться до об'єктивно існуючих предметів – «будинок», «хліб», «ріка», «молекула» і т. ін., тоді як *абстрактні поняття* позначають предмети, що спочатку існують тільки в нашій свідомості, але відіграють важливу роль в організації нашого громадського життя, практики й пізнання – «справедливість», «ірраціональне число», «норма права» і т. ін.

Позитивні поняття не містять у своїх іменах негативних часток: або префіксів: «білий», «чистий», «вагомий», «речовинний», «законний» і т. ін., а *негативні* поняття містять такі частки (префікси): «небілий», «нечистий», «незаконний», «протиправний» і т. д. Характерна особливість формально-логічного підходу до змістовної кваліфікації поняття полягає в тому, що ми настільки відволікаємося від змістовно-етичних або змістовно-правових оцінок предметів, що позначаються поняттями, що, скажімо, поняття «злочин» з чисто логічної точки зору є позитивним поняттям (хоча його синонімічний еквівалент – «незаконне діяння» буде поняттям негативним), а поняття «незлочинний» – негативним.

Безвідносні поняття не припускають парних їм понять – «стіл», «картопля», «норма права» і т. ін. *Відносні* ж поняття потребують наявності парних понять – «верх» – «низ», «позивач» – «відповідач» (у цивільному процесі), «обвинувач» – «захисник» (у кримінальному процесі).

Оскільки всі ці види розрізняються за різними підставами, те саме поняття, наприклад «несправедливість», може бути одночасно абстрактним, негативним і співвідносним (негативні поняття завжди співвідносні по відношенню до парних їм позитивним). До того ж варто враховувати й те, що кожне поняття одночасно належить і до якогось виду за своїм обсягом. Таким чином, повна кваліфікація виду поняття носить багатомірний характер.

Предмети міркування знаходяться між собою в різних відношеннях. Ці відношення встановлюються за допомогою *порівняння* обсягів і змістовних характеристик відповідних понять. Порівняння може бути успішним або безуспішним, і в залежності від цього всі поняття можуть бути *порівнянними* або *непорівнянними*. Можна порівнювати, наприклад, такі предмети міркування, як *стілці* і *лави*, або *студентів* і *дорослих людей*, але неможливо порівняти *електрон* і *ніжність*, *овес* і *покарання* і т. ін.

У залежності від того, чи порівнюються поняття головним чином з боку їхніх об'ємних розходжень, або на перший план при порівнянні виходить зміст, розрізняють *сумісні* поняття, тобто поняття, що мають загальні «місця» для порівнюваних предметів, і *несумісні* поняття, тобто, поняття, що не мають таких загальних «місць» у їхніх обсягах, але мають загальні ознаки в їхньому змісті.

Між сумісними поняттями існують відношення рівнозначності, перетинання, підпорядкування.

1. Відношення *рівнозначності* (або *тотожності*, або *еквівалентності*).

Рівнозначними є два поняття, обсяги яких цілком збігаються. Рівнозначними будуть, наприклад, поняття «головний адміністративний центр держави» і «місто, у якому постійно знаходяться органи вищої державної влади»; кожне таке місто є головним адміністративним центром, і навпаки. Рівнозначність указує на збіг обсягів двох понять, але їхні змісти різні.

2. У відношенні *перетинання* (*перетину*) знаходяться два поняття, обсяги яких частково збігаються. Перетинаються, наприклад, обсяги понять «письменник» і «юрист»: деякі письменники є юристами (А. Ф. Коні, брати Вайнери), але є письменники, що не є юристами, і є юристи, що не є письменниками.

3. У відношенні *підпорядкування* (*підрядності, субординації*) знаходяться поняття з різними обсягами, причому обсяг одного з них цілком входить до обсягу іншого, не покриваючи його цілком. Це відношення ще називають відношенням *між родом і видом*. У ньому знаходяться, наприклад, поняття «фахівець» і «юрист»: кожен юрист є фахівцем, але не кожен фахівець має юридичну підготовку.

Між несумісними поняттями існують відношення виключення, супідрядності, протилежності, протиріччя, доповнення.

4. У відношенні *виключення* знаходяться поняття, обсяги яких не мають загальних елементів. Порівняємо, наприклад, поняття «атом» і «трикутник», «синє» і «тепле».

Усі ці поняття виключають одне одного тому, що ясно, що атом не має жодної з ознак трикутника, а синє – ознак теплого. Строго говорячи, відношення виключення говорить нам про непорівняльність предметів міркування. Але іноді таку непорівняльність можна усунути, якщо в предметів, що виключають один одного, є хоча б одна спільна ознака.

5. Тоді ми маємо справу з відношенням *супідрядності*, приводячи взаємовиключні поняття до двох або більшого числа видів одного родового поняття.

Так, між поняттями «людина» (А) і «рослина» (В) можна встановити відношення супідрядності, розглядаючи їх як види відносно до загального для них родового поняття «організм» (С):

6. Іноді супідрядні поняття є співвідносними, і тоді виражають відношення *протилежності* (*контрарності*). У такому відношенні знаходяться поняття «ліве» – «праве», «нападаючий» – «захисник», «позитивне» – «негативне» і т. ін. Особливістю такого відношення є наявність *проміжної*, або *нейтральної області значень* між двома протилежними поняттями.

7. У граничному випадку протилежності «сходяться» настільки, що нейтральна область між ними дорівнює нулю. Мова йде про парадоксальне сполучення в одному обсязі позитивного і парного йому негативного поняття. Ця ситуація відповідає відношенню *протиріччя* (*суперечності*) між поняттями:

Приклади суперечливого відношення можуть дати пари понять «законний злочин», «безвинний злочинець», «андрогін» тощо.

8. Оскільки в тому самому обсязі, тобто в тому самому значенні протиріччя може означати що завгодно, і в такий спосіб предмет думки стає цілком невизначеним, має сенс переводити протиріччя у відношення доповнення:

Визначення — логічна операція, за допомогою якої розкривається зміст понять або вводиться новий термін. Визначити поняття — значить указати, які суттєві ознаки входять у його зміст. Наприклад, «Конституція – це основний закон держави» або «Демоератія у перекладі з грецької мови означає влада народу».

Визначення ще часто називають *дефініцією*, або, у творах деяких авторів (напр., Спінози), *детермінацією* (від лат. *definitio* або *determinatio*). *Definire* або *determinare* - значило установити *finis* або *terminus* (межовий стовп, що позначав межу земельної ділянки, поля, державної території). Тому в логіці для позначення складових частин визначення широко використовують як українські, так і латинізовані слова *визначуване* (*дефінієндум*, *definiendum*) і *визначувальне* (*дефінієнс*, *definiens*). У наших прикладах поняття «конституція» і «демократія» є визначуваними, а поняття «основний закон держави», «влада народу» – визначувальними поняттями. Скорочено визначуване записують *Dfd*, а визначувальне – *Dfn*. Тоді загальна структура визначення матиме вигляд формули $Dfd = Dfn$.

Визначення виконує важливі пізнавальні і практичні функції:

(1) воно дозволяє точно обмежити клас явищ, що відносяться до предмета міркування;

(2) за його допомогою ми одержуємо можливість однакового розуміння предмета міркування всіма людьми, яким воно відомо;

(3) у силу (2) воно дозволяє людям ефективно взаємодіяти між собою.

У сучасній логіці розрізняють багато типів і видів визначень. Найбільш розповсюдженими з них є *явні й неявні*, *реальні й номінальні* визначення, які в свою чергу поділяються на підвиди.

Насамперед потрібно відзначити різницю між *явними* і *неявними* визначеннями. Явні визначення засновані на *рівності обсягів* визначуваного і визначального понять, тобто $Dfd = Dfn$. Звичайно в науці (особливо в математиці і логіці) загальна схема таких визначень має вигляд:

« S є (за визначенням) P », або, ще коротше $S = df P$.

При цьому не має значення, чи виражається кожне поняття S і P одним словом або сполученням слів.

Явними будуть, наприклад, такі визначення:

«Норма права є загальнообов'язкове для всіх громадян правило поведінки, встановлене і підкріплене силою влади уповноважених на це державних органів» або «Пролегомени є введення у певну науку». В останньому визначенні ототожнюються два поняття: «пролегомени» і «введення в певну науку».

Неявні визначення не мають рівності їхніх двох складових частин і тому визначеннями в строгому змісті даного терміна не є – за ними тільки згідно традиції зберігається це найменування. Це скоріше прийоми, подібні до визначень, а іноді це лише окремі стадії конструювання визначень. Так, наприклад, у науковій літературі часто пропонується розрізнення *вербальних* і *остенсивних* визначень.

Мається на увазі те, що вербальні (від лат. *verba* – слово) визначення формулюються тільки за допомогою слів на відмінність від *вказівних* або *остенсивних* визначень (від лат. *os* – кістка, у перенісному значенні *ostensio* – вказання пальцем на щось). Для розуміння вербального визначення слід добре знати мову, на якій воно сформульоване.

Для того, щоб дати остенсивне визначення, необхідно вийти за межі мови і здійснити безпосередній контакт із об'єктом, який позначається словом. Остенсивні визначення не потребують досконалого знання мови, бо вони здійснюються шляхом безпосереднього показу (або демонстрації) об'єкта, для якого формулюється поняття і одночасного повідомлення його назви.

Розрізняють цілком остенсивні і частково остенсивні визначення. Принциповою особливістю останніх є те, що за їхньою допомогою ми знайомимося з одиничними поняттями, які маємо щодо унікальних предметів. Так, можна вважати, що остенсивним визначенням буде не тільки прямий показ одиничного предмета думки, а й фотографія певної особи, відбитки її пальців, біохімічний склад крові тощо. Проте цей вид визначень виходить за власні межі логіки, хоча й має дуже важливе значення для слідчої і судової практики в аспекті ідентифікації певних осіб або матеріальних предметів і ситуацій. Це скоріше первісна стадія у розвитку визначень.

Часто проводять різницю між *реальними* і *номінальними* визначеннями, маючи на увазі, що перший вид розкриває суттєві ознаки предмета, а другий – зміст його імені. Номінальні визначення виконують важливу роль у наших думках, бо за їхньою допомогою даються назви предметам і явищам, що вивчаються, вводяться в науковий і практичний обіг нові терміни, з'ясовується значення вже усталених термінів, пояснюються іншомовні терміни. Наприклад, термін «ліберальний» у перекладі з латинської мови означає «вільний».

Щоб краще з'ясувати відмінність номінальних визначень від реальних, порівняємо номінальне й реальне визначення юридичної особи:

1) «Коллективні утворення як суб'єкти цивільного права іменуються юридичними особами».

2) «Юридичними особами визнаються організації, які володіють відособленим майном, можуть від свого імені набувати майнові і особисті немайнові права і нести відповідальність, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або в третейському суді». Перше визначення є номінальним, а друге – реальним.

Реальними називають такі визначення, за допомогою яких об'єкт, який нас цікавить, виділяється з численних об'єктів на підставі деякої відмінної ознаки. За допомогою реальних визначень ми встановлюємо істотні ознаки

предмета думки, тобто розкриваємо зміст поняття. Наприклад, у визначенні «Крадіжка є таємне привласнення чужого майна» здійснюється виділення крадіжки з множини злочинів за допомогою групи ознак.

Дати просте перерахування навіть суттєвих ознак цікавлячого нас предмета ще не означає дати визначення. Для визначення необхідно обрати якийсь метод. Відповідно до застосовуваних методів і розрізняють окремі види визначень.

Визначення через рід і видову відмінність.

Найбільш простими, зручними для побудови і користування, і в силу цього найбільш розповсюдженими, є визначення через вказівку *найближчої родової ознаки і видової відмінності (definitio per genus proximum et differentiam specificam)*, що часто називають *класичними*. Назву «класичних» вони одержали насамперед тому, що визнані класики філософії – Сократ, Платон і Аристотель, – розглядали тільки визначення такого виду. Часто їх називають також *класифікаційними*, тому що за їх допомогою будуються наукові класифікації предметних галузей конкретних наук.

Ці визначення репрезентуються формулою $A = Bc$, де A – визначуване, Bc – визначувальне. Прикладом визначення цього типу буде визначення «Криміналістика є наука, що розробляє систему спеціальних прийомів, методів і засобів збирання, фіксації, дослідження і використання судових доказів». У цьому визначенні криміналістика спочатку вводиться в клас наук, а потім відокремлюється від інших наук вказівкою на видову відмінність, яка має бути істотною ознакою.

Метод побудови таких визначень наступний. Визначуване поняття (A) підводиться під більш загальне поняття B (найближчий рід), а потім указується та ознака c , що відрізняє дане визначуване поняття як особливий вид від інших видів, також підпорядкованих цьому родовому поняттю (видова відмінність). Загальна формула такого визначення має вигляд $A = Bc$.

Наприклад, перед законодавцем стоїть завдання визначити поняття «крадіжка». Він знаходить найближче до «крадіжки» родово поняття «злочин проти власності». Однак існує велика розмаїтість таких злочинів. Як відрізнити від них крадіжку? Законодавець установлює видову відмінність для крадіжки, властиве тільки їй, а саме – те, що крадіжка, на відміну від інших зазіхань на власність, здійснюється способом «таємного викрадення» на відміну від пограбування або розбою, здійснюваних відкритими способами. Закінчене визначення в ст. 185 КК України говорить: «крадіжка є таємне викрадення чужого майна».

Визначення через рід і видову відмінність у свою чергу поділяються на підвиди: а) *атрибутивні*; б) *генетичні (операціональні)*.

В *атрибутивних* визначеннях видовою відмінністю є якості і властивості (*атрибути*). Властивість – це об'єктивна визначеність речі в якомусь відношенні, щось таке, що належить предметові самому по собі. Приклад атрибутивного визначення прийнятих цивільним судом доказів дає стаття 27 ЦПК (частина 1): «Доказами у цивільній справі є будь-які фактичні дані, на

основі яких у визначеному законом порядку суд установлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, і інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи».

У *генетичних* (від грецьк. *genesis* — походження) або *операціональних* (від лат. *operatio* — дія) визначеннях замість видової відмінності вказуються або спосіб природного походження предмета, або спосіб його штучного формування (виготовлення, конструювання). Такі визначення широко використовують і в практиці (наприклад, у рецептах страв, ліків, технології виробництва сплавів), і в науці, особливо в математиці і правознавстві. Наприклад, у цивільному праві, згідно зі ст. 909 ЦК, договір перевезення визначається так: *«За договором перевезення вантажу одна сторона (перевізник) зобов'язується доставити довіреній їй другою стороною (відправником) вантаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право одержання вантажу (одержувачеві), а відправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату»*.

Далеко не кожне поняття можна визначити через рід і видову відмінність або за допомогою вказання на спосіб виникнення предмета. Тому, крім розглянутих видів визначень, у практиці мислення користуються і деякими іншими способами.

Насамперед, це стосується філософських категорій, тобто гранично загальних понять, для яких уже не можна знайти найближчого роду. Тому доводиться визначати категорії за допомогою інших, протилежних або додаткових до них за змістом категорій. Наприклад, «форма» визначається через «зміст», «сутність» — через «явище», «причина» — через «наслідок», «воля» — через «необхідність», «необхідність» інакше визначається через «випадковість» або «можливість» і т. ін. Такий спосіб визначення називають *визначенням через відношення (реляційне визначення)*, або *визначенням через вказання відношення предмета до своєї протилежності*.

Коли відношення є протилежністю або доповненням, у визначенні явно або неявно присутнє заперечення. Маючи саме це на увазі, Бенедикт Спиноза вчив: *«determinatio est negatio»* (*«визначення є заперечення»*). Іноді операція заперечення використовується й у правових визначеннях. Наприклад, у ст. 11 КК України поняття злочину визначається й у стверджувальній (чим, власне, є злочин) і в негативній формі (тобто шляхом точної вказівки тих провин, що *не є злочинами*).

«1. Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

2. Не є злочином дія або бездіяльність, що хоча формально і містить ознаки якого-небудь діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі».

В інших випадках, коли не вдається дати визначення через найближчий рід і видову відмінність, використовують *семантичні (екстенсіональні)*

визначення через вказання відповідних їм предметів або перерахування їхніх видів. Наприклад: «Близькі родичі» – батьки, діти, усиновлені, усиновителі, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, а також дружина»; «Законні представники» – родичі, усиновителі, опікуни, опікуни обвинуваченого або потерпілого, представники установ і організацій, під опікою яких перебуває обвинувачений або потерпілий».

У таких визначеннях перелічуються не ознаки предметів, а самі предмети, на які поширюються поняття «близькі родичі» і «законні представники». Тому такі визначення можна було б взагалі не вважати визначеннями. Проте за своєю функцією вони виконують роль визначень, оскільки дають змогу відмежувати одне від одного, наприклад, близьких родичів від інших родичів, законних представників від усіх інших осіб, відповісти на запитання про те, що треба розуміти під тим чи іншим поняттям, до яких предметів воно застосовується. Такі визначення чітко встановлюють обсяг поняття, котре нас цікавить.

Наприклад, ст. 98 ЦПК України так визначає склад осіб, що беруть участь у цивільній справі: *«Особами, які беруть участь у справі, визнаються: сторони, треті особи, представники сторін і третіх осіб, прокурор, органи державного управління, профспілки, державні підприємства, установи, організації, їх об'єднання, інші громадські організації та окремі громадяни, які захищають права і законні інтереси інших осіб, а також заявники та інші зацікавлені особи у справах, передбачених главами 29 і 33 цього Кодексу».*

Особливим видом визначень, яким користуються тільки в математичній логіці й у математиці, є *аксіоматичні визначення*. За їхньою допомогою визначаються цілі формальні системи (обчислення) та інші абстрактні об'єкти цих наук. Іншим типом визначення, пов'язаним із побудовою об'єкта, є *індуктивне визначення*.

У науковій літературі приводяться багато інших видів визначень, але у сфері права вони не застосовуються і вказувати їх тут немає сенсу.

У так званих *дефінітивних нормах* права (статтях законів, у яких даються визначення уживаних юридичних понять) часто в межах однієї статті використовуються своєрідні «гібридні» визначення, що об'єднують відразу декілька їх видів. Так, у ст. 144 КК вимагання визначається так: *«Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці».*

Як бачимо, вимагання визначається і шляхом вказання його роду і видової відмінності, і за допомогою перелічення окремих видів потерпілих осіб, і з вказанням можливих дій (операцій), що приводять до утворення складу даного злочинного діяння.

Процес розробки повноцінних, строгих, наукових визначень досить тривалий і складний. Тому часто приходиться зустрічатися і використовувати операції, подібні з визначенням. Такі прийоми звичайно використовують як через обмеженість знань (у тому числі і наукових), так і заради економії часу або заради простоти навчання.

Відрізнення, або диференціація, є попередньою стадією будь-якого визначення і полягає в простій указівці на відмінність цікавлячих нас предмета від інших. Наприклад, вираз «мораль – це не те ж саме, що право» містить деяку інформацію про право, а саме ту, що воно не збігається з мораллю. Але це й усе.

Іншим корисним прийомом, що допомагає скласти уявлення про предмет, є *наведення прикладів*. Якщо ці приклади цілком вичерпують весь клас індивідів або видів, можна навіть одержати семантичне *визначення через перелік (перерахування)*. Але як правило, цей прийом не є визначенням і не може його замінити.

Опис також дає можливість скласти деяке уявлення про предмет. Він містить поряд з суттєвими принаками предметів і їхніх несуттєві, але може взагалі не містити суттєвих ознак. Частковим випадком опису є *характеристика*, у якій виділяються найбільш специфічні ознаки предмета. Вона також є кроком до абстракції, яку передбачає повне визначення.

Порівняння часто допомагає скласти образ предмета, співвідносячи його з іншим, уже добре знайомим предметом, на який він схожий. Іноді його навіть називають *визначенням за аналогією*, хоча порівняння недостатньо для власне визначення в строгому розумінні.

Досить часто в суспільних і гуманітарних науках користуються *контекстуальними визначеннями* понять. При цьому передбачається, що деякий явно не визначений термін розуміється в тім значенні, що закріпилося за ним у прийнятому мовному контексті. Наприклад, принципово важливе для права поняття «свободи» ніде в законодавстві явно не визначається – ні в Конституції, ні в галузевих кодексах. Але перерахування прав і свобод у Конституції (контекст) дозволяє зрозуміти, що саме законодавець пов'язує з поняттям свободи. За допомогою такого неявного визначення можна досить впевнено і надійно міркувати про правові гарантії різних видів свободи або про форми їхнього порушення, не даючи йому точного визначення.

Нарешті, до прийомів, які схожі з визначеннями, але визначеннями не є, варто віднести і так звані «*номінальні визначення*» таких слів, що позначають спеціальні терміни права («презумпція», «касація», «юрисдикція» і т. ін. З їхньою допомогою визначається не сам предмет, а його ім'я (*nomina*), коли незнайоме слово розуміється за допомогою уже відомих слів.

Яким же правилам повинне відповідати повноцінне визначення?

Правило 1. Визначення повинне бути співмірним, тобто обсяги визначуваного і визначального виразів повинні бути рівні один одному. Це правило можна виразити формулою: $VDfd = VDfs$, де літерою *V* (перша літера

англ. слова *volume*, обсяг) позначається обсяг дефінієндума і дефінієнса відповідно.

Порушення правила співмірності приводить до таких помилок:

(а) *«Занадто широке визначення»*. Дефінієнс ширше дефінієндума за обсягом: $VDfd < VDfs$. Приклад: «Крадіжкою є таємне викрадення різних предметів». Тут не зазначено конкретно, чи є ці «різні предмети» чийсь майном, і тому неясно, чи може взагалі таке діяння вважатися злочином.

(б) *«Занадто вузьке визначення»*. Обсяг дефінієнса менше обсягу дефінієндума: $VDfd > VDfs$. Приклад: «Смерть — природний кінець життя» (а як бути з «неприродним кінцем життя?»).

(в) *«Перехресне визначення»*. Обсяги дефінієндума і дефінієнса знаходяться у відношенні перехресцування. Приклад: «Юрист — це людина, що керується законами».

(г) Помилка, що називається *«визначити як потрапило»*. Приклад такого неохайного визначення колись пропонували Сократу: «Людина є двоногою твариною без пір'я», на що він із властивою йому іронією сказав: «А, я зрозумів, це общипаний півень!».

Правило 2. Визначення не повинне утворювати в собі кола. При порушенні даного правила з'являється помилка, що має назву *«коло у визначенні»*, *«порочне коло»* (*circulus vitiosus*), коли визначальна частина сама може бути визначена тільки через визначуване поняття. Приклад: *«Цивільне право – наука про цивільні правовідносини»*, але у свою чергу, *«Цивільні правовідносини є такі відносини, що регулюються цивільним правом»*.

Частковим випадком кола у визначенні є так звана *«тавтологія»* (від грецьк. *ta auto to logoi*, лат. *«idem per idem»* – «те ж через те ж саме») Тавтологічними називають помилкові визначення, у яких визначальна частина повторює визначувану, нехай іноді навіть іншими, синонімічними словами, наприклад: *«Можливість – це те, що може бути, а може і не бути»*.

Правило 3. Визначення не повинне бути внутрішньо суперечливим. Помилка, що виникає внаслідок порушення цього правила, називається *«contradictio in adjecto»* – «протиріччя в прикметнику», *тобто в дефінієнсі*. Приклад: *«Вартість є чуттєво-надчуттєва річ»* (з «Капіталу» К. Маркса).

Правило 4. Визначення не повинно бути заперечним, тобто його дефінієнс повинен містити тільки ствердження стосовно дефінієндуму. Помилковим буде намагання видати за визначення цілком істинне твердження: *«Право не є сферою матеріального виробництва»*. Заперечення в цьому прикладі вказує лише на безліч можливих і ніяк не визначених доповнень до того, чим має бути право.

Правило 5. Слід мати на увазі, що кожному дефінієндуму може відповідати низка дефінієнсів: $Dfd = Dfn1$ або $Dfn2$ або ... або $Dfnn$. , тобто не існує абсолютно завершених і абсолютно досконалих визначень. Саме це малося на увазі в «Дігестах» Юстиніана: «в цивільному праві будь-яке визначення небезпечне, бо мало таких, які було б неможливо перевернути» (Діг., 50, 17:20).

Правило 6. Визначення повинне бути ясным і чітким. Це означає, що застосовані в ньому терміни повинні вживатися у загальновідомому сенсі (смислі) або принаймні обсяги (значення) термінів, що входять у дефінієнс, мають бути чіткими, тобто у дефінієнсах мають вживатися лише однозначні терміни, а не омоніми і багатозначні терміни. Завдяки цьому кожному дефінієнсу має відповідати тільки один дефінієндум.

Іноді за визначення видаються висловлювання, що містять *метафори*. Ці метафори якоюсь мірою пояснюють дефінієндум, але як визначення є неясними. Приклади: «Філософія – цариця наук», «Лев – цар звірів», «Право – алгебра свободи» і т. ін.

Знання відношень між поняттями дозволяє нам при необхідності конкретизувати обсяги понять. При такій конкретизації здійснюється логічний поділ (*divisio*).

Операція поділу полягає або в розбивці обсягу родового поняття на види, або в з'ясуванні всіх складових частин предмета міркування.

Структурними компонентами поділу є: ділене поняття, підстава (основа, принцип) поділу і члени поділу. Діленем називається вихідне поняття (*totus divisionis, TD*). Ознака, за якою здійснюється поділ, називається *основою розподілу (principium divisionis, PD)*. Види (частини), утворені в результаті розподілу, називаються *членами поділу (membri divisionis, MD)*.

Наприклад: *Угоди бувають законними і незаконними* - тут поняття «угода» є діленем; наявність або відсутність однієї з ознак предмета – підставою поділу; види угод, установлені після логічного поділу – членами поділу.

Прагматична мета поділу складається в тому, щоб «навести порядок» у наших знаннях про предмети міркування. Як добрий господар і добра господарка знають, де і що в них знаходиться в домашній майстерні, в гаражі чи на кухні, так і дійсний професіонал знає, що є в його інтелектуальному багажі. Щоб досягти цього порядку, треба дотримуватися деяких простих *правил логічного поділу*.

1. Поділ має здійснюватися тільки за однією підставою.

Це правило впливає з принципу тотожності. Зміст даного правила в тім, що обрана підстава повинна бути постійною і її не можна змінювати в ході поділу. Правильно, наприклад, поділяти людей на чоловіків і жінок, або на повнолітніх і неповнолітніх, або на дітей і батьків, але неправильно – на чоловіків, жінок, дітей і старих людей. В останньому випадку ознака статі неправильно була заміненою ознакою віку.

Це правило доповнюється наступним.

2. Члени поділу повинні взаємно виключати один одного.

Передбачається, що кожен окремий предмет повинен знаходитися в обсязі тільки одного члена поділу, тобто обсяги членів поділу не повинні перетинатися.

Не можна, наприклад, поділяти людей на правоздатних і дієздатних – їхні класи перетинаються, і разом із тим не всі люди одночасно є і правоздатними і

дієздатними. Наприклад, іноземні громадяни та особи без громадянства не мають деяких прав громадян України, а з іншого боку, багато громадян України не мають повної дієздатності (неповнолітні, розумово відсталі і т. ін.).

3. *Поділ повинний бути співмірним, тобто сума обсягів членів поділу повинна дорівнювати обсягові діленого поняття.*

Це правило застерігає проти пропуску окремих членів поділу або додавання надлишкових членів, виявлених за іншою підставою. Помилковими, невичерпними будуть, наприклад, поділ людей за рівнем їхнього освіти на тих, що мають початкову, середню і вищу освіту (пропущені ті, хто не має ніякої освіти, має неповну середню (9 класів) і неповну вищу освіту в обсязі 3 курсів вищого навчального закладу).

4. *Поділ має бути безперервним і вичерпним.*

Це правило вимагає переходити від вихідного поняття до однопорядкових видів, але не одразу до підвидів одного з таких видів, тобто вимагає не робити «стрибків» у поділі. Наприклад, правильно поділяти людей на повнолітніх і неповнолітніх, повнолітніх – на правоздатних і неправоздатних, правоздатних – на дієздатних і недієздатних. Але неправильно поділяти людей на правоздатних і недієздатних – це буде стрибком у поділі, який до того ж не буде вичерпним.

Існує декілька видів поділу – за видотвірною ознакою, дихотомічний і мереологічний. Особливим (але несамостійним) видом поділу є класифікація.

Найбільш розповсюдженим є *поділ за видотвірною ознакою* (його часто називають *простим поділом*).

У випадку простого поділу, наприклад, право може поділятися на приватне і публічне, або, за іншою підставою, на національне і міжнародне і т.ін.

Іншим видом поділу є *дихотомічний поділ* або просто *дихотомія* (буквально: поділ надвоє – від грецьких слів *di-* два, *tomeo* – поділяю). Дихотомічний поділ спирається на факт наявності чи відсутності певної ознаки, що є підставою поділу.

При дихотомічному поділі (дихотомії) безліч людей розбивається на чоловіків і «не-чоловіків», дітей і «не-дітей», «правоздатних» і «неправоздатних» тощо.

При *мереологічному поділі* здійснюється поділ цілого на частині. Наприклад, у теорії права прийнято вважати, що правова система складається з правових норм, правових інститутів і правосвідомості. Ст. 203 ЦПК України говорить: «Рішення суду складається з вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин». Частини ці не носять характеру видів по відношенню до роду, але поділ на ці частини нерідко є необхідним і з теоретичної, і з практичної точок зору. Для даного виду поділу справедливі всі правила, прийняті для інших видів поділу. Тому мереологічний поділ є таким же «законним» видом поділу, як і простий або дихотомічний.

Максимально важливим з наукової і практичної точок зору видом поділу є класифікація. *Класифікація – це багатоступеневий, розгалужений поділ.*

Особливостями класифікації є, по-перше, можливість сполучення в ній простого, дихотомічного і мереологічного поділу, по-друге, можливість послідовної зміни підстав поділу. На відміну від помилкового змішування підстав при звичайному поділі, зміна підстав при класифікації завжди чітко вказується й мотивується. Результатом класифікації є система супідрядних понять: ділене поняття є родом, нові поняття – видами, потім видами видів (підвидами), потім видами підвидів (сімействами, групами, підродинами, підгрупами) тощо.

Прийнято розрізняти *природну* (наукову) і *штучну* (технічну, допоміжну) класифікації. Природна класифікація спирається на суттєві ознаки предметів, допоміжна – на несуттєві.

Прикладами природних класифікацій є запропонована Д. І. Менделєєвим періодична система хімічних елементів, класифікація елементарних частинок у ядерній фізиці, біологічна класифікація рослин і тварин, класифікація галузей права, перелік професій і посад у трудовому праві і т. ін. Будь-який кодекс законів містить класифікацію такого роду. Практичним застосуванням класифікації є *кваліфікація* угод і позовів у цивільному праві, кваліфікація злочинів у кримінальному праві тощо.

Прикладами штучних класифікацій є розрізнення людей на брюнетів, блондинів і шатенів; людей із прямим і кучерявим волоссям; алфавітні списки людей, предметів та й сам алфавіт – чому, наприклад, літера *А* стоїть на першому, а не, скажімо, на чотирнадцятому місці, – не відповість ніхто. Проте, ніхто і не стане заперечувати зручності штучної класифікації, що значно спрощує для нас орієнтацію в дійсності, заощаджує час на пошук потрібної інформації, допомагає організувати нашу діяльність.

Уміння правильно класифікувати є першою необхідною умовою послідовності думок і тому вимагає найбільшої уваги юристів, дозволяючи забезпечувати і зберігати в кожному окремому випадку струнку структуру міркувань.

1.4.4. Судження. Судження – це логічна форма мислення, за допомогою якої щось стверджується або заперечується щодо предмета нашої думки або зв'язку між предметами думки.

Коли ми висловлюємося про навколишній чи наш внутрішній світ, ми так би мовити, «судимо» про нього – звідси походить і назва цієї логічної форми. Судження може бути *істинним* або *хибним*. Істинне судження відповідає дійсності – «Україна є республікою». Хибне судження не відповідає дійсності: «Україна є монархією». Логіка не визначає істинність чи хибність суджень – це справа конкретних наук і практики. Завдання логіки полягає в забезпеченні формальних умов і методів збереження істини протягом міркування.

Перша з таких умов полягає в розрізненні *простих* і *складних суджень*. Прості містять одну закінчену думку, складні – дві і більше. Залежно від того, на що саме спрямована наша думка, розрізняють *судження існування*, *судження про відношення* і *атрибутивні судження*.

Судження існування, або екзистенціальне судження (від лат. *existentia* — існування) має структуру «S (не) існує»: «Право існує», «Кримінальний кодекс існує», «Кисень в атмосфері Юпітера не існує», «Сніжна людина не існує» тощо. Тут нас цікавить лише факт існування певного предмета думки.

Судження про відношення або реляційне судження (від лат. *relatio* — зв'язок) має таку структуру: два поняття між якими встановлюється якийсь зв'язок, якимсь відношення — *A R B*. Наприклад, «Харків більший за Полтаву», «Дніпро ширше за Уди», «Дмитро закінчив інститут раніше, ніж його брат», «Марія дочка Якіма» і т. ін.

Атрибутивне судження складається з двох понять, одне з яких — предмет нашої думки — називається *суб'єктом* судження, а інше — *ознака*, — називається *предикатом* судження. Суб'єкт позначається великою латинською літерою S (від лат. *subjectum*), а предикат — P (від лат. *praedicatum*). Наприклад, у судженні «Київ — столиця України» поняття «Київ» — суб'єкт, а «столиця України» — предикат. В цьому прикладі між словами «Київ» і «столиця України» стоїть тире. Його можна замінити словом «є», що називається логічною зв'язкою, яка обов'язково вказується у логічному аналізі судження. Якщо логічна зв'язка вказує на відсутність ознаки у предмета нашої думки, то він записується як «не є»: «S не є P» і називається заперечною. Так, судження «Жоден рецидивіст не є законослухняним громадянином» містить заперечну зв'язку.

Судження може мати негативний предикат, але зв'язка при цьому буде ствердною. Наприклад, судження «Дві двері з десяти були неопечатані» — є ствердним, а його структура записується як «S є не-P».

Грамаптичною формою судження є *речення*. Але не будь-яке речення містить у собі судження. Судження висловлюється тільки у формі розповідних речень: «Конституційний принцип гласності всебічно впроваджується в муніципальну політику». Спонукальні й питальні речення на зразок «Котра година?», «Виконуйте правила дорожнього руху!» не можуть бути судженнями. Ми не знаходимо в їхньому складі суб'єкта, предиката і зв'язки. Однак є й такі питання, що називаються *риторичними*, на які відповіді не очікують, бо вважається, що вона відома всім: «Яка матір не бажає щастя своїй дитині?».

Атрибутивне судження має дві важливі характеристики: *якість* і *кількість*. Якість судження пов'язана зі зв'язкою. Якщо зв'язка ствердна, то судження буде за якістю *ствердним*: «Працюючі громадяни України платять податки». Коли зв'язка між суб'єктом і предикатом заперечна, судження буде за якістю *заперечним*: «Деякі пасажири не сплатили провіз багажу».

Кількість судження встановлюється за обсягом суб'єкту. Якщо суб'єкт узятий у повному обсязі, то судження буде *загальним*. Наприклад, «Усі студенти складають іспити» — тут поняття суб'єкту взяте в повному обсязі. Це судження загальне за кількістю. Допомогти у визначенні кількості категоричного судження покликані кванторні слова. *Кванторне слово* (від лат. *quantum* — скільки) вказує на обсяг суб'єкту. Якщо вживаються кванторні слова «усі», «кожен», «жоден», то вони вказують на те, що суб'єкт узятий у повному обсязі. Кванторне слово може бути відсутнє, тоді судження вважається

загальним, бо немає вказівки на те, що суб'єкт узятий не в повному обсязі. Наприклад, в судженні «Працюючі громадяни мають платити податки» кванторного слова немає, однак у цьому випадку ми розуміємо, що мова йде про весь обсяг суб'єкта.

Якщо використовуються кванторні слова «деякі», «частина», «окремі», «70%» тощо, то це вказує на те, що судження за кількістю *частковим*. Наприклад, «Деякі протиправні діяння підлягають кримінальній відповідальності», «Двоє дверей з десяти були відчинені».

За кількістю судження може бути також *одиничним*: «Аристотель – фундатор логіки», «Олесь Гончар – автор роману «Собор».

Атрибутивні судження, в яких чітко зафіксовані якість і кількість, називаються *категоричними* судженнями. Категоричні судження мають так звану об'єднану класифікацію за якістю і кількістю.

Судження загальне за кількістю і ствердне за якістю називається *загальноствердним* і має суб'єктно-предикатну формулу «Усі $S \in P$ ». Наприклад, «Усі люди мають право на житло».

Загальнозаперечне судження – загальне за кількістю і заперечне за якістю: «Жодне S не $\in P$ », «Ніяка підтримка терористів не може бути виправдана».

Судження часткове за кількістю і ствердне за якістю – *частковоствердне*, записується: «Деякі $S \in P$ », «Деякі законопроекти були повернуті на доробку».

Частковозаперечне судження – «Деякі S не $\in P$ », «Деякі закони не забезпечені необхідними підзаконними актами».

Одиничне судження завжди записується за формулою загального судження: «Усі $S \in P$ » або «Жодне S не $\in P$ ».

Терміни S і P у кожному конкретному випадку можуть бути задіяні в судженні цілком або частково. Термін називається *розподіленим*, якщо в судженні він узятий у повному обсязі, позначається це так S^+ . Якщо термін задіяний в судженні не в повному обсязі, а лише частково, то називається *нерозподіленим* й позначається це таким чином S^- .

Існують *загальні правила розподіленості термінів у судженні*:

1. В загальних судженнях суб'єкт завжди розподілений, тому що у загальних судженнях він узятий у повному обсязі.

2. В часткових судженнях суб'єкт завжди нерозподілений, тому що термін суб'єкта взятий не в повному обсязі, частково.

3. В заперечних судженнях предикат завжди розподілений (бо завжди задіяний у повному обсязі).

Кожне з категоричних суджень має свої варіанти розподіленості термінів у судженні.

Загальноствердне судження має два варіанти розподіленості термінів. Найчастіше зустрічається варіант, коли суб'єкт розподілений, а предикат нерозподілений. Позначимо цей факт так $S^+ A P^-$. Наприклад, «Закон – нормативно-правовий акт». Другий варіант у загальноствердному судженні зустрічається значно рідше: $S^+ A P^+$. Це буває в тих випадках, коли ознака

предиката належить тільки даному суб'єктові і ніяким іншим: «Злочин – кримінальне правопорушення».

У загальнозаперечних судженнях лише один варіант розподіленості термінів: за загальними правилами розподіленості суб'єкт в загальному судженні завжди розподілений, і предикат в заперечному судженні теж завжди розподілений: $S^+ E P^+$. Суб'єкт і предикат у загальнозаперечних судженнях цілком виключають один одного. Наприклад, «Жодне адміністративне правопорушення не є злочином».

У частковоствердному судженні можливі два варіанти розподіленості термінів. Термін S завжди нерозподілений, тому що задіяний в судженні тільки частиною свого обсягу. А от термін P може бути як нерозподілений, так і розподілений. Варіант $S^- I P^-$ зустрічається частіше. У цьому випадку обсяги понять S і P перетинаються. Наприклад, «Деякі студенти – юристи». Варіант другої: $S^- I P^+$ зустрічається рідше. У цьому випадку термін предиката повинен входити як підпорядковане поняття в термін суб'єкта. Наприклад, «Деякі злочинці – рецидивісти».

Частковозаперечне судження має одну формулу розподіленості термінів, але варіантів буде, як і в частковоствердному, два. За загальними правилами розподіленості термінів у судженні термін S завжди нерозподілений, а термін P завжди розподілений: $S^- O P^+$.

Однак відношення між суб'єктом і предикатом може бути різним: або поняття S і P перетинаються, або вони знаходяться у відношенні підпорядкування. Відношення перетинання між S і P : «Деякі прийняті закони не набрали сили». Відношення підпорядкування між S і P : «Деякі злочинці не рецидивісти».

Відношення між судженнями можна встановити тільки для суджень з однаковими суб'єктами і предикатами, але різними за якістю і кількістю. Відношення між такими судженнями, а їх називають судження однієї матерії, зручно простежити, побудувавши так званий «логічний квадрат». По його кутах розміщуються позначки категоричних суджень: A, E, I, O .

Відношення протилежності, або контрарності, виконується для суджень A і E , що розміщені на верхній стороні квадрата. Контрарні судження можуть бути одночасно хибними, але ніколи не можуть бути одночасно істинними. Наприклад, якщо судження «Усі студенти нашої групи курять» ($S A P$) хибне, то судження «Жоден студент нашої групи не курить» ($S E P$) буде або істинним, або хибним у залежності від складу студентів групи. Якщо судження «Усі юридичні закони – нормативно-правові акти» ($S A P$) істинне, то судження «Жоден закон не є нормативно-правовим актом» ($S E P$) – хибне.

Відношення підпротилежності (субконтрарності) – це відношення, що виникає між частковими судженнями I та O . Субконтрарні судження можуть бути одночасно істинними, але ніколи не можуть бути одночасно хибними. Якщо одне субконтрарне судження хибне, то інше з необхідністю істинне. Якщо одне субконтрарне судження істинне, то друге – невизначене, тому що воно може бути або істинним, або хибним. Наприклад, судження «Деякі

студенти нашої групи – відмінники» (S I P) – істинне, і судження «Деякі студенти нашої групи – не відмінники» (S O P) – теж істинне. Судження «Деякі злочини є адміністративними правопорушеннями» (S I P) – хибне, а судження «Деякі злочини не є адміністративними правопорушеннями» (S O P) – істинне.

Відношення *підпорядкування (субординації)* мають місце між судженнями A – I та E – O. Загальне судження називається *підпорядковуючим* судженням, а часткове судження – *підпорядкованим*. Якщо підпорядковуюче судження істинне, то і підпорядковане судження завжди істинне; якщо підпорядковуюче судження хибне, то підпорядковане не визначене – воно може бути як істинним, так і хибним. Якщо підпорядковане судження хибне, то і підпорядковуюче судження неодмінно буде хибним. Якщо підпорядковане судження істинне, то підпорядковуюче правилами не визначено. Наприклад, якщо судження «Конституція – основний закон держави» (S A P) – істинне, то судження «Деякі Конституції – основні закони держави» (S I P) – істинне.

Відношення *суперечності (контрадикторності)* виникає між судженнями A і O та судженнями E і I. Контрадикторні судження ніколи не можуть одночасно бути ані істинними, ані хибними. Якщо одне контрадикторне судження істинне, то інше з необхідністю хибне, і навпаки, якщо одне контрадикторне судження хибне, то інше з необхідністю буде істинне. Наприклад, якщо судження «Усі законослухняні громадяни платять податки» (S A P) істинне, то судження «Деякі законослухняні громадяни не платять податки» (S O P) буде хибним. До речі, в дискусіях доцільно суперечити своєму опоненту саме контрадикторним судженням.

Складним називається судження, що утворене з декількох простих.

Між простими судженнями існує певна логічна зв'язка, що формує єдине складне судження. Вважається, що висловлювання стає складним і завдяки «навішуванню» заперечення (негації) на вихідне просте висловлювання.

Кон'юнкція (від лат. conjunctio — зв'язка, з'єднання) – єднальне висловлювання, в якому використовується логічний сполучник «і». *Граматичний сполучник*, що буде стояти у реченні, не обов'язково буде «і» – замість нього може стояти кома, сполучники «та», «але», «або», «так само» або що-небудь ще. Однак *логічний сполучник* при єднальному зв'язку завжди буде «і».

Правило істинності кон'юнкції: кон'юнкція істинна тоді і тільки тоді, коли істинні усі кон'юнкти, і хибна в усіх інших випадках.

Диз'юнктивне (розділове) висловлювання (від лат. disjunctio – роз'єднання, відокремлення) буває двох видів: *слабка диз'юнкція* і *сильна диз'юнкція*.

Сильна диз'юнкція використовує логічний сполучник «або ..., або ...» і записується символом ∇ . У відповідному реченні може стояти сполучник «і», «так», «але», «чи», «або ..., або ...». Сильна диз'юнкція вказує на можливість із двох або декількох варіантів обрати тільки один: «Або я складаю залік з англійській мові з першого разу, або не складаю його з першого разу», «Виходячи на вулицю я одягну або шубу, або пальто, або плащ».

Правило істинності сильної диз'юнкції: сильна диз'юнкція істинна тоді, коли істинний один з диз'юнктив (просте висловлювання, що входить до складу диз'юнкції), а інші хибні; і хибна в усіх інших випадках.

Слабка диз'юнкція використовує логічний сполучник «або». Слабка диз'юнкція на відміну від сильної пропонує більше варіантів вибору: можливо тільки перше, можливо тільки друге, можливо і перше, і друге одночасно. «Під час перерви я буду або розмовляти по телефону, або пити каву, або і те, і інше разом». Слабка диз'юнкція позначається знаком \vee . В звичайному реченні натомість можуть стояти сполучники: «і», «але», «або» тощо.

Правило істинності слабкої диз'юнкції: слабка диз'юнкція хибна тоді і тільки тоді, коли хибні усі диз'юнкти, і істинна в усіх інших випадках. Тобто, якщо із шести диз'юнктив істинний хоча б один, то слабка диз'юнкція істинна.

Імплікація (від лат. *implicato* — тісна зв'язка), або умовне висловлювання використовує логічний сполучник «якщо ..., то ...», але у речення може стояти «оскільки ..., остільки ...», «за умови ... настає ...», «... тому, що ...», «коли ..., тоді ...», коми і т. ін. На відміну від усіх попередніх складних висловлювань, імплікація не підкоряється закономічності комутативності і має у своєму складі нерівнозначні прості висловлювання. Перше висловлювання – це *підстава*, що називається *антецедент*. Друге просте висловлювання – це *наслідок* з першого, він називається *консеквент*. Логічно антецедент стоїть на першому місці, а консеквент – на другому.

Знак, яким позначає імплікація, – це стрілочка, що йде від антецедента до консеквента: $a \rightarrow b$: «Якщо йде дощ, то асфальт мокрий»; «Якщо відбулося вбивство, то десь мусить знаходитися труп». Однак, в реченні буває, що наслідок ставиться на перше місце: «Автомобіль попадає в аварію, якщо в нього несправні гальма». У цьому випадку висловлювання можна записати так: $b \rightarrow a$, або $a \leftarrow b$ (антиімплікація).

У імплікативному судженні можуть виявлятися зв'язки причинні, функціональні, просторові, часові, правонаступні, логічні тощо. Якщо ж такі зв'язки відсутні, то просте використання сполучника «якщо ..., то ...» зовсім не свідчить що таке висловлювання – імплікативне. Так, висловлювання «Якщо вчора ми не знали розкладу іспитів, то сьогодні ми його знаємо» не є імплікативним висловлюванням, а слабкою диз'юнкцією.

Правило істинності імплікації: імплікація хибна тоді і тільки тоді, коли з істинного антецедента випливає хибний консеквент, і істинна в усіх інших випадках. Тобто при хибному антецеденті імплікація буде завжди істинна.

Еквівалентність (подвійна імплікація) $A \leftrightarrow B$. Імплікативне висловлювання доречно й тоді, коли наслідок випливає з однієї підстави, і тоді, коли він випливає з декількох підстав. Однак бувають випадки, коли тільки одна певна підстава дає наслідок, а цей наслідок може у свою чергу розглядатися як підстава для своєї підстави. Таке відношення між підставою і наслідком називається *еквівалентністю*, або *еквіваленцією* (від лат. *aequivalens* — рівноцінний, рівносильний), або *подвійною імплікацією*. Еквівалентне висловлювання використовує логічний сполучник «... тоді і тільки тоді, коли

...» або «... якщо і тільки якщо ...», «... у тому і тільки в тому випадку, коли ...» тощо.

Еквівалентне висловлювання підпадає під закон комутативності: прості висловлювання, що входять до неї (*еквіваленти*), можна змінювати місцями. Наприклад, «Людина притягається до кримінальної відповідальності тоді і тільки тоді, коли вона вчинила злочин» і «Людина вчинила злочин тоді і тільки тоді, коли вона залучається до кримінальної відповідальності».

Правило істинності еквівалентності: еквівалентне висловлювання істинне тоді, коли істинні обидва прості висловлювання – еквіваленти, або коли хибні обидва еквіваленти; і хибна у всіх інших випадках.

Вже говорилося, що категоричне висловлювання може бути заперечним за якістю. *Правило істинності зовнішнього заперечення: зовнішнє заперечення змінює істинне значення висловлювання на протилежне, тобто заперечення істинного висловлювання дає хибне, а заперечення хибного – істинне висловлювання.*

Наприклад, нехай вихідним є істинне категоричне висловлювання «Закони – нормативно-правові акти». Використовуємо зовнішнє заперечення: «Невірно, що закони є нормативно-правовими актами» – отримуємо висловлювання хибне. Тепер заперечимо це заперечення: «Невірно, що закони не є нормативно-правовими актами» – отримуємо висловлювання істинне. Для формальних перетворень буває корисно застосовувати і еквівалентність $\sim \sim a \leftrightarrow a$. Вирази $\sim \sim a \leftrightarrow a$ і $a \leftrightarrow \sim \sim a$ називають *принципами (законами) подвійного заперечення*.

Для юридичної аргументації особливе значення мають модальні судження, що містять додаткову оціночну інформацію щодо предмета думки. В сучасній логіці розрізняють *алетичні, епістемічні, темпоральні, деонтичні, аксіологічні модальності*.

Найбільш цікавою для юристів є деонтична модальність (від грец. *to deon* — обов'язок), що містить інформацію щодо наказів, спонукань, заборон, розпоряджень і прохань.

1.4.5. Умовивід. *Умовивід є форма міркування, завдяки якій з одного або декількох суджень за визначеними правилами виводять нове судження.*

Наприклад:

Усі злочини є правопорушеннями.

Шахрайство – злочин.

Отже, шахрайство є правопорушенням.

В даному прикладі з одних суджень *виводяться* нові судження. Ті судження, в яких є певне вихідне знання і з яких виводиться нове судження, називаються *засновками*, а нове судження, отримане з засновок, називається *висновком*. Для більшої наочності засновки відділяються від висновку рисою.

У звичайній мові зв'язок висновку з засновками виражається словами «отже», «значить», «тому що» і т. ін. *Відношення між засновками і висновком є відношення між підставою і наслідком: засновки є підставою, висновок – наслідком, що впливає з цієї підстави. Залежно від кількості засновок усі*

умовиводи поділяються на *безпосередні* – з одним засновком, і *опосередковані* – двома та необмежено більшою кількістю засновків.

Для того, щоб висновок був істинним, необхідно дотримуватися двох умов:

- 1) *засновки повинні бути істинними;*
- 2) *слід дотримуватися правил логічного виводу.*

Залежно від напрямку, в якому рухається думка в процесі виводу, розрізняють *дедуктивні, індуктивні і традуктивні* умовиводи.

У дедуктивних умовиводах (від лат. *deductio* – виведення) між засновками та висновком існує відношення *логічного слідування*, тобто думка рухається від *загального* положення до його *часткового* застосування.

Індуктивні умовиводи (від лат. *inductio* – наведення) ніби «наводять» нас на загальну думку на підставі серії часткових спостережень, тобто в них ми маємо зворотній порівняно з дедукцією процес виводу від часткового до загального.

Традуктивні умовиводи (від лат. *trans* – через + *ducere* – вести), або умовиводи *за аналогією* (від грецьк. *analogia* – пропорція), «переносять» на висновок ту ж саму ступінь загальності, яку мали засновки. Найчастіше йдеться про перенесення часткового знання про одиничний предмет думки на інший, схожий з першим, предмет.

За ступенем обґрунтованості висновку умовиводи поділяють на *демонстративні* та *правдоподібні (недемонстративні, імовірні)*. В демонстративних умовиводах висновок необхідно істинний, а в правдоподібних – імовірно істинний. Демонстративними умовиводами вважаються дедуктивні умовиводи і так звана повна індукція, недемонстративними – неповна індукція і традукція.

Безпосередній умовивід, на відміну від безпосереднього знання, обов'язково використовує міркування. Для здійснення безпосереднього умовиводу необхідне знання певних правил.

Існує декілька видів безпосередніх умовиводів, а саме: 1) безпосередній умовивід за правилами логічного квадрата; 2) за правилами модальних суджень; 3) за правилами перетворення судження; 4) за правилами обернення судження; 5) за правилами протиставлення предикатів. Оскільки правила логічного квадрата і правила модальних суджень розглянуті вище, розберемо логічні операції із судженнями.

Перетворення – це логічна операція, що дозволяє від судження «суб'єкт – зв'язка – предикат» (S – P) перейти до судження «суб'єкт – зв'язка – заперечення предиката» (S – не-P).

При виконанні логічних операцій із судженнями важливо, щоб зміст судження залишався незмінним. Для цього необхідно виконувати такі правила: при перетворенні змінюється якість судження, але ніколи не змінюється його кількість. Наприклад, «Будь-який злочин – кримінальне правопорушення» – «Жодний злочин не є некримінальним правопорушенням».

Обернення — логічна операція, що дозволяє від судження «суб'єкт – зв'язка – предикат» (S – P) перейти до судження «предикат – зв'язка – суб'єкт» (P – S). Основна вимога операції – залишити зміст судження незмінним, а це можливо тільки тоді, коли розподіленість термінів у судженні не змінюється. Наприклад, «Усі прокурори мають вищу освіту» – «Дехто з тих, хто має вищу освіту – прокурори». Розрізняють чисте обернення, обернення з обмеженням та з прирощенням.

Протиставлення предикату – це логічна операція, що дозволяє від судження «суб'єкт – зв'язка – предикат» (S – P) перейти до судження «заперечення предиката – зв'язування – суб'єкт» (не-P – S). Наприклад, «Кожен законослухняний громадянин сплачує податки зі своїх доходів» – «Жоден з тих, хто не платить податки зі своїх доходів, не є законослухняним громадянином».

Розгляд дедуктивних умовиводів почнемо з так званого *категоричного силогізму*.

Силогізм (syllogismos) перекладається з грецької як *збірка логосів*, тобто суджень. *Категоричним* силогізм називається тому, що всі судження, які входять до його складу, є категоричними. Суджень у категоричному силогізмі три: два засновки і висновок.

Прикладом категоричного силогізму є:

1. Будь-який злочин – суспільно-небезпечне діяння.

2. Пограбування – це злочин.

Отже, пограбування – це суспільно-небезпечне діяння.

В умовиводі найбільш цікавим для нас є висновок, що містить нове знання. Позначимо термін, який стоїть на місці суб'єкта у висновку («пограбування»), літерою S і будемо і називати його *меншим терміном*. Термін, що стоїть на місці предиката у висновку («суспільно-небезпечне діяння»), позначимо літерою P і будемо називати *більшим терміном*. В обох засновках зустрічається термін «злочин», який відсутній у висновку. Назвемо його середнім терміном і позначимо літерою M (від лат. *medias* – середній), менший і більший терміни називають «крайніми».

У категоричному силогізмі засновок, в якому знаходиться більший термін, називається більшим, а той, в якому знаходиться менший термін, – меншим засновком.

Для категоричного силогізму існує *аксіома*, тобто положення, яке приймається без доведень внаслідок його очевидності. Залежно від того, що саме нас цікавить – обсяг або зміст висновку у категоричному силогізмі, ми користуємося одним з двох формулювань аксіоми:

Все, що стверджується або заперечується про весь клас предметів, стверджується або заперечується щодо кожного предмета даного класу (екстенціональне формулювання).

Ознака ознаки речі є ознакою самої речі; те, що суперечить ознаці речі, суперечить самій речі (інтенціональне формулювання).

Серед загальних правил категоричного силогізму розрізняють правила термінів і правила засновків. *Правила термінів* такі.

Правило 1. В категоричному силогізмі повинно бути лише три терміни.

Якщо ж термінів у силогізмі чотири, а не три, то виникає помилка, що називається «помилка почетверіння термінів».

Правило 2. Середній термін має бути розподілений хоча б в одному з засновків.

Правило 3. Якщо крайній термін нерозподілений у засновку, то він не може бути розподілений у висновку.

Наступні правила називають «правилами засновків».

Правило 4. З двох заперечних засновків висновок неможливий.

Правило 5. З двох часткових засновків висновок неможливий.

Правило 6. Якщо один із засновків є судженням заперечним, то і висновок буде заперечним.

Правило 7. Якщо один із засновків судження часткове, то й висновок буде судженням частковим.

Правило 8. Якщо обидва засновки ствердні, то й висновок – судження ствердне.

Правило 9. Якщо більший засновок – судження частковоствердне, а менший засновок – судження загальнозаперечне, то висновок неможливий, силогізм неспроможній.

В залежності від місця, яке посідає середній термін, розрізняють чотири фігури категоричного силогізму:

<i>I фігура</i>	<i>II фігура</i>	<i>III фігура</i>	<i>IV фігура</i>
M – P	P – M	M – P	P – M
<u>S – M</u>	<u>S – M</u>	<u>M – S</u>	<u>M – S</u>
S – P	S – P	S – P	S – P

Засновки і висновок в категоричному силогізмі утворені категоричними судженнями А, Е, І, О. Конкретний набір цих суджень називається *модусом* (від. лат. *modus* – спосіб, вид): ААА, АОО, ЕІА тощо.

Тобто у нас 16 варіантів можливих засновків. Але нам відомо, що за загальними правилами категоричного силогізму деякі варіанти зайві. За правилом 4 вбираємо два заперечних засновка: ЕЕ, ЕО, ОЕ, ОО. За правилом 5 вбираємо два часткових засновки: ІІ, ІО, ОІ. За правилом 9 вбираємо варіант ІЕ. Таким чином, кількість можливих засновків зменшилась на 50 відсотків: залишилися лише 8 варіантів. Але й вони не можуть підходити до усіх фігур, бо кожна фігура має свої спеціальні правила.

Правила і модуси I фігури.

1. Більший засновок — завжди судження загальне.

2. Менший засновок — завжди судження ствердне.

Перша фігура має 4 сильних модуси: ААА, ЕАЕ, АІІ, ЕІО і 2 слабких: ААІ, ЕАО (слабкими два останні модуси називаються тому, що «послаблюють»

відповідні модуси з загальними висновками ААА та ЕАО). Для того, щоб легше було запам'ятовувати модуси, середньовічні схоласти дали назву кожному модусові і склали вірша, який включає всі модуси чотирьох фігур:

Barbara, Celarent, Darii, Ferioque prioris;
Cesare, Camestres, Festino, Baroco secundae;
Tertia Darapti, Datisi, Disamis, Felapton, Bocardo, Ferison habet;
quarta insuper addit Bramantip, Dimaris, Camenes, Fesapo, Fresison.

Назви модусів мають тільки мнемонічне значення. Голосні літери в назвах модусів відповідають якості і кількості суджень, що займають місце засновків і висновку в силогізмі. Про роль приголосних буде сказано далі. Так модус ААА отримав назву BARBARA. Модус ААІ – BARBARI і т. ін.

Аристотель назвав першу фігуру зразковою, маючи на увазі наступне:

1. Тільки вона в модусі BARBARA дає загальноствердний висновок, необхідний для формулювань наукових законів.

2. Категоричні судження усіх видів А, Е, І, О по черзі займають місце висновку в її модусах.

3. Саме на модусах першої фігури чітко спостерігається аксіома категоричного силогізму. Першу частину аксіоми можна побачити на модусі BARBARA, а другу частину на модусі CELARENT.

Правила і модуси II фігури

1. Більший засновок завжди судження загальне.

2. Один з засновків — судження заперечне.

Отже, II фігура має 4 сильних (*Cesare, Camestres, Festino, Baroco*) і два слабких (*Cesaro, Camestro*) модуси.

Правила і модуси III фігури.

1. Менший засновок завжди судження ствердне.

2. Висновок завжди судження часткове.

Правильними модусами цієї фігури є наступні шість: *Darapti, Datisi, Disamis, Felapton, Bocardo, Ferison*. Тут окремо не виділяють слабких модусів, бо нічого послаблювати – загальних висновків немає.

Правила і модуси IV фігури

Аристотель не розглядав четверту фігуру, вважаючи її зайвою. Але його учні Теофраст і Евдем аналізували декілька її правильних модусів, а римський лікар Гален, який цікавився логікою, через 500 років сформулював правила четвертої фігури.

1. Якщо більший засновок — судження ствердне, то менший — загальне.

2. Якщо один з засновків — судження заперечне, то більший — загальне.

Ця фігура має 5 сильних модусів (*Bramantip, Dimaris, Camenes, Fesapo, Fresison*) і один слабкий (*Camenos*).

Таким чином, кожна з чотирьох фігур має по 6 модусів, усього можливі 24 вірних модусів: 19 сильних й 5 слабких.

Перша фігура в міркуваннях використовується частіше, ніж усі інші фігури разом. Особливе значення має модус ААА, який дає загальний висновок. II фігура наголошує на несумісності понять. За модусами другої

фігури, як правило, здійснюється спростування певних тверджень, що використовуються, зокрема, у виправдовувальних рішеннях суду по кримінальних справах. III фігура використовується для показу винятків із загального правила. IV фігуру вважають штучною, тому що на практиці міркування за цією фігурою робляться вкрай рідко, хоча вони цілком правильні.

Ми завжди виходимо з того, що засновки в категоричному силлогізмі є істинними судженнями. Якщо ж один або обидва засновки хибні, то незалежно від того, що всі правила будуть дотримані, висновок може бути хибним. Як ми переконалися, правил у категоричному силлогізмі досить багато, але одні правила порушуються регулярно, інші – рідко. Це пов'язано і з частотою застосування фігур у практиці міркування.

Помилка 1. Спроба одержати висновок за I фігурою при заперечному меншому засновку (порушується друге правило I фігури).

Помилка 2. Висновок за II фігурою здійснюється при відсутності заперечного засновку (порушення другого правила II фігури).

Помилка 3. Помилка «почетверіння термінів» (quaternio terminorum). Ця помилка пов'язана з тим, що замість середнього терміна використовуються слова-омоніми: звучать вони однаково, але визначають різні поняття, через що замість одного середнього терміна з'являються два різних.

Умовні силлогізми

Суто умовний силлогізм

Суто умовним силлогізмом називається дедуктивний умовивід, засновки і висновок якого є умовними судженнями. Структура такого силлогізму:

$a \rightarrow b$ Якщо розшукова собака візьме слід, то ми знайдемо злочинця

$b \rightarrow c$ Якщо ми знайдемо злочинця, то одержимо нагороду

$a \rightarrow c$ Якщо розшукова собака візьме слід, то ми одержимо нагороду

Висновок у чисто умовному силлогізмі ґрунтується на правилі: *наслідок наслідку є наслідок підстави.*

Зрозуміло, що чисто умовний силлогізм може будуватися як досить довгий ланцюжок умовних силлогізмів.

Сама назва цього виду силлогізмів вказує на його склад. *Умовно-категоричним силлогізмом називається дедуктивний умовивід, у якому один з засновків є судженням умовним, а другий засновок і висновок – категоричними.*

Якщо позов подано неповнолітньою особою, то суд залишає позов без розгляду.

Позов подано неповнолітньою особою.

Отже, суд залишив позов без розгляду.

Нам відомо, що умовне судження складається з двох простих: антецедента і консеквента. Наведені силлогізми будуються від ствердження підстави (у другому засновку) до ствердження наслідку (у висновку):

$a \rightarrow b, a$ Якщо дощ іде, дорога мокра. Дощ іде. (MP)

b Дорога мокра.

Така структура умовно-категоричного силлогізму називається *стверджуючим модусом (modus ponens, MP)*, тому що думка впливає від

твердження підстави до твердження наслідку. Теоретично можна було б уявити, що існують ще три модуси:

$a \rightarrow b, b.$	<u>Якщо дощ іде, дорога мокра. Дорога мокра.</u> (M*)
a	Дощ іде (?)
$a \rightarrow b, \sim a.$	<u>Якщо дощ іде, дорога мокра. Дощ не йде.</u> (M**)
$\sim b$	Дорога не мокра (?)
$a \rightarrow b, \sim b$	<u>Якщо дощ іде, дорога мокра. Дорога не мокра.</u> (MT)
$\sim a$	Дощ не йде

Перший з цих уявних модусів будується від ствердження наслідку до ствердження підстави. Якщо складне судження умовне, а не еквівалентне, то наслідок може впливати з різних підстав – дорога може бути мокрою, коли дощ вже давно скінчився, після відлиги взимку, після сильного туману, після поливання. Тому цей модус помилковий.

Наступний модус будується від заперечення підстави до заперечення наслідку. В умовному судженні наслідок може впливати з різних підстав, тому заперечення підстави ще не свідчить про те, що наслідок не реалізований. Тому і цей модус є хибним.

Останній же, *заперечний модус (modus tollens, MT)* будується від заперечення наслідку до заперечення підстави, і є правильним. Застосування ж модусів (M*) і (M**) веде к поширеним помилкам.

Якщо судження має внутрішнє заперечення або заперечний предикат не-Р, то це обов'язково враховується.

Еквівалентне судження або подвійна імплікація характеризується тим, що тільки з однієї підстави може впливати такий наслідок й для такого наслідку інших підстав не існує. Якщо замість умовного судження в перший засновок умовно-категоричного силогізму поставити подвійну імплікацію, то такий силогізм буде називатись *еквівалентно-категоричним* й всі 4 можливі модуси будуть для нього спроможні.

Назва «розділово-категоричний» теж відбиває склад цього дедуктивного умовиводу: перший засновок судження розділове, другий засновок і висновок – судження категоричні. Наприклад:

О 8-й годині ранку завтра я або залишуся в Харкові, або поїду в Донецьк.

Я вирішив їхати завтра в Донецьк.

Отже, невірно, що я залишуся в Харкові у 8-й годині ранку.

Розділово-категоричний силогізм має два правильних модуси: *ствердно-заперечний* і *заперечно-ствердний*. Модус ствердно-заперечний (*modus ponendo tollens, MPT*) будується від ствердження одного диз'юнкта в другому засновку до заперечення інших диз'юнктів у висновку.

Модус заперечно-ствердний (*modus tollendo ponens, MTP*) будується від заперечення диз'юнктів у другому засновку до ствердження одного з диз'юнктів у висновку.

Правила розділово-категоричного силогізму:

1. Розділове судження повинне бути сильною диз'юнкцією.

2. У розділовому судженні повинні бути враховані всі можливі диз'юнкти.

Умовно-розділовий силогізм містить у першому засновку судження умовне, а в другому — судження розділове. Умовно-розділовий силогізм називають *лемою* (від лат. *lemma* — припущення). У залежності від числа альтернатив у розділовому судженні, *леми* підрозділяються на *дилеми* — дві альтернативи, *трилеми* — три альтернативи, *полілеми* — багато альтернатив. Дилеми, у свою чергу, поділяються на: прості конструктивні, складні конструктивні, прості деструктивні та складні деструктивні.

Правила умовно-розділового силогізму:

1. Неприпустимо будувати умовивід від ствердження наслідку до ствердження підстави і від заперечення підстави до заперечення наслідку.

2. У розділовому судженні повинні бути перелічені усі диз'юнкти.

3. Розділове судження повинно бути сильною диз'юнкцією.

Скорочений силогізм (ентимема)

У міркуваннях ми використовуємо як повні силогізми, так і силогізми, де опускається (мається на увазі) один з засновків або висновок, які називаються скороченими, або *ентимемою* (із грец. «у думці»). У категоричному силогізмі виділяють три види ентимем: із пропущеним більшим засновком, із пропущеним меншим засновком і з пропущеним висновком.

Ентимема застосовується й щодо суто умовного, умовно-категоричного, розділово-категоричного та інших силогізмів, але з одним винятком: для них неможливо опустити перший засновок

Бувають силогізми, в яких кожний засновок є ентимемою. Такий силогізм називається *епіхейремою*.

Міркування рідко обмежується одним силогізмом. Декілька силогізмів, що впливають один за іншим, можуть складати ланцюг послідовних висновків, пов'язаних між собою логічною необхідністю. Послідовність силогізмів, з'єднаних у логічно пов'язане міркування, називається *полісилогізмом* або *складним силогізмом*.

Силогізм, що надає підставу для засновку наступного силогізму, називають *просиллогизмом*. Силогізм, у якому засновок виявляється висновком попереднього силогізму, називають *епісилогізмом*.

Якщо висновок одного силогізму стає більшим засновком для наступного, то полісилогізм називають *прогресивним*, оскільки міркування йде від більш загальних за обсягом понять до понять меншим за обсягом. Полісилогізм називають *регресивним*, якщо в ньому висновок одного простого силогізму стає меншим засновком для наступного силогізму.

Сорит — це полісилогізм, що складається зі скорочених силогізмів (від грецьк. *Soritos* — купа). Він складається з декількох силогізмів і має дві форми - *прогресивний* і *регресивний сорити*.

Умовивід, засновки і висновок якого є судженнями з відношеннями, називається *умовиводом з відношеннями*.

Імовірнісні умовиводи — це недедуктивні міркування, в яких висновки не мають повну вірогідність. Тому їх ще називають *недемонстративними*, тобто *недоказовими*, оскільки при істинності засновків не гарантується істинність висновків, хоча така істинність можлива. Однак дуже часто в нашому розпорядженні взагалі немає інших засобів обґрунтування, крім імовірнісних умовиводів, тому вони залучаються як допоміжні засоби й у процедурах доведення. Засновки в них лише з тим або іншим ступенем імовірності підтверджують висновок, що має характер гіпотези. Ступінь імовірності підтвердження не є постійною величиною, а змінюється в міру встановлення нових фактів, що підтверджують або спростовують висновок. Тому в сучасній логіці дослідження недемонстративних умовиводів ведеться на основі понять і методів обчислення ймовірностей. Ефективність імовірнісних умовиводів багато в чому залежить від того, наскільки кількість випадків, закріплених у засновках, буде: а) більше, б) різноманітніше, в) типовіше. Чим різноманітніше і чисельніше спостереження, з яких черпаються факти, що лежать в основі узагальнення, тим менше небезпека того, що підмічена нами властивість не має основи у властивостях усього класу і залежить від випадкових обставин. За своєю структурою й спрямованістю руху думки розрізняють такі види недемонстративних умовиводів: *індуктивні умовиводи та умовиводи за аналогією*.

Індуктивними називаються умовиводи від знання меншого ступеня спільності до знання більшого ступеня спільності, від суджень про одиничні факти до їхніх узагальнень.

Основна функція індуктивних висновків у процесі пізнання — генералізація, тобто одержання загальних суджень. За своїм змістом і пізнавальним значенням ці узагальнення можуть мати різний характер — від найпростіших узагальнень повсякденної практики до емпіричних узагальнень у науці або універсальних судженнях, що виражають загальні закони.

Термін «*індукція*» (від лат. *inductio*) означає «наведення». В логіці під цим терміном розуміють процес наведення на думку, наближення до істини. Індукція істотно полегшує пошук істини, але не гарантує її досягнення. Помилка поспішного узагальнення допускається тоді, коли ознака, притаманна лише частині предметів, переноситься на всі предмети розглядуваного класу. Узагальнення при свідомому ігноруванні фактів, що суперечать один одному, у просторіччі називається «натяжкою».

Помилка, пов'язана з одностороннім урахуванням вихідних даних; відкиданням невігідних, застосовується, як правило, свідомо і тому належить до розряду софізмів. Поширена в політичній пропаганді при підготовці суспільної думки, в рекламній справі тощо.

Правильний індуктивний умовивід дає висновок, суб'єкт якого – незбірне поняття. В тому випадку, коли ознака, що переноситься, помилково приписується сукупності предметів, розглядуваних як єдине ціле, допускається помилка «від сенсу роздільного до сенсу збірного».

Основна проблема індуктивного умовиводу зводиться до того, наскільки достовірним є індуктивний висновок.

Залежно від повноти і закінченості емпіричного дослідження розрізняють два види індуктивних умовиводів: *повну й неповну індукцію*.

Повна індукція має місце в тому випадку, коли висновок робиться на основі дослідження всіх елементів класу, щодо якого робиться міркування. Індуктивні умовиводи такого типу застосовують лише в тих випадках, коли мають справу із замкнутими класами, кількість елементів у яких є остаточною і легкодоступною для огляду (кількість держав у Європі, кількість промислових підприємств у даному регіоні, кількість навчальних дисциплін на факультеті в осінньому семестрі і т.под.). Висновок в умовиводі повної індукції має демонстративний характер. Це означає, що при істинності засновків висновок у такому виводі буде необхідно істинним.

Розрізняють *емпіричну й математичну* повні індукції. *Емпірична повна індукція* — це міркування, засноване на безпосередньому (досвідченому, емпіричному) дослідженні елементів щодо невеликого класу, що реєструється.

Наприклад, встановлення того, що є в наявності кожен із документів, необхідних для оцінки готовності кримінальної справи для передачі в суд, дозволяє з повною підставою зробити висновок про те, що справу слід передавати в суд.

Математична індукція — прийом доказів загальних положень у математиці та інших дедуктивних науках. Обґрунтування загального положення тут засноване на дослідженні формальної можливості його застосування до кожного з окремих випадків.

Пізнавальна роль умовиводу повної індукції проявляється у формуванні нового знання про клас або рід явищ. Логічний перенос ознаки з окремих предметів на клас у цілому не є простим підсумовуванням. Знання про клас або рід — це узагальнення, що являє собою нову ступінь порівняно з одиничними засновками. *Демонстративність повної індукції дозволяє використовувати цей вид умовиводу в доказовому міркуванні.*

Менш надійними є висновки, зроблені на основі неповного індуктивного умовиводу. *Неповна індукція* — це умовивід, при якому висновок (узагальнення) робиться на основі дослідження тільки частини елементів класу, щодо якого конструюється міркування.

Розрізняють *популярну (через просте перерахування фактів)* та *наукову* неповну індукцію. Неповна індукція називається *популярною*, якщо при її застосуванні не використовується наукова методологія. Вона характеризується тим, що досліджуються тільки відомі предмети певного класу, внаслідок чого подібного роду умовиводи найбільшою мірою піддані ризикові спростування.

При популярній індукції встановлення повторюваності ознак у деяких явищ класу відбувається шляхом їхнього простого перерахування. Мета популярної індукції — констатація наявності повторюваності однорідних випадків. Ступінь імовірності істинного висновку в популярній індукції є невисокою, тому що оскільки такі індуктивні узагальнення ґрунтуються на

виділенні поверхневих, таких, що найчастіше кидаються в очі, властивостей речей і явищ.

Висновки популярної індукції часто слугують початковим етапом формування достовірних знань. Головна її цінність полягає в тому, що вона є одним із найбільш ефективних засобів здорового глузду і дає відповіді в багатьох життєвих ситуаціях, причому нерідко там, де застосування науки не обов'язково. На основі популярної індукції у масовій свідомості сформульовано чимало прикмет, прислів'їв і приказок. Наприклад: «Бережи плаття снову, а честь змолоду», «Не місце прикрашує людину, а людина місце», «Старий друг краще нових двох» та ін.

Наукова індукція – установлення повторюваності ознаки в деяких явищ класу на основі виявлення причинної залежності цієї ознаки від певних властивостей явища. Розрізняють два види наукової індукції:

1) *індукція через відбір (селекція)*, коли висновок про належність ознаки класу (множинності) ґрунтується на знанні про зразок (підмножину), одержаний методичним відбором явищ із різних частин цього класу;

2) *індукція методом виключення (елімінація)*, у процесі якого висновки про причини досліджуваних явищ будуються шляхом виявлення підтверджуючих обставин і виключення обставин, що не задовольняють властивостям причинного зв'язку.

Застосування елімінативної індукції пов'язане з певним огрубленням реальних взаємозв'язків між явищами, що виражається в таких допущеннях. Кожна з обставин вважається відносно самостійною і не вступає у взаємодію з іншими. Виділені обставини розглядаються як повний їхній перелік, і передбачається, що дослідник не упустив інших обставин. Зазначені допущення в поєднанні з основними властивостями причинного зв'язку становлять методологічну основу висновків елімінативної індукції, визначаючи специфіку логічного слідування при застосуванні методів установлення причинних зв'язків.

Редукція (від лат. *reductio* – відсунення назад, повернення до колишнього стану) — це умовивід, що робиться від знання про один предмет до всього класу. Редукція дає висновок, який не впливає із засновків, але з якого в кон'юнкції з одним або декількома заданими засновками впливають інші засновки. Редукція є типовою для висунення версій на стадії попереднього слідства.

Як правило, індуктивні умовиводи встановлюють наявність між об'єктами і явищами причинно-наслідкових зв'язків. Уперше правила відкриття нових істин у дослідних науках виклав у праці «Новий Органон» англійський філософ Френсіс Бекон на противагу старій силогістичній логіці Аристотеля, що ввійшла в його «Органон». Як інструмент для відкриттів у науці Ф. Бекон висуває індуктивний метод, що ґрунтується на декількох правилах. Згодом ці правила були систематизовані й уточнені Джоном Стюартом Міллем, у зв'язку з чим їх називають правилами індуктивного дослідження Бекона – Мілля. На відміну від Ф. Бекона Дж. С. Мілля розглядав їх не стільки як правила

відкриття нових наукових істин, скільки як методи встановлення причинної залежності між явищами природи.

Існують п'ять основних методів установлення причинних зв'язків: метод єдиної схожості; метод єдиної відмінності; з'єднаний метод схожості й відмінності; метод супровідних змін; метод залишків.

1. Метод схожості – якщо якась умова F постійно передуює настанню досліджуваного явища X в той час, як інші умови змінюються, то ця умова, імовірно, є причиною явища X .

Метод схожості називають методом знаходження загального в різному, оскільки всі випадки помітно відрізняються один від одного, крім однієї обставини.

Логічний механізм індуктивного висновку за методом схожості припускає низку пізнавальних передумов.

(1) Потрібне загальне знання про можливі причини досліджуваного явища.

(2) Із попередніх повинні бути виключені всі обставини, що не є необхідними для досліджуваної дії і тим самим не задовольняють основній властивості причинного зв'язку.

(3) Серед множинності попередніх обставин виділяють схоже і повторюване в кожному з розглянутих випадків, що і буде ймовірною причиною явища.

Характерна для неповної індукції незакінченість досвіду проявляється в тому, що спостереження й експеримент не гарантують точного й повного знання попередніх обставин, серед яких йде пошук можливої причини. Незважаючи на проблематичність виводу, метод схожості виконує в процесі пізнання важливу евристичну функцію: він сприяє побудові плідних гіпотез, перевірка яких приводить до відкриття нових істин. Достовірний висновок може бути одержаний за методом схожості лише в тому випадку, якщо досліднику точно відомі всі попередні обставини, що становлять замкнуту множинність можливих причин, а також відомо, що кожна з обставин не вступає у взаємодію з іншими. У цьому випадку індуктивне міркування набуває доказове значення.

2. Метод відмінності – якщо якась умова F має місце тоді, коли настає досліджуване явище X , і відсутня тоді, коли цього явища немає, а решта умов залишаються незмінними, то F являє собою причину явища X .

Метод відмінності називають методом знаходження різного в схожому, бо порівнювані випадки збігаються один з одним за багатьма властивостями.

Метод відмінності застосовується як у процесі спостереження над явищами в природних умовах, так і в умовах лабораторного або виробничого експерименту. В історії економіки за методом відмінності було відкрито багато законів (закон убуваючої граничної корисності). У сільськогосподарському виробництві за цим методом перевіряють, наприклад, ефективність добрив.

Міркування за методом відмінності також припускає низку передумов.

(1) Потрібне загальне знання про попередні обставини, кожна з яких може бути причиною досліджуваного явища.

(2) Із членів диз'юнкції слід виключити обставини, що не задовольняють умові достатності для досліджуваної дії.

(3) Серед множинності можливих причин залишається єдина обставина, що розглядається як дійсна причина.

Логічний механізм висновку за методом відмінності також приймає форму модусу *tollendo ponens* розділово-категоричного умовиводу.

Міркування за методом відмінності набуває доказове знання лише в тому разі, якщо є точне і повне знання попередніх обставин, що становлять замкнуту множинність. Оскільки в умовах емпіричного пізнання важко претендувати на вичерпну констатацію всіх обставин, висновки за методом відмінності в більшості випадків дають лише проблематичні виводи. Проте, за методом відмінності досягаються найбільш правдоподібні індуктивні висновки.

3. З'єднаний метод схожості й відмінності – якщо два і більша кількість випадків, коли настає дане явище X, схожі тільки в одній умові F, у той час як два і більше випадки, коли дане явище X відсутнє, відрізняються від перших випадків тільки тим, що відсутня умова F, то ця умова F і є причиною X.

Як показує сама назва, це метод являє собою комбінацію попередніх двох методів: висновок, одержуваний за методом схожості, у цьому випадку повторюється за допомогою методу відмінності. У такий спосіб шляхом аналізу множинності випадків виявляють як схоже в різному, так і різне в схожому.

Імовірність висновку в такому ускладненому міркуванні помітно зростає, бо з'єднуються переваги методу схожості й методу відмінності, кожен з яких окремо дає менш надійні результати.

4. Метод супутніх змін – якщо зі зміною умови F у тому же ступені змінюється деяке явище X, а інші обставини залишаються незмінними, то імовірно, що F є причиною X.

Цей метод застосовується при аналізі випадків, у яких має місце видозміна однієї з попередніх обставин, супроводжувана видозміною досліджуваної дії.

Попередні індуктивні методи ґрунтувалися на повторюваності або відсутності певної обставини. Однак не всі причинно пов'язані явища допускають нейтралізацію або заміну окремих складових їх факторів. Наприклад, досліджуючи вплив попиту на пропозицію, неможливо в принципі виключити сам попит. Точно так само, визначаючи вплив Місяця на величину морських припливів, неможливо змінити масу Місяця.

Єдиним способом виявлення причинних зв'язків за у таких умов є фіксація в процесі спостереження супровідних змін у попередніх і наступних явищах. Причиною в цьому випадку виступає така попередня обставина, інтенсивність або ступінь зміни якої збігається зі зміною досліджуваної дії.

Застосування методу супутніх змін також припускає додержання низки умов:

(1) Необхідне знання про всі можливі причини досліджуваного явища.

(2) Із наведених обставин повинні бути еліміновані ті, котрі не задовольняють властивості однозначності причинного зв'язку.

(3) Серед попередніх виділяють єдину обставину, зміна якої супроводжує зміну дії.

5. Метод залишків – якщо складні умови здійснюють складну дію і відомо, що частина умов викликає певну частину цієї дії, то частина умов, що залишається, викликає частину дії, що залишається.

Застосування цього методу пов'язане з установленням причини, що викликає певну частину складної дії за умови, що причини, котрі викликають інші частини цієї дії, вже виявлені. Схематично міркування методом залишків можна записати так:

Перший випадок: АВС – викликає явище «авс».

Другий випадок: А викликає «а».

Третій випадок: В викликає «в».

Отже, С викликає «с».

Методом залишків був зроблений висновок про існування деяких хімічних елементів – гелію, рубідію та ін. Припущення ґрунтувалося на результатах, одержаних у процесі спектрального аналізу: були виявлені нові лінії, що не належали жодному з уже відомих хімічних елементів.

Міркування за методом залишків нерідко використовуються в процесі розслідування злочинів, головним чином, у тих випадках, коли встановлюють явну нерозмірність причин досліджуваним діям. Якщо дія за своїм обсягом, масштабом або інтенсивністю не відповідає відомій причині, то ставиться питання про існування якихось інших обставин.

Розглянуті методи встановлення причинних зв'язків за своєю логічною структурою належать до складних міркувань, в яких власне індуктивні узагальнення будуються за участю дедуктивних висновків. Спираючись на властивості причинного зв'язку, дедукція виступає логічним засобом елімінації випадкових обставин, тим самим вона логічно коректує й спрямовує індуктивне узагальнення.

Взаємозв'язок індукції й дедукції забезпечує логічну спроможність міркувань при застосуванні методів, а точність вираженого в засновках знання визначає ступінь обґрунтованості одержуваних висновків.

Істинність виводу в недемонстративних умовиводах може мати різний ступінь імовірності. В окремих випадках (при повній індукції) вона досягає одиниці, тобто вивід набуває достовірного характеру.

Серед умов підвищення імовірності виводів при недедуктивних висновках найважливіше значення має істотність фіксованих у цих висновках зв'язків. Зв'язок А істотніше за зв'язок В тоді і тільки тоді, коли з висловлювань про зв'язок А випливає висловлювання про зв'язок В. Використовуючи це визначення, можна сформулювати таке твердження: чим істотніше зафіксований у засновках умовиводу зв'язок, тим більш імовірним буде його висновок. Розглянемо такий приклад.

Дослідження принципів обчислення ймовірності виводів при недедуктивних висновках привели до становлення особливої логіко-математичної дисципліни – теорії ймовірностей, яка оперує статистичними узагальненнями.

Статистичні узагальнення – це умовиводи неповної індукції, в яких установлена в засновках кількісна інформація про частоту певної ознаки в досліджуваній групі переноситься у висновок на всю множинність явищ цього роду. Логічний перехід від засновків до висновку, що має характер гіпотези, дає тут лише проблематичне знання.

Статистичні узагальнення пов'язані з аналізом масових подій (наприклад, таких як масові транспортні перевезення пасажирів і вантажів, народжуваність і смертність людей, поширення захворювань, транспортні події, динаміка злочинів та ін). Аналіз масових подій ведеться шляхом вибіркового дослідження окремих груп або зразків і логічного переносу одержаних результатів на всю їх множинність. Як і індуктивні міркування, статистичні умовиводи належать до правдоподібних міркувань, оскільки їхні результати мають лише ймовірнісний характер. Методи статистичного узагальнення відіграють найбільшу роль у наукових дослідженнях, але є важливими і для прийняття рішень в інших галузях діяльності.

Базовими поняттями статистичних узагальнень є *генеральна сукупність* (або *популяція*) і *зразок* (або *вибірка*). При цьому міркування може йти як від вибірки до генеральної сукупності, так і навпаки. Статистична інформація витлумачується в термінах частотної інтерпретації ймовірності і відображає результати дослідження масових випадкових або повторюваних подій.

Ступінь обґрунтованості статистичного узагальнення залежить від специфіки дослідженого зразка або вибірки: їх величини стосовно популяції та їх репрезентативності. *Репрезентативність* зразка (вибірки) означає міру його (її) презентації: наскільки розмаїтість елементів у зразку відображає їх розмаїтість у популяції. Старанність статистичного опису досліджуваного зразка і логічно коректне перенесення частоти ознаки на популяцію забезпечують високу імовірність і тим самим практичну ефективність статистичних узагальнень. Чим ближче обсяг вибірки буде до обсягу популяції і чим різноманітнішими будуть випадки, що підтверджують статистичні узагальнення, тим обґрунтованіше буде узагальнення і нижче ймовірність помилки.

Добре відомо, що численні прогнози й оцінки про результати виборів, популярність тих або інших рішень, рейтинг політичних діячів, переваги виборців і опитування населення, маркетингові дослідження здійснюються саме на основі аналізу думок і відповідей порівняно невеликої частини людей, що складають вибірку з деякої генеральної сукупності. Для того щоб прогнози стали більш надійними, необхідно прагнути до того, щоб структура вибірки відображала структуру генеральної сукупності, із якої вона одержана.

Існують ретельно розроблені методика й техніка проведення вибірки, головна мета якої полягає в забезпеченні її репрезентативності. Наприклад, для

проведення соціологічних опитувань особлива увага повинна бути приділена угрупованню населення за віковими, національними, майновими, освітніми та іншими ознаками, щоб результати дослідження вибірки можна було перенести на всю генеральну сукупність, а одержаний висновок виявився більш правдоподібним. Нерідко хибність прогнозів пов'язана з порушенням принципу неупередженості відбору елементів вибірки. Це означає, що кожен елемент із генеральної сукупності з однаковою імовірністю міг бути включений до складу вибірки. Нерідко порушення цієї вимоги відбувається неусвідомлено внаслідок тих або інших суб'єктивних факторів (схильностей, упереджень, усталених стереотипів мислення і т. под.), а іноді й в угоду владі, заспокоєнню народу, через невірне зрозумілий патріотизм, самолюбство замовника тощо з метою одержання сприятливого прогнозу.

Наприклад, дослідженню підлягають психічні особливості людей, що вчинили злочини. З'ясуємо, чи дотримано тут методологічні вимоги щодо статистичних узагальнень подібного роду.

1. *Статистичні узагальнення правомірно застосовувати при дослідженні предметів, об'єднаних в одне ціле за загальними ознаками.* Виділена група людей у нашому дослідженні утворює клас, який позначимо літерою K .

2. *Властивість, що переноситься з підкласу на весь клас, повинна бути тісно пов'язана з властивостями, за якими виділена група K .* У нашому прикладі ця вимога не дотримана, оскільки вчинення злочину не обов'язково пов'язане з психічними особливостями. Отже, потрібно обмежити клас K , наприклад, досліджувати генеральну сукупність K' — людей, що вчинили злочин у стані душевного хвилювання (афекту).

3. *Вибір підкласу K' для дослідження повинен здійснюватися за властивостями, не пов'язаними з властивістю, що переноситься.* Тобто підклас S (вбірка) слід утворювати не за психічними особливостями людей.

4. *Відбір слід здійснювати так, щоб представники всіх підкласів генеральної сукупності, утворених за ознаками, від яких може залежати ознака, що переноситься, мали можливість потрапити у вибірку.* Наприклад, повинні бути охоплені всі віки правопорушників, усі географічні області, усі категорії за освітою, способом життя, професіями і т. д.

5. *При відборі предметів для дослідження з утворених підкласів генеральної сукупності слід додержуватися принципу пропорційності, тобто з більшого класу відбирати більшу кількість предметів.*

3, 4 і 5 принципи інакше можна сформулювати так: представники для дослідження повинні бути повноважними.

6. *Виділивши підкласи, із яких слід здійснювати вибірку, потрібно правильно встановити кількість об'єктів, що піддаються дослідженню.* Закономірності, яким підкоряються випадкові масові явища, можуть бути виявлені лише при досить великій кількості спостережень.

7. *Перенесення властивості з підкласу на весь клас слід здійснювати з обережністю, тобто при перенесенні враховувати можливість помилок.*

Міркування, засновані на дослідженні схожості або подоби між явищами, відіграють значну роль і в науковому пізнанні, і в повсякденних міркуваннях. Наприклад, *аналогія* між діяльністю мозку і роботою обчислювальної машини виявилася дуже корисною, оскільки привела до одержання важливих результатів, зокрема при створенні штучних інтелектуальних систем у сфері правознавства. В ораторській і художній мові аналогії в сполученні з метафорами і наочними, яскравими образами дуже часто використовуються для того, щоб додати мовленню особливої переконливості, наочності й доступності для сприйняття слухачами або читачами. Виникаючі при цьому асоціації й емоції підсилюють дію раціональних аргументів і тим самим справляють вплив на їхню свідомість і вчинки. Наприклад, метафора: «Термін – це монумент поняттю» дає можливість образного усвідомлення значення термінології.

Як і розглянуті раніше види недемонстративних умовиводів, аналогія пов'язана з перенесенням знання з одних предметів і явищ на інші. Результати умовиводів за аналогією мають лише правдоподібний характер, внаслідок чого такі міркування відносять до ймовірнісних умовиводів. Ступінь їх імовірності може коливатися в широких межах, починаючи від хибних і закінчуючи такими, що наближаються до вірогідності.

При *уподібненні* знання про нові ознаки предмета здобувається не простим спостереженням, а шляхом логічного перенесення ознаки з одного предмета на інший. В його основі лежить здогад про те, що властивість, яка належить предметам відомої групи і зустрічається в них разом із деякою сукупністю інших властивостей, належатиме крім цих предметів ще одному, схожому із предметами групи, оскільки він має ту ж сукупність властивостей. Можливий не тільки перехід від властивостей одного предмета до властивості іншого, але і від властивостей групи предметів до властивостей окремого предмета. У цьому випадку відбувається умовивід від вже з'ясованої часткової схожості між предметами групи й окремим предметом до більш повної й глибокої схожості між ними.

Аналогія — недемонстративний умовивід про належність деякому об'єкту певної ознаки (властивості або відношення), яка називається переносимою, на основі схожості в істотних ознаках з іншим об'єктом, що дозволяє знаходити схожість різного.

Установлення схожих ознак у порівнюваних предметів або відносин слугує основною передумовою умовиводу за аналогією. Висновок буде спроможним лише в тому разі, якщо буде виявлена і зафіксована схожість не в будь-яких, а лише в істотних ознаках. Відсутність такої схожості робить умовивід за аналогією неспроможним. Спроможність висновків за аналогією визначається, головним чином, характером вихідного знання про порівнювані об'єкти, про схожість уподібнених предметів, відмінності між ними, залежності між ознаками схожості й ознакою, що переноситься.

У випадку аналогії між окремими предметами умовивід не завжди дає цілком надійні висновки, оскільки щодо них важко провести порівняння за наявністю істотних ознак. У випадку аналогії від групи до окремого предмета

висновки більш спроможні, бо сама група заздалегідь виділена за окремим набором істотних відмітних ознак.

Важливою умовою обґрунтованості висновків за аналогією є врахування тих ознак, за якими розрізняють предмети, що уподібнюються. Чим складніші досліджувані системи, тим непомітніше можуть стати їхні несумісні характеристики.

У традиційній логіці розрізняють *аналогії властивостей* і *аналогії відносин*. У першому випадку предмети порівнюються за їх властивостями. В аналогії відносин хоча предмети можуть бути і несхожими, але відносини, якими пов'язані елементи, є подібними (або аналогічними).

Аналогія властивостей – це умовивід за аналогією, в якому роль ознаки, що переноситься, грає ознака-властивість. Логічною основою перенесення ознак в аналогіях подібного роду виступає схожість предметів, що уподібнюються, в істотних ознаках.

Наприклад, аналогія вивчення різних видів правопорушень дозволяє зробити висновки про їхні загальні підстави, ознаки, закономірності.

Аналогія відносин — це умовивід за аналогією, в якому ознакою, що переноситься є ознака-відношення. Аналогія відносин лежить в основі широко використовуюваного в науці, техніці, підприємницькій практиці тощо, методу моделювання, коли вивчення відносин між параметрами моделі переносять на реальний об'єкт або процес.

Ступінь правдоподібності умовиводів за аналогією, в яких йдеться про відносини, можна підвищити, якщо ці відносини точно формулюються математичною мовою, а при перенесенні їх із моделі на прототип дотримуються вимоги теорії подоби. У зв'язку з цим говорять про строгу і нестрогу аналогію.

Розподіл умовиводів за аналогією на строгу і нестрогу здійснюється на підставі відмінності у характері вивідного знання. Головною ознакою, що характеризує *строгу аналогію*, є наявність необхідного зв'язку ознак схожості з ознакою, що переноситься. Якщо предмет А має ознаки Р, К, С, Е, а предмет В – ознаки Р, К, С і із сукупності ознак Р, К, С з необхідністю впливає Е, то предмет В обов'язково має ознаку Е.

Строга аналогія – єдиний вид умовиводів за аналогією, що дає достовірне (необхідне) знання, коли імовірність виводу $P(a)=1$. Вона застосовується в наукових дослідженнях, у математичних доказах.

Нестрога аналогія – це таке уподібнення, коли залежність між схожими ознаками і ознаками, що переносяться, мислиться як необхідна лише з більшим або меншим ступенем імовірності. У цьому випадку, знайшовши в іншому предметі ознаку схожості, можна лише в логічно ослабленій формі зробити висновок про належність останньої ознаки, що переноситься.

Нестрогі аналогії часто зустрічаються в суспільно-історичних дослідженнях, при моделюванні реальних об'єктів, наприклад, випробуванні моделі літака в аеродинамічній трубі з метою визначити, як він буде поводитися в умовах, схожих із реальними.

Висновок за нестрогою аналогією не має доказової сили. Якого б ступеня імовірності не був висновок, це всього лише здогад щодо ще не посвідчених рис предмета або явища. Але в розвитку здогадів про схожість між явищами й предметами природи аналогія часто виявляється надзвичайно плідною формою міркування.

Для підвищення ступеня імовірності висновків за нестрогою аналогією слід виконати низку умов:

а) кількість загальних ознак для зразка й суб'єкта аналогії повинна бути можливо значною, хоча сама по собі кількість не забезпечує надійності висновку;

б) схожі ознаки, що слугують підставою аналогії, повинні бути істотними для порівнюваних предметів (аналогія на основі схожості неістотних ознак типова для ненаукового й нерозвиненого мислення);

в) загальні ознаки повинні бути по можливості більш різноманітними;

г) необхідно враховувати кількість і істотність пунктів відмінності;

д) ознака Q , що переноситься, повинна бути того ж типу, що і схожі ознаки P_1, P_2, \dots, P_n , які становлять підставу аналогії, і бути пов'язана з ними.

Як і при індукції, доцільно відрізнити *наукову аналогію* від *популярної*, за ступенем імовірності їхніх виводів. У той час як у науковій аналогії здійснюється ретельний відбір властивостей і відносин, що переносяться, за ступенем їхньої істотності, а також внутрішнього зв'язку ознаки (властивості або відносини), що переноситься, з іншими ознаками, у популярній аналогії найчастіше беруться перші властивості, що трапилися, і відносини, і тому в багатьох випадках така аналогія виявляється хибною або невірною.

Прикладами хибних аналогій є уподібнення суспільства живому організму, соціальних конфліктів – боротьбі біологічних видів за існування і т. под. Хоча вони і здаються на перший погляд зрозумілими й переконливими, але не розкривають сутності суспільних процесів, їх відмінності від явищ, що відбуваються в органічному світі, а тим самим не наближають нас до істини, а ведуть від неї. Імовірність виводу за хибною аналогією $P(a)=0$. Навіть в історії природознавства на основі хибних аналогій побудовано чимало помилкових гіпотез і концепцій (гіпотези про флогістон, теплород та ефір, перша з яких була запропонована для пояснення явищ горіння, друга – теплових процесів, а третя – оптичних явищ). З іншого боку, аналогія про світлові хвилі, яка виникла за аналогією з хвилями, що з'являються на воді, виявилася досить плідною і сприяла виникненню хвильової теорії світла. Навіть уявлення про звукові хвилі зародилося зі спостереження за хвилями на поверхні рідини.

Таким чином, якщо аналогія будується науково, то вона слугує одним з ефективних засобів евристичного пошуку, особливо коли вона поєднується з матеріальним або концептуальним *моделюванням* досліджуваних процесів.

Аналогія й моделювання спираються на подобу структур досліджуваних предметів і систем. Тотожність, або збіг структур може бути виражена за допомогою математичного поняття *ізоморфізму*, а схожість і подоба – за допомогою поняття *гомоморфізму*. У першому випадку властивості й

відносини однієї системи можуть бути однозначно співвіднесені з такими в іншій, в другому – тільки частково. Так, відносини, досліджувані на моделі якого-небудь об'єкта, відображають лише невелику частину відносин і властивостей самого об'єкта.

Найбільш типовою формою є аналогія між *натурною* моделлю та її оригіналом, що широко використовується в науці й техніці (моделі кораблів, будинків, механізмів і т. под.). В останні роки все ширше застосовується *концептуальне і математичне моделювання*, ідеї якого виникли ще в античній математиці, зокрема, у школі Піфагора. Математична модель має, звичайно, зовсім іншу природу, ніж реальний об'єкт. Якщо перша є знаковою, концептуальною структурою, то друга – речовою або матеріальною системою.

Література: 1. Аристотель. Первая аналитика. Вторая аналитика / Аристотель // Аристотель. Политика. Метафизика. Аналитика [пер. с древнегреч.] – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. – С. 505–682. – (Гиганты мысли); 2. Арно А., Николь П. Логика, или искусство мыслить / А. Арно, П. Николь. – М.: Наука, 1991; 3. Багдасарян В. Х. Проблема имплицитного : /логико-методологич. анализ / В. Х.Багдасарян. – Ереван, 1983; 4. Берков В. Ф., Яскевич Я. С., Павлюкевич В. И. Логика. Учебное пособие для высших учебных заведений / В. Ф. Берков, Я. С. Яскевич, В. И. Павлюкевич. – Минск : ТетраСистемс, 1998; 5. Бочаров В. А. Аристотель и традиционная логика. Анализ силлогистической теории / В. А. Бочаров. – М., 1984; 6. Бочаров В. А., Маркин В. И. Основы логики / В. А. Бочаров, В. И. Маркин. – М. : Космополис, 1994; 7. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления : Логико-гносеологический анализ / Е. К. Войшвилло. – М. : МГУ, 1989; 8. Воронин Ю. А. Теория классифицирования и ее приложения / Ю. А. Воронин. – Новосибирск, 1985; 9. Врігт Г. Х. фон. Логіко-філософські дослідження / Г. Х. фон Врігт. – М., 1986; 10. Горский Д. П. Определение (логико-методологические проблемы) / Д. П. Горский. – М.: Мысль, 1974; 11. Жеребкин В. Е. Логический анализ понятий права / В. Е. Жеребкин. – К. : Изд. объединение «Вища школа», 1976. – 150 с.; 12. Зиновьев А. А. Логика высказываний и теория вывода / А. А. Зиновьев – М., 1971; 13. Ивин А. А. Логика норм / А. А. Ивин. – М. : МГУ, 1973; 14. Ивлев Ю. В. Модальная логика / Ю. В. Ивлев. – М. : МГУ, 1991; 15. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов университетов / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М.: Высшая школа, 1987; 16. Конверский А. Е. Логика традиционная и современная. Учебное пособие / А. Е. Конверский. – М.: Идея-Пресс, 2010. – 380 с.; 17. Логіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін. ; За заг. ред. проф. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с.; 18. Светлов В. А. Современные индуктивные концепции : /Логико-методол. анализ / В. А. Светлов. – Л. : ЛГУ, 1988; 19. Сидоренко Е. А. Логика. Парадоксы. Возможные миры. (Размышления о мышлении в девяти очерках) / Е. А. Сидоренко. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 312 с.; 20. Солодухин О. А. Логика изменения и модальная логика / О. А. Солодухин. – Ростов-на Дону, 1989; 21. Солодухин О. А. Логика / О. А. Солодухин.– Ростов-на-Дону : Феникс, 2000; 22. Хоменко І. В., Алексюк І. А. Основи логіки : Підручник для студентів вищих навчальних пед. Закладів / І. В. Хоменко, І. А. Алексюк. – К. : Золоті ворота, 1996.

1.5. Логічні форми: функціональний підхід

Термін «логічна форма» – один з таких, що на йчастіше вживається у логіці як науці й навчальній дисципліні. Це поняття традиційно представляє головний компонент предмета науки логіки. Його традиційно визначають як «спосіб зв'язку між змістовними частинами міркування», не додаючи характеристик цілісності, але залишаючи це питання для інтуїтивного

розуміння. Між тим, для студентської аудиторії логічна форма асоціюється саме з цільними, завершеними, автономними, простими або складними, змістовно невизначеними структурами – «поняттям», «судженням» та «умовиводом».

Термін «логічна форма» вживається вже достатньо стереотипно поряд з іншими термінами – «форми мислення», «логічні форми мислення», «форми абстрактного мислення», «форми думки» і т. ін. Перше питання, що виникає у зв'язку з цим, пов'язане з необхідністю уточнення значення терміну «логічна форма» по відношенню до інших вищезгаданих термінів, маючи на увазі сумніви відносно їх синонімізації. Імовірно, ці сумніви викликані недостатньою визначеністю поняття логічної форми поряд з іншими поняттями.

Другий сумнів впливає з першого. Яким чином може здійснюватись прикладне значення логіки, скажімо, при формуванні практичної логіки юриста, якщо під логічними формами розуміють форми *абстрактного* мислення? Звідси виникають й питання щодо того, чи використовують юристи-практики тільки абстрактне мислення або взагалі вони не користуються формами мислення (якщо вони представляють тільки абстраговані предмети), але використовують щось інше. Значення логічної форми в цьому аспекті не є очевидним. Потрібно зауважити, що при цьому ми не ставимо під сумнів те, що форми мислення як самостійні предмети філософського пізнання є абстрактними, метафізичними. Мова йде про те, яким чином предмети практичного порядку представлені за посередництвом цих логічних форм.

Третій сумнів впливає з другого. Якщо логічна форма не є з точністю і в будь-яких випадках формою абстрактного мислення, то яким є в цьому понятті значення логічного? Часто-густо логічне також ототожнюється з абстрактним, що є сумнівним. Іншими словами, яке значення *logos*'у ми можемо використовувати, якщо мати на увазі не тільки теоретичну, а й практичну логіку?

І наприкінці, у зв'язку з вищезазначеним, виникає заключне питання відносно значення предмета логіки як науки. Можливо припустити, що предмет логіки не є догматичним, незмінним у свему значенні, але модифікується (постає у різних конфігураціях), зокрема, в залежності від зміни значення поняття логічної форми.

Розвиток логічного знання багато в чому здійснюється завдяки постійним дослідженням логічних форм – виявленню нових форм, уточненню вже відомих, розгляду їх взаємодії, переосмисленню категоріальних основ та ролі у пізнанні, розробці мови логіки для репрезентації відповідних теоретичних новацій, уточнення предмета формальної логіки у зв'язку з цим, побудові раціональної системи сучасної формальної логіки на основі нових результатів дослідження логічних форм і т. ін.

Існує досить вагома кількість визначень предмета логіки як науки. І в основному вони явно чи неявно зводяться до логічної форми, що береться у різних аспектах у контексті наукового пізнання. Так, Аристотель визначав логіку як «науку про доведення», а доведення, у свою чергу, постає у якості

особливого способу оформлення наукового знання. Фр. Бекон визначав логіку як «науку про науку», або науку, що визначає формальні критерії науковості і оформляє процес наукового пізнання. А. Арно і П. Ніколь під логікою розуміли «мистецтво мислити», упорядкування процесу та оформлення результату роботи абстрактного мислення. І. Кант подавав логіку як «науку про універсальні правила використання інтелекту», де правила постають у нормуванні інтелектуальних процедур, що сприяє отриманню правильних логічних форм. Ч. Пірс визначав логіку як «науку про знаки і правила їх перетворення» в аспекті формування знакових систем, що представляють мовний експлікант думки. Вже у вищезазначених виразах спостерігається зміна значення поняття логічної форми, що свідчить також про наявність різних конфігурацій предмета логіки. Так, логічна форма постає за допомогою теоретичних моделей різної природи – 1) психологічної (формальна правильність як результат розвитку і вдосконалення здібності абстрактного мислення), 2) гносеологічної (оформлення процедур і результатів пізнання, випрацювання формальнологічних критеріїв науковості), 3) онтолого-лінгвістичної (оформлення зовнішньо лінгвістичного аспекту буття інтелекту), 4) семіотичної (знакова організація елементів в систему із заданою інтерпретацією), 5) математичної (екстенціональна характеристика як сутнісна для логічної форми), 6) естетичної (симетричність логічної форми як ознака її краси, що викликає задоволення).

Несуперечливе сполучення вищевказаних моделей може представити предмет логіки у вигляді моделюючих аспектів, що за допомогою умозору фіксують безпосередні та опосередковані (контекстуальні) характеристики логічної форми. Парадоксальність такого сполучення, як бачимо, у тому, що ретельна систематизація предметних аспектів логічної форми негативно впливає на уявлення щодо її цілісності, а значить, й цілісності предмета логіки.

Інші спроби модернізації предмета логіки як науки та навчальної дисципліни здійснювались також на підставі її розуміння як «сукупності операцій, що відкривають, обґрунтовують та зберігають істину», щоб логіка «ьотримала у якості свого специфічного об'єкту не форму думки, а істину» [1, с. 35]. Але і в цьому випадку істина повинна кваліфікуватися перш за все як критерій правильності форми, тобто як логічна істина. У протилежному випадку при прийнятті загально філософського визначення істини у її розширеному значенні логічний предмет буде ототожнений з гносеологічним.

Питання про *походження* логічних форм, очевидно, може розглядатись у психологічному або онтологічному аспектах. І це може бути предметом окремого дослідження. Але *утворення* логічних форм можливо представити як з гносеологічної точки зору, де логічне утворення буде оформляти змістовний предмет наукового пізнання, так і з логічної – за допомогою *логічної операції*.

Питання про *класифікації* логічних форм виникло у зв'язку з переглядом ряду ключових положень традиційної логіки [3], що було викликано розробкою проблем раціональності (форм раціонального пізнання), розробкою класичної

та неklasичної логік та ін. Зокрема, цей перегляд торкнувся тих відомих логічних форм, на основі яких була побудована теорія силогізмів Аристотеля.

В окремих інтерпретаціях логічні форми можуть бути як елементарними (тобто такими, що складаються з елементів), так і перехідними (що постають у якості логічних трансформацій, або логічних переходів) [3]. Так, Б. Чендов трактує їх як «форми мисленнєвої інформації», котрі представляють або форму думки, або форму процесу мислення [3, с. 463].

Це викликає необхідність корективування відомого поняття «логічні форми мислення», яке акцентовано на процесі (мисленні), іншими словами, – на перехідних формах, які постають як деякий «кортеж логічних форм думки або їх мнжини», що задовольняє певним вимогам трансформації, тоді як так звані елементарні форми випадають з класу власне логічних форм. Що суперечить попередньому твердженню.

З іншої сторони, в аспекті математичної логіки Б. Чендов визначає логічні форми як «*типи елементів* раціональної обробки мисленнєвої інформації» [3, с. 462] (виділено О. Ю.). Але це може означати виключення перехідних форм (форм процесу), залишаючи лише елементарні, що також не зовсім узгоджується із запропонованою їм же класифікацією. Вищевказані неузгодженості в межах однієї точки зору, скоріше, звертають увагу на стару проблему полісемії природної мови, якою користується і логіка.

Щоб запобігти подібних непорозумінь, з нашої точки зору, було б доцільно використовувати для вираження даного поняття словосполучення «логічна форма» (думки або мислення), але не «логічна форма мислення», щоб потім була можливість предметно представити її як за допомогою елементарних (простих або складних), так і перехідних видів.

У даному контексті аналізу логічна операція може бути визначена як спосіб утворення логічно значимих структур, що мають екстенціональні та інтенціональні характеристики. Таким чином, інтелект постає самототожним, знаходить поняття про самого себе, самовизначається таким чином, формує самого себе. Відповідно, відомі логічні операції поділіть і визначення також можуть отримати аналогічну функціональну інтерпретацію.

В межах даного дослідження можна запропонувати ти пологію логічних форм з поділом їх за способом організації.

А. Елементарні логічні форми [думки] (від сл. елемент – тобто, елементні, такі, що складаються з елементів, але не прості або примітивні).

Підставою виділення даного типу є структурна організація думки (не мислення) як особливого предмета дослідження.

Елементарні логічні форми думки можна поділити на два види:

1) *прості* (атомарні), до яких можна віднести:

- поняття – в традиційному розумінні як неподільні, але структуровані утворення;
- прості судження, що беруться виключно в контексті складного судження, як елемент складного судження. Наприклад, у структурі $(A \rightarrow B)$

беремо А як неподільний елемент без урахування внутрішнього поділу на суб'єкт (S) та предикат (P);

2) *складні* (молекулярні), що складаються більш ніж з однієї простої форми, до яких можна віднести:

- прості судження з урахуванням їх внутрішньої структури, яка, у свою чергу, містить прості форми понять в аспекті правильності їх сполучення (S – P);

- складні судження у їх традиційному розумінні як логічні форми думки, що складаються з простих суджень (що беруться як прості неподільні логічні форми);

- умовиводи, які за умови загальновідомих правил наслідку при отриманні висновку можуть бути інтерпретованими як складна імплікація в межах обсягу, заданого предикатом (якщо мати на увазі, перш за все, силлогізми).

Основними ознаками елементарних логічних форм думки (з урахуванням особливостей структурної організації) будуть атрибутивні ознаки – обсяг та зміст.

Функція, що сприяє утворенню мисленнєвої форми виходячи з зовнішніх цілей, бєд конструктивною, тобто такою, що конструє предмет думки шляхом утворення / оформлення думки. Дана функція бєде актуальною для теоретичного мислення (наприклад, при формуванні понять) та для практичного мислення (при використанні теоретичних конструкцій для створення практичних аналогів). У зв'язку з цією функцією формується й поняття «конструктивне мислення», яке може актуалізуватися як для теоретичних, так і для практичних цілей.

В. Процесуальні логічні форми [мислення]. Відомий вираз Р. Декарта «Мислення є протяжним» дозволяє при міркуванні щодо процесуальних логічних форм скористатися просторовою метафізикою, яка має ознаки фізичного простору, що береться за аналогією. Мається на увазі: обсяг, розташування, маса («вагомість аргументів», «масив інформації») та рух.

У зв'язку з цим необхідно зробити зауваження. В даному аспекті формальна логіка відповідає за кількісні характеристики: обсяг, розташування та в оціночному відношенні – за масу (вагомість). Діалектична логіка у процесуальних предметах вивчає рух, абло кількісні зміни понять з урахуванням поза логічних причин і критеріїв мисленнєвого процесу, відмічаючи його зміни і якісні результати. В даному дослідженні мова йде про формально-логічний підхід до логічних форм без урахування питань, що вирішуються за допомогою діалектичної логіки.

Підставою виділення процесуальних логічних форм є структурна організація процесу мислення (з урахуванням або без урахування супутнього уявлення).

Умовами виділення постають:

- наявність елементарних форм для організації процесу, але без урахування їх внутрішніх структур (якщо судження, то А без урахування S та P);

- наявність логічного зв'язку між елементарними формами та меж зв'язку (за винятком «дурної безкінечності», про яку писав Гегель).

Процесуальні логічні форми можна поділити на три види:

1) *операціональні (аналітичні)*, що представляють процес «розкриття» елементарних логічних форм. Елементарні логічні форми в даному випадку, по суті, постають не у первинному вигляді, а у плоскінному «розгорнутому» вигляді. До них, зокрема, можна віднести:

- поділ як логічну операцію, що розкриває обсяг поняття. Поділ постає як спосіб утворення «профілю» логічної форми й упорядкування мисленнєвих елементів, або логічна операція, на основі якої структурується обсяг родового поняття, будуються класифікації й типології;

- визначення як логічну операцію, яка розкриває зміст поняття. Визначення надає смисл елементарній логічній формі, це логічна операція, що структурує зміст поняття (в межах заданого обсягу). Диференціація і розподіл елементів змісту по класам згідно прийнятими правилами робить цей зміст визначальним для абстрактного мислення, підпорядковує її формально-логічним критеріям істинності (правильності оформлення змісту);

- доведення як розгорнуте поняття з залученням інших елементарних форм для «покриття» його обсягу. Доведення є логічною операцією. Що утворює певну сакро-структуру, що об'єднує відомі логічні форми понять, суджень та мовиводів. При цьому понятійні форми можуть бути представлені у доведенні як у власному (предметному, елементарному), так і в процесуальному виді відкритої, розгорнутої форми – класифікації та визначення;

2) *процедурні* (діяльнісно-практичні), в яких елементи знаходять топоси, розташовуються у визначеному порядку, створюють топологію в самому мисленні. До них, зокрема, можна віднести:

- зведення упорядкованих правил, за якими розташовують елементарні форми у просторі мислення. По суті, це є правила зв'язку, що створюють мисленнєву топологію. Вони мають методологічне значення для побудови перш за все логічних теорій, актуальні для теоретичного мислення. Взірцем можуть бути правила побудови теорій в класичній логіці, де самі правила постають у певному порядку, визначаючи порядок побудови теорії (алфавіт, нелогічні, логічні терміни, аксіоми та ін.). Сукупність цих правил представляє абстрактну модель теоретичного знання, тобто модель, у якій є порядок розташування теоретичного знання;

- створення моделей розташування реальних предметів згідно вищевказаним теоретичним моделям (правилам). Це є актуальним для логіки практичного мислення та для створення інформаційних моделей при комп'ютерному програмуванні. Прикладом подібного моделювання у юридичній практиці можуть бути поняття «підозрюваний – підсудний – засуджений» у

порядку, що не підлягає закону комутативності (тобто, ці поняття не можуть довільно помінятися місцями). Реального індивіда по мірі нарощування ознак винності в процесі демонстративного доведення вини «переводять» з одного класу предметів в інший, але лише у прямому порядку. Таким чином, практична логіка юристів створює аналогії, тобто модельні топографії, що відповідають логічним правилам теоретичного мислення.

3) умовно можна виділити *комплексні* (або синтетичні) процесуальні логічні форми, де у процесі мислення об'єднуються операціональні й процедурні форми при досягненні єдиної мети. Наприклад, правила поділу та визначення понять як процедурні логічні форми служать правильності проведення логічних операцій поділу та визначення понять як операціональних логічних форм. В даному випадку два вищевказаних вида постають у функціональному значенні

Основними ознаками процесуальних логічних форм будуть релятивні, тобто аутологічні й зовнішньологічні (для логіки практичного мислення) зв'язки за правилами.

Функція, що сприяє правильному розташуванню елементарних форм, буде моделюючою, тобто такою, що співвідносить думки при їх розподілі та розташуванні у мисленнєвому просторі.

З гносеологічної точки зору ця функція буде методологічною. Причому, для операціональних форм ця функція постає в моделюванні внутрішніх структур понять (класів, класифікацій, змістовних структур визначень та доведень). Для процедурних форм ця функція постає в оформленні комплексу логічних норм (правил) для теоретичного мислення й прикладне моделювання при перенесенні логічних норм на реальні об'єкти для практичного мислення. Таким чином, процесуальні логічні форми при формально логічному підході представляють формування мислення «по горизонталі», у просторовому відношенні. А діалектичний підхід використовує логічні форми для опису якості мислення у русі «по вертикалі».

Значення логічного в межах терміну «логічна форма» в даному підході, по суті, ототожнюється з мисленнєвим. Логічні форми – це форми думки (елементарні) й форми мислення (процесуальні). Це дозволяє без ототожнення логічного з абстрактним використовувати термін «логічна форма» як по відношенню до теоретичного, так і практичного мислення.

В нашому випадку «логічна форма» - це родові поняття, яке може фігурувати у *чотирьох функціональних аспектах* (аспектах *logos'a*):

1) трансцендентально-логічному, в якому думка розуміється «чисто», що формується завдяки існуванню реальних предметів та використовує лінгвістичні одиниці як не власну мову, оскільки власної особливої мови мислення не має;

2) раціо-логічному – у взаємозв'язку думки і мови, судження та висловлювання, з визнанням єдності «внутрішньої» та «зовнішньої» мов;

3) гносео-логічному – у взаємозв'язку поняття та уявлення, думки та образу, які об'єднуються завдяки мовним формам;

4) психо-логічному – у взаємозв'язку несвідомого життя психіки, почуттєвого досвіду й мислення, де мова також використовується функціонально, виступаючи у якості інструмента психо-лого-терапії.

Підводячи висновок, можна представити даний функціональний підхід та запропоновану типологію логічних форм у якості основи для висновку щодо предмета логіки. З даної позиції бачимо, що предмет логіки не є догматичним, але модифікується в залежності від функціональних характеристик логічних форм. Тому й визначення предмета логіки як науки не є єдиним та закінченим, а потребує у тому чи іншому випадку урахування різних смислових коннотацій при визначенні в залежності від напрямку, гносеологічних цілей дослідження. Припустимість подібних конфігурацій та розширення значення буде виправдана настільки, наскільки буде можливим збереження сутності логічного предмета.

Література: 1. Светлов В. А. Программе «практическая логика» семнадцать лет : итоги и перспективы / В. А. Светлов // Проблемы викладання логіки та дисциплін логічного циклу : Міжнародна науково-практична конференція (15–16 травня 2008 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – С. 35–37; 2. Цалін С. Д. Логічний словник-довідник: 4-те вид., випр. і доп. / С. Д. Цалін. – Х.: Факт, 2006. – 400 с.; 3. Чендов Б. К вопросу о классификации логических форм / Б. Чендов // Философия в современном мире. Философия и логика / Отв. Ред. П. В. Таванец и В. А. Смирнов. – М. : Наука, 1974. – С. 458–477; 4. Юркевич Е. Н. Логические формы и модификация предмета логики / Е. Н. Юркевич // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Научный журнал. Том 21(60). № 4. – Симферополь : Таврический нац. ун-т, 2008. – С. 235–239.

Розділ 2. АНАЛІТИЧНА ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ

Юридична аргументація – це когнітивна процедура, що може розглядатись або як самостійна (суто аналітична), або як відносна (діалектична). Перш за все, юридична аргументація як така постає у моделях безвідносно діючого інтелекту. Це означає, що окремий юрист-професіонал є самостійним аналітиком, який здійснює аргументацію за певними логічними нормами. При цьому реакції слухачів (колег, свідків, суддів і т. д.) залишаються на даному етапі невідомими, нейтральними щодо прогнозування. Умовно кажучи, юрист як аналітик залишається наодинці з істиною. В таких умовах здійснюється пошук аргументів, створюються аргументаційні структури як у теоретичній, так і у практичній аналітиках.

Таким чином, під *аналітичною юридичною аргументацією* розуміємо самостійний, когнітивно не проєктивний (контекстуально безвідносний) процес підбору аргументів та структурування відношень між ними відповідно логічним правилам істинності, що здійснюється як у сфері правознавства, так і в юридичній практиці.

2.1. Науково-теоретична аргументація в правознавстві

Мислення науковців-теоретиків відрізняється від мислення професійних практиків, а тим паче – від повсякденного мислення. Теоретичне мислення перш за все характеризується як абстрактне та словесне. Відповідно, що і логіка науково-теоретичного мислення повинна відрізнитися від логіки практичного професійного та повсякденного мислення.

Кожна наука базується на невизначеній кількості теорій. Різні теорії можуть бути створені на основі однієї і тієї ж сукупності фактів, але по-різному оцінювати їх, і кожна може бути коректною, виходячи з власної системи аргументів. Наукова діяльність полягає у винаході теорій із метою пояснення тих або інших явищ, у критиці цих теорій і в заміні спростованих теорій новими теоріями. Стрижнем будь-якої теорії є певна *ідея*. Кожна наукова теорія має складну ієрархічну структуру. Сучасна методологія наукового пізнання виділяє в структурі теорії її *ідеалізований об'єкт, мову, концептуальний апарат, систему законів і логіку побудови*.

2.1.1. Науково-теоретична аргументація: логіко-гносеологічні принципи, види. Теорії, в числі яких є правознавчі, створюються за певними загальними логічними нормами. Логічні норми розповсюджуються і на будь-яку теоретичну аргументацію. Соціально-історичні та гуманітарні теорії (в тому числі і правничі) відрізняються від природознавчих та математичних своїм логічним апаратом. Особливістю теоретичної аргументації в соціальних та гуманітарних науках є припустимість суб'єктивних оцінок, що виявляють особливості точок зору. Це означає, що ці науки мають не аксіоматичний, а інтерпретаційний характер, розвиваються за рахунок смислових інтерпретацій

(концепцій). Тому й ці теорії часто називають концепціями, тобто системами понять (концептів). Відповідно, що теоретична аргументація в межах соціально-історичних та гуманітарних (в тому числі і правничих) наук буде концептуально заданою.

Науково-теоретична аргументація представляє собою процес обґрунтування певної точки зору з наступним формуванням наукового переконання. Наукове переконання на відміну від ненаукового оснований на раціональних підставах, науковому знанні та відповідному досвіді, підкріплено вірою в наукову істинність, адекватність та ефективність наукових методів пізнання.

З часів стародавньої Греції наукова аргументація постійно змінюється. В сучасній логіці досліджено динаміку когнітивних ідеалів (еталонів) аргументації в історії науки [6]. Так, в епоху античності використовувались такі логічні види аргументації як доведення і спростування. В той же час, узагальнення на основі індукції, аналогія, виправдання розглядалися як екстранаукові логічні форми. В епоху Відродження і на початку епохи Нового часу набули розвитку індуктивні форми аргументації, номологічне пояснення та підтвердження. І навпаки, виявляється недовіра до дедуктивної форми аргументації.

Класична і некласична науки також відрізняються за характером аргументації. Класична наука приділяє особливу увагу розробці проблем точності, строгості наукової аргументації, причому особливе значення мала математична гіпотеза. Якщо в класичній науці перевага надавалась доведенню та спростуванню, підтвердженню та номологічному поясненню, то в некласичній – модельному поясненню, з'являються імовірно-статистичні форми аргументації, більш широко використовується виправдання. Намітився відход від схеми *modus ponens* у передбаченні. Обмежується сфера використання класичного доведення. В результаті синтеза філософських та природнонаукових методів поєднуються такі характеристики наукової аргументації як «визначальність» та «вимірюваність». На сучасному етапі розвитку науки формується значення аксіологічного аргументу, оновлюється знання щодо виправдання [6].

Теоретична аргументація в правознавстві базується на деяких загальнонаукових логічних критеріях правильності, до яких належать: *системність, повнота, несуперечність*. Але до їх числа не відноситься такий критерій як незалежність. Це зумовлено тим, що незалежність характеризує виключно аксіоматичні системи логічних чи математичних теорій, до яких не відносяться правознавчі, бо вони не основані на певній множині аксіом.

Системність наукової аргументації взагалі, і правознавчої зокрема, виявляється на загальному та спеціальному рівнях [6, 7]. Як зауважує Я. Яскевич, на загальному рівні аргументації має значення: наявність особливих мовних засобів (наукової термінології), однієї суттєвої ознаки наукового предмету (однозначність), структурної організації множини предметних характеристик. Специфічний рівень системності наукової

аргументації представлений: для аргументів – ознаками істинності та задовільності, логічної обгрунтованості, достатності та незалежності; по відношенню до тези – чіткістю і ясністю, номологічністю, несуперечливістю, здібністю до передбачення; для зв'язку між тезою та аргументами – логічністю (дотриманням правил зв'язку, зокрема, правил побудови полісилогізму).

Повнота правознавчої аргументації відрізняється від повноти у класичній логіці і дедуктивних науках. Повнота – це логіко-методологічна вимога, що висувається перш за все до аксіоматичних теорій. Аксіоматична система є повною, якщо всі її формули, істинні при певній інтерпретації, можуть бути доведені. Повна система містить усі можливі теореми, які не суперечать інтерпретації. В сучасній науці, після того як австрійський математик і логік Курт Гьодель показав, що досить багаті аксіоматичні системи (що містять арифметику натуральних чисел) у принципі не можуть бути повними, вимога повноти не є необхідною; а формально неповні аксіоматичні системи можуть мати і теоретичний, і практичний інтерес. Стосовно права цей методологічний результат значить, що його система не обов'язково мусить бути такою ж точною, як, скажімо, математичні системи. Отже, для права існують специфічні стандарти строгості і повноти теорій.

В правознавчій аргументації повнота визначається досягненням необхідності та достатності підстав. Особливість принципу повноти полягає в тому, що він може бути виконаний за умови дотримання певних теоретичних обмежень. Зрозуміло, що мова не йде про «повноту взагалі», інакше вона була б недосяжною, бо предмет дійсності змінюється, а пізнання завжди у деякій мірі «не встигає» за цими змінами, бо досліджуються лише ті якості предмета, що набули сталого характеру. Мова не йде про те, щоб надати усю існуючу інформацію про предмет, а лише про необхідну та достатню для його розуміння при формуванні цілісності уявлення та досягненні переконання, тобто прийняття цієї цілісності до числа істинних предметів.

Несуперечність наукової аргументації означає виключення протиріч в межах аргументаційної структури, що відповідає вимогам логічного закону несуперечливості. Несуперечливість в структурі наукової аргументації має більше значення ніж наявність нових фактів, що можуть суперечити теорії. Виявлення суперечливих фактів не одразу веде до загибелі теорії. Певною мірою їх протистояння відбувається за тезою Гегеля: якщо факти суперечать теорії, тим гірше для них. Наукове співтовариство відмовляється від теорії, коли суперечливих фактів так багато, що для їх пояснення приходиться вводити до неї таку кількість додаткових конструкцій, що теорія стає дуже громіздкою, а тому і неефективною. Прикладом є теорія Сонячної системи Птолемея. Щодо суперечливості в межах структури теоретичної аргументації, то вона має бути виявленою, оціненою з точки зору логічного закону несуперечності та в той же час видаленою з наукового тексту. Вимога несуперечливості є обов'язковою вимогою для наукових теорій. Суперечлива теорія вважається недосконалою. Власне кажучи, існує погроза руйнування теорії. Поряд із істинними висловленнями вона містить і хибні. У такій теорії можна довести все, що

завгодно. Вона стає тривіальною. Тоді поняття логічного доведення втрачає всякий сенс. В останні десятиліття розробляється так звана *паранесуперечлива логіка*, відповідно до якої теорію можна побудувати так, що в ній стає неможливим виводити з суперечливості усе, що завгодно. Суперечливість локалізується у певному фрагменті теорії. Тоді із суперечливості не впливає тривіальність теорії.

Відносно основних *функцій* теорії, теоретичні аргументи можна поділити на: *аргументи опису*, *аргументи пояснення* і *аргументи прогнозування*. Відповідно, для виконання функції опису створюються аргументи з адекватним дійсності змістом, – точніше, з виділенням певної ознаки предмету як суттєвої і формуванням ієрархії ознак відповідно до суттєвої згідно логічним правилам. Від логічної правильності *аргументів опису* залежить істинність або хибність теорії в цілому. *Аргументи пояснення* використовуються для доповнення змісту предмета або метода, якщо попередньої інформації було недостатньо. *Аргументи прогнозування* наводяться для поширення вже відомих ознак предметів на майбутні, передбачувані предмети, часто постають у формі причинно-наслідкового зв'язку у міркуванні.

Теоретична аргументація досягає висновків як на основі індуктивних, так і дедуктивних методів. Завдяки тому, що в ній сполучаються обидва логічні засоби одержання знання, можемо сверджувати, що теоретична аргументація користується *гіпотетико-дедуктивним методом*.

В залежності від типу наукового дослідження науково-теоретична аргументація поділяється на: *методологічну* та *емпіричну*. Таким чином, система науково-теоретичної аргументації може складатись переважно з суджень з методологічним змістом, що притаманно для фундаментальних наук, або з суджень, що містять інформацію щодо результатів практичного досвіду (скажімо, результатів експерименту, статистичні дані тощо). В даному разі часто використовуються судження алетичної модальності, а саме, – аподиктичні та асерторичні судження. Аподиктичні судження містять у своїй структурі додаткову інформацію щодо необхідності логічного зв'язку між суб'єктом і предикатом, тоді як асерторичні судження як судження щодо випадковості, містять інформацію щодо фактів практичного досвіду. Як у методологічній, так і в емпіричній аргументаціях можуть буди задіяні модальні судження щодо можливості. Використання різних видів модальних суджень позначається й на логічному значенні істинності. Аподиктичні судження мають логічне значення «необхідно істинно» / «необхідно хибно», асерторичні судження – логічне значення «випадково істинно» / «випадково хибно», а судження можливості – логічне значення «можливо істинно» / «можливо хибно». Використання модальних суджень в юридичній аргументації – це тема окремого логічного дослідження.

Теоретичні аргументи можуть бути відносно незалежними щодо досвіду. Вони скоріше узгоджуються з досвідом, а досвід підтверджує теоретичні аргументи. Але саме зміни в досвіді постають вимогою щодо розвитку чи

навіть революції в теоретичному пізнанні, вимагають переглянути набір та зміст теоретичних аргументів.

Часто предметом теоретичного аналізу та аргументації виступає відношення носіїв мови до її знаків та змісту, що виражається ними. Здебільшого цей рівень аналізу мови є притаманним суспільним і гуманітарним наукам, у тому числі і правознавчим.

2.1.2. Логічна теорія доведення. Теоретичну аргументацію в правознавстві доцільно розглядати в межах структури теоретико-правового доведення. Для цього необхідно звернутись до загальновідомих положень логічної теорії доведення, що містить логічний механізм обґрунтування істинності суджень.

Доведення – це логічна процедура обґрунтування істинності якоїсь тези за допомогою положень, істинність яких або вже була раніше встановлена, або приймається без доказів.

У різних логічних системах діють різні модифікації доведення. Так, розрізняють доведення в традиційній та класичній логіках, інтуїціоністське доведення та ін. Доведення в природознавчих та соціально-гуманітарних науках також мають свої особливості. Але всі ці різновиди доведення виникають на базі одного формальнологічного стандарту, що закріплений у відомій загальнологічній структурі доведення.

Логічна структура доведення містить три взаємопов'язані компоненти: *тезу, аргументи та демонстрацію*. Наявність цієї структури свідчить про те, що предмет пізнання набув наукової форми. Якщо при доведенні встановлено відсутність будь-якого з даних компонентів, вважаємо, що доведення не здійснено. Так, не є доведенням аргументування без тези, теза без аргументування, демонстрація без тези і т. ін.

Теза (Т) – це твердження, істинність якого необхідно довести. Це головний елемент доведення. Тези в теоретичному доведенні у логіці і математиці називають теоремами. В правознавчих науках при дослідженні певного предмету в якості тези висувається судження, в якому формулюється точка зору дослідника (гіпотеза концепту).

Загальнологічні правила щодо тези: 1) ясність і чіткість формулювання; 2) незмінність тези на протязі всього доведення. Ці правила основані на принципі визначеності та законі тотожності.

Аргументи (доводи, підстави, різони) – це первинні теоретичні або фактичні положення, за допомогою яких обґрунтовується теза. У ролі теоретичних аргументів можуть виступати математичні і логічні аксіоми, принципи логіки, природничо-наукові закони (фізики, хімії, біології тощо), юридичні закони, авторитетні точки зору (цитування). При теоретичній аргументації використовують також статистичні дані (при необхідності), посилення на окремі факти та очевидність, що мають загальнолюдське значення, і т. ін.

Логічними правилами для аргументів є наступні положення: 1) аргументи повинні бути істинними, доведеними судженнями; 2) аргументами повинні

бути судження, істинність яких встановлена незалежно від тези; 3) аргументи не повинні суперечити один одному; 4) аргументи повинні бути достатніми для даної тези. Ці логічні правила базуються на законах несуперечності та достатньої підстави.

Аргументація – це процес підбору та побудови часткової або повної структури аргументів для подальшого обґрунтування якого-небудь твердження з використанням інших тверджень.

Аргументація представляє структурно-процедурний аспект доведення. Завдяки виконанню логічних вимог до теоретичної аргументації доведення набуває характеристик повноти і точності. Доведення у сучасній літературі часто називають також *демонстративною аргументацією*.

Характерними рисами демонстративної аргументації є її *об'єктивність, завершеність і вірогідність*.

Коли говорять про *об'єктивність* доведення, то мають на увазі, що його результат не залежить від суб'єктивних думок, схильностей, переваг, що він має примусову силу. Однак замість об'єктивності результатів доведення, особливо в сфері юриспруденції, переважніше треба говорити про *інтерсуб'єктивність* його результатів, оскільки повне виключення суб'єктивного фактора з юридичних міркувань є недосяжним.

Завершеність результатів доведення означає, що висновки, отримані в його ході, повинні мати остаточний характер і можуть тому в подальшому виступати у вигляді самостійних аргументів.

Висновки демонстративної аргументації мають однозначний або *вірогідний* характер. На противагу цьому всі недемонстративні форми аргументації розглядаються як проблематичні і гіпотетичні, тобто обґрунтовані з тим або іншим ступенем імовірності.

Логічна структура доведення будується шляхом логічного обґрунтування тези за допомогою аргументів. Процедуру логічного обґрунтування називають *формою аргументації, або демонстрацією*.

Логічним правилом демонстрації є положення: будь-яке доведення повинно будуватись за правилами відповідного виду умовиводів.

Загальнологічна схема обґрунтування (демонстрації) в межах аргументації описується виразом «Подія А сталася тому, що мала місце подія В» (антиімплікацією $A \leftarrow B$), тобто в даному випадку використовується метод *редукції* або *рекурсії* наслідків до їх підстав (засновків). При цьому застосовуються звичні методи дедукції, індукції або аналогії, що роблять більш переконливим вивід висновку з прийнятих підстав.

За логічною формою доведення поділяються на *прямі* і *непрямі*. Форму прямого доведення мовою логіки висловлювань можна описати так: $(A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n) \rightarrow T$, де А – аргументи, а Т – теза.

Найбільш поширеною формою непрямого доведення є така, коли доводиться істинність тези Т і обґрунтовується хибністю антитезису Т за схемою $(\sim T \wedge A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n) \rightarrow \sim \sim T$, тобто $\sim T$ є хибним і, отже, істинно Т.

Як непряме може розглядатися і розділове доведення за формою розділово-категоричного силогізму в його модусі *tollendo ponens* за схемою $((T_1 \vee T_2 \vee \dots \vee T_{n-1} \vee T_n) \wedge (\sim T_1 \wedge \sim T_2 \wedge \dots \wedge \sim T_{n-1})) \rightarrow T_n$, де $T_1, T_2, \dots, T_{n-1}, T_n$ – тези. У розділовому непрямому доведенні істинність деякої тези доводиться за допомогою виключення всіх інших можливостей. Розділове доведення можливо тільки тоді, коли в диз'юнктивному висловленні, що є одним із засновків у даному доведенні, були враховані всі можливі альтернативи. Взагалі за своєю формою доведення можуть бути організовані у відповідності зі схемами як дедуктивних, так і індуктивних умовиводів, а в деяких випадках – умовиводів за аналогією. Однак слід мати на увазі, що вибір і стандарт форми залежать від сфери застосування доведення.

2.1.3. Правила доведення. В традиційній логіці розроблені правила побудови доведень загальнотеоретичного значення, що поділяються на три групи: стосовно тези, стосовно аргументів, стосовно демонстрації. Цими правилами у більшості користуються і для побудови практичної аргументації, зокрема, в процесі судового доказування.

А. Правила щодо тези.

1. *Теза повинна бути сформульована зрозуміло, чітко і ясно.* У цьому правилі утримується вимога ясності предмета доведення або спірного положення. Зокрема, його виконання дозволяє «відсіяти» тези та гіпотези, що взагалі не заслуговують на доведення, від тих, до яких потрібно віднестися з усією серйозністю. Часто буває так, що уточнивши тезу, сторони, які сперечаються, доходять висновку – сперечатися немає про що. Для цього іноді необхідно з'ясувати, чи стверджується, що теза є завжди істинною, або ж що вона є тільки правдоподібним судженням.

Як виконати цю вимогу?

По-перше, потрібно з'ясувати, чи не містять слова і вирази, використані у формулюванні тези, незрозумілих або двозначних слів. Якщо вони є, слід або уточнити їхній зміст (наприклад, шляхом визначення), або замінити зрозумілими й однозначними словами. Може статися так, що після уточнення взагалі відпаде необхідність у доведенні. Наприклад, якщо ми зустрінемося з наукообразно висловленою «тезою» на зразок «нераціонально транспортувати рідину в порожній судині з перфорованим дном», то після спрощення одержимо: «Нерозумно носити рідину (наприклад, воду) у судині з отворами в дні, наприклад, у решеті». Навряд чи варто доводити подібну тезу.

У формулюванні тези варто уважно стежити за точністю її синтаксичної структури. У протилежному випадку з'являється можливість витлумачити її різним способом. Така можливість є, наприклад, стосовно наступного твердження виступаючих на нараді прокурорів: «Нам слід посилити боротьбу із шахрайством, що, на жаль, рідко відбувається». Що «рідко відбувається» і тому «гідно жалю» – посилення боротьби із шахрайством або самі шахрайства? – з такого формулювання тези неясно.

По-друге, варто виявити точну кількісну характеристику тези. Оскільки будь-яка теза виражається судженням, то потрібно з'ясувати, чи містить воно

якесь твердження (заперечення) про всі предмети даного класу або тільки про деякі (про багатьох, про більшість, про меншість тощо). Наприклад, пропонент твердить: «Люди схильні до порушення закону». Хтось може заперечувати, що це не так. Якщо твердження уточнити в такий спосіб: «Деякі люди схильні до порушення закону», то необхідність у доведенні відпаде. Слід також уточнити, у якому сенсі ужиті сполучники «і», «або», «якщо..., то...» тощо. Наприклад, сполучник «і» може вживатися й у єднальному («на столі була тарілка і виделка»), і у виключаючому сенсі («людина може стояти і бігти»), сполучник «або» може виражати як нестрогий, так і строгий диз'юнктивний зв'язок, союз «якщо..., то...» – імплікативний або еквівалентний зв'язок і т. ін.

По-третє, із практичної точки зору доцільно уточнити час, про який йде мова в судженні, наприклад уточнити, чи стверджується, що визначена властивість належить предметові завжди, або воно належить йому тільки іноді; уточнити значення таких слів, як «сьогодні», «завтра», «через скільки-то годин» тощо. З цією метою, власне, і розробляється сучасна часова (темпоральна) логіка. Іноді стверджують, що певна подія відбудеться «найближчим часом», «у наступний період». Потрібно запропонувати пропонентові уточнювати такі твердження.

Б. Правила стосовно аргументів.

1. Аргументи повинні бути достовірними. Це значить, що вони повинні бути або безпосередньо пред'явленими (якщо мова йде про матеріальні об'єкти), або бути обґрунтованими надійними і безперечними документами, або бути раніше фактично або логічно доведеними твердженнями, або бути твердженнями, прийнятими без доведень (аксіоми, принципи).

2. Аргументи повинні бути незалежними один від одного, тобто доведення не повинне містити в собі кола.

При порушенні цього правила виникає помилка «коло в аргументації», коли тезу обґрунтовують за допомогою аргументів, один із яких, у свою чергу, обґрунтовують за допомогою тези. Таку помилку у логіці називають ще «передбачення підстави» (лат. *petitio principii*).

В. Правила стосовно демонстрації.

Оскільки схема конкретного доведення може бути зведена до тієї або іншої форми умовиводу або до їх комбінації, у демонстрації використовуються всі правила побудови відповідних їй умовиводів.

Існує тільки одне загальне правило стосовно демонстрації: *відношення між аргументами і тезою повинна бути відношенням слідування.*

Зрозуміло, що при порушенні цього правила виникає помилка «не впливає».

З цією помилкою зв'язані софістичні виверти.

2.1.4. Теоретико-правове обґрунтування. Предметна сфера обґрунтування в праві охоплює всі рівні функціонування правової системи – від попередніх філософських і соціально-політичних проектів установа моральних, релігійних, політичних, соціально-економічних підстав оптимального суспільного порядку і відповідних цих проектам загальних

теорій права, конституцій і окремих законів до обґрунтування необхідності конкретних процесуальних дій відносно конкретних осіб у конкретних правових ситуаціях.

Зміст (глибина) і обсяг (широта) теоретичного обґрунтування визначають його рівень. Так, філософське обґрунтування припускає встановлення гранично загальних підстав права, поширюваних далі на всі його структурні підрозділи і механізми застосування.

На рівні *загальної теорії права* ці філософські аспекти конкретизуються у встановленні загальних для всієї правової системи принципів права, обґрунтуванні поділу системи права на галузі й окремі інститути, обґрунтуванні критеріїв розходження і порівняння окремих правових систем тощо.

На рівні *теорії конституційного права* обґрунтовується необхідність установа того або іншого правового порядку, форм і способів захисту прав людини, політичної організації громадського життя в державі, її відносин з іншими державами тощо.

На рівні окремих наукових дисциплін *матеріального права* обґрунтовується їхній предмет, метод і специфічні інститути.

На рівні дисциплін *процесуального права* обґрунтовуються способи і регламент відповідних їм процесуальних дій.

На рівні *правотворчості* обґрунтовується соціально-економічна, соціально-політична чи соціально-культурна необхідність прийняття тих або інших правових норм.

Нарешті, на рівні розглядання теоретичних проблем *правозастосування* на підставі відповідної йому системи норм процесуального права обґрунтовується необхідність прийняття оперативних підзаконних актів, інструкцій і т. ін.

Розрізнення всіх цих рівнів є відносним, оскільки форми і способи обґрунтування, що залучаються на них, можуть бути загальними в якихось окремих елементах або навіть у їхній сукупності. Загальна теорія права і конституційне право широко використовують філософське обґрунтування, галузеві дисципліни – фундаментальні положення загальної теорії права, теорія конституційного права і правотворчість у будь-якій сфері – національні правові традиції, міжнародні правові документи і відповідний досвід інших країн тощо.

У межах кожного рівня ступінь необхідності і відповідної їй глибини і складності обґрунтування може широко варіювати від простого згадування загальновизнаного принципу до спеціального деталізованого пророблення теоретичного шляху від вихідних евристичних ідей і гіпотез до результативних рішень про вибір і подальше застосування тих або інших принципів.

З онтологічного погляду правове обґрунтування припускає посилання на соціальну реальність, правові традиції і контекст, що вимагають ті або інші форми правового і законодавчого реагування.

З гносеологічного погляду пошук підстави може бути зрозумілий і як пошук причини або мети (мотиву) деякої дії або події, і як пошук істинності деякого твердження.

Для характеристики змістовної динаміки обґрунтування ключового значення набуває його процесуальна сторона. У найбільш загальному вигляді *процес обґрунтування* можна представити в такий спосіб як послідовні стадії:

I. З'ясування предмета і мети обґрунтування.

II. Пошук підстав для деякого твердження або заперечення.

III. Встановлення контексту обґрунтування.

IV. Вибір методів обґрунтування.

V. Вибудовування підстав у певному порядку аж до одержання результату, погодженого з метою обґрунтування.

VI. Оцінка проведеного обґрунтування.

Розрізнення елементної бази і стадій обґрунтування дає змогу встановити також його *логіко-гносеологічні функції*:

– визначення істотних ознак (змісту) і меж (обсягу) предмета обґрунтування;

– встановлення ієрархічних рангів і послідовності обґрунтовуючих процедур на основі аналізу змісту й обсягу обґрунтування;

– розробка змістовних і формальних критеріїв оцінки результатів обґрунтування;

– оцінка наслідків прийняття або неприйняття конкретних обґрунтовуючих дій.

У природничих, технічних і навіть у медичних науках експеримент як засіб обґрунтування часто, а іноді й обов'язково, має своїм завданням дослідження критичних умов існування досліджуваного об'єкта (машини, будівельні конструкції, малоцінні біологічні об'єкти піддаються випробуванням на руйнування або виживання). Усе це абсолютно неприпустимо в правовій сфері, хоча інші соціальні науки, особливо політичні й економічні, часто апелюють саме до експериментів. На прикладах будівництва соціалізму в СРСР, політичних і економічних реформ на пострадянському просторі добре відомо, чим закінчуються подібні експерименти над суспільством. Однак можливість для експериментування у правознавців є – замість натуральних експериментів природничих наук філософія права надає можливість уявного експериментування. Як справедливо відзначав В. В. Шкода, Платон у «Державі», Т. Гоббс у «Левіафані», Д. Ролз у «Теорії справедливості» при виявленні підстав права, що розуміється в широкому сенсі, зайняті саме уявним експериментуванням. Раціональна, логічно коректна критика цих уявних експериментів за допомогою виведення наслідків, що розходяться з реаліями життя, і подальше вдосконалення ідеальних моделей права, що постають в якості підстав реформаторських проектів, є надійний засіб прийняття уявних експериментів як засобу обґрунтування в праві.

Нарешті, порівняно з іншими гуманітарними науками обґрунтування в праві відрізняється як у плані прийнятих методологій обґрунтування, так і особливо в плані його соціального резонансу. Помилки в обґрунтуванні тих або інших положень у галузі історії, мовознавства, етнографії або прикладної соціології можуть, звичайно, викликати небажані соціальні ефекти, але їхній

масштаб дуже малий порівняно з помилками обґрунтування правової доктрини, законодавства і судової практики.

Логічний аспект наукової аргументації є основою, що не зводиться тільки до доведення. Він містить наряду з доведенням такі логічні процедури як спростування, роз'яснення, підтвердження, інтерпретацію, виправдовування та ін. В процесі наукової аргументації здійснюється перенос властивостей від одних прийнятих в науці положень до інших, ще не прийнятих. Таким чином поширюється наукове знання у вигляді нових наукових суджень. Але в будь-якому випадку наукова аргументація відрізняється від ненаукової істинністю, обґрунтованістю, достатністю, чіткістю і ясністю, несуперечливістю, номологічністю, здібністю до передбачення, логічністю внутрішніх зв'язків в межах аргументаційної структури.

Література: 1. Белкин А. Р. Теория доказывания / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2005. – 528 с.; 2. Войтенко Д. О. Историчний розвиток концепцій обґрунтування в логіці та філософії права (від античності до початку ХІХ сторіччя) : монографія / Д. О. Войтенко. – Харків, ФОП Стеценко І. І., 2009. – 224 с.; 3. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький, О. Ю. Марченко та ін. / За ред. М. І. Панова і В. Д. Титова. – Харків: Ксилон, 2001. – 198 с.; 4. Конверский А. Е. Проблема обоснования в логике и методологии науки / А. Е. Конверский. – К. : Вища школа, 1985; 5. Логіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.; За заг. ред. проф. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с. 6. Яскевич Я. С. Становление эталонов аргументации научного знания / Я. С. Яскевич // Философские науки. – № 2. – М., 1991. – С. 173–180; 7. Яскевич Я. С. Философские основания научной аргументации / Я. С. Яскевич // Философия и наука: единство, различие и тенденции развития. – Казань, 1990. – С. 118–120.

2.2. Практична логіка юридичної аргументації

Практична логіка юридичної аргументації узгоджена зі спеціальними гносеологічними принципами практики юридичного пізнання (принципами юридичної гносеології). Зокрема, це принципи *всесторонності*, *повноти* та *об'єктивності*. Всесторонність дослідження означає, що при пізнанні предмету доказування та обставин, що мають значення для справи, були проведені всі необхідні юридико-пізнавальні процедури, перевірені всі можливі версії. Повнота означає досягнення достатності доказів в сукупності, що представлені для підтвердження обставин справи. При цьому повнота щодо різних юридичних справ може бути різною, але головне щоб вона забезпечила необхідну сукупність доказів для прийняття судового рішення. Об'єктивність означає безпристрасне, незаінтересоване дослідження будь-яких обставин (звинувачуючих або виправдовуючих, викривних або пом'якшуючих). Умови незаінтересованості дослідження визначаються законом.

Потрібно зауважити, що в основних законодавчих актах відсутні прямі вказівки на необхідність встановлення істинності, правдивості або достеменності картини події, що має юридичне значення. Але це не означає, що у правозастосовній практиці припускається можливість ігнорування загальних закономірностей пізнання. Навпаки, ці принципи (хоча і непрямым чином) представлені у приписах, з одного боку – щодо захисту прав та законних інтересів осіб та організацій, що претерпіли від злочину, а з іншого – захисту

осіб, що притягнені до кримінальної відповідальності, від незаконного обвинувачення, осудження, необґрунтованого обмеження прав і свобод. Таким чином, вже на рівні принципів у практиці юридичного пізнання узгоджуються питання істинності (логічних норм) та законності (правових норм).

2.2.1. Особливості практичного мислення юриста. Логічні форми абстрактного мислення надають можливість якнайширше охопити предмет мислення, логічні правила постають в якості дієвих нормативів, які є запорукою точності, непротивіччя та доказовості, і т. ін. Якщо мова йде про освітянські завдання, вивчення правової теорії, то логічне забезпечення у звичному теоретичному розумінні є в певному сенсі достатнім. Адже для засвоєння теоретичних абстракцій, положень правознавства потрібна саме така логіка, яку можемо назвати *теоретичною логікою*. Потрібно відразу ж наголосити, що загально логічні положення частково використовується і в юридичній практиці, якщо мати на увазі необхідну логічну культуру при законотворенні (особливо логічну теорію визначення), знання щодо теорій гіпотези та доведення, індукції та дедукції у слідчій та судовій практиці і т. ін. Теоретична логіка культивує будь-яке повсякденне міркування шляхом перш за все підпорядкування окремих предметів категоріальним понятійним масштабам. Отже, з цієї точки зору теоретична логіка завжди вважалася універсальною за своїм значенням. Універсальність теоретичної логіки поволі призвело до висновку за умовчанням, що взірцем мислення є мислення вченого, теоретика в широкому сенсі слова. Але відомий психолог Б. М. Теплов [6] попереджував, що у житті мислять не тільки теоретики, а окремі нетеоретичні акти мислення демонструють досить високу інтелектуальну ефективність.

Питання щодо недостатності теоретичної логіки постає в тих випадках, коли в практичних для мислення ситуаціях теоретичні узагальнення не мають такого сенсу, який їм приділяється при виконанні теоретичних завдань. Більше того, теоретичні узагальнення можуть призвести до підміни інтелектуального завдання, коли замість вирішення конкретних питань отримуємо загальнотеоретичну інформацію щодо предмета, який обговорюється. При цьому практичне завдання залишається невирішеним. Це свідчить про те, що теоретичні судження не можуть виконати функцій практичного рішення навіть за збігу тематики та предмету розмови.

Але для практичних інтелектуальних дій залишається необхідність щодо наукового забезпечення культурного логіко-мисленнєвого акту, в якому фахівець не буде «падати» до рівня повсякденного мислення, а продемонструє особливу професійну культуру практичного мислення, спираючись на логічні правила, нормативи. Дійсно, поза межами абстрактного мислення фахівець-юрист залишається один на один зі своїм життєвим та професійним досвідом, майже не отримуючи освітянську допомогу від логічного знання. Навіть при тлумаченні тексту законів в освітянській теоретичній базі юрист не знаходить логічних знань з технології інтерпретації. Звісно, що такий стан речей обумовлює в деяких областях юридичної діяльності хаотичність, невпевненість, недостатність кваліфікаційних характеристик і т. ін. Отже, у зв'язку з

вищезазначеним, можна поставити питання щодо отримання знань з логіки практичного мислення з проекцією у юридичну галузь інтелектуальної діяльності.

Зважаючи на важливість конкретизації та деталізації у практичному мисленні, суттєвою характеристикою постає *системність*. «Системний розум» здійснює упорядкування, структурує інформацію за певними правилами. Системність практичного мислення протистоїть хаотичності та безмірності інформаційного простору, «завантажує пам'ять» в певній послідовності та керується принципом економії. Звичайно, мова йде про практичне мислення з певним життєвим досвідом. Це зауваження має сенс в тому плані, що в когнітивній психології проблема практичного мислення довгий час була обмежена до наглядно-дієвого сенсомоторного мислення, яке є генетично першим ступенем мислення людини. Такі характеристики мислення спостерігаються перш за все у дитини (див. праці Б. М. Теплова, С. Л. Рубінштейна) [5, 6] і не представляють суттєвої відмінності між теоретичним і практичним мисленням. Таке розуміння практичного мислення іноді принизливо трактувалось як «дитяче». Важливо також зазначити, що людина має один інтелект, а не два. Тому розрізнення теоретичного і практичного модусів інтелектуальної діяльності рівносильне виокремленню двох інтелектуальних форм, що діють при єдиному основному механізмі мислення і змінюються в залежності від наявних інтелектуальних завдань.

Згідно когнітивної психологічної теорії, відмінність між теоретичним і практичним мисленням полягає в тому, що вони мають різний *характер зв'язку з практикою* (Б. М. Теплов). Практичне мислення направлене на розв'язання *конкретних* завдань, тоді як теоретичне мислення націлене на пошук загальних закономірностей. Для практичного мислення характерним є рух від загального до *часткового*, тоді як теоретичні знання формуються від часткового до загального. Неуважність щодо *деталей* в юридичній діяльності як правило негативно впливає на кінцевий результат практичного мислення при реалізації висновків. Практичний розум має *безпосередній зв'язок* з практикою, тоді як теоретичний – опосередкований. Безпосередній зв'язок означає, що перевірка висновків практичної логіки здійснюється на різних етапах інтелектуальної діяльності. При цьому практичне мислення забезпечене *теорією прийняття рішень*, маючи на увазі, що єдиного правильного рішення на практиці не існує. Але практичне рішення постає в якості дієвого механізму з перетворення певного предмету чи ситуації. Крім того, різняться й умови роботи практичного і теоретичного мислення. Практичне мислення обмежене *часовими показниками* та відповідальною необхідністю як щодо кінцевого результату, так і відносно процесуальних етапів роботи; *контекстуальні рамки* створюються завдяки вимогам конкретної ситуації.

В наукових дослідженнях з логіки практичного мислення практичну логіку розуміють як сукупність логічних систем, що формалізують практичні міркування (Ішмуратов А. Т.) [3]. Це традиційне завдання логічної науки, згідно якого можливість формалізації повинна демонструвати ступінь

науковості досліджуваного предмету та намітити рівень досягнення строгості. Якщо мати на увазі культуру мислення, то до вимог юридичної професії відноситься необхідність строгого мислення як в теоретичній, так і в практичній сферах діяльності. Але практична логіка не має такого сталого наукового забезпечення та освітянського дисциплінарного втілення, як теоретична. Наприклад, практична логіка не має особливої теорії визначення чи законів логіки, нормативів з отримання висновків і т. д. Для досягнення певної якості практичних висновків практичному мисленню крім нормативів теоретичної логіки потрібні додаткові підґрунтя. Отже те, що досить спірно іменоване як «юридична логіка», повинно містити по крайній мірі два розділи – теоретичну (традиційну і класичну) логіку і практичну логіку юриста.

В сучасній логічній науці до практичної логіки відносять деякі модальні логіки, зокрема, логіку дії, герменевтичну логіку (логіку інтерпретації), і т. ін. Якщо звернутись до концепцій сучасних підручників з логіки, то вони крім необхідного теоретичного матеріалу з дисципліни про логічну точність абстрактного мислення утримують, так би мовити, «теоретичну суміш», в якій, зокрема, поряд з характеристиками абстрактних понять несуперечливо знаходяться конкретні поняття; одиничні поняття також чомусь надаються в класифікації понять, де наголошуються підстави класифікації понять без розрізнення їх теоретичного та практичного значення; в теорії визначення далеко не всі види визначення є теоретично прийнятними, і т. д. Це стосується і інших форм мислення – суджень (особливо, одиничних) та умовиводів (особливо, недедуктивних), і т. ін. В цьому аспекті вважаємо за необхідне визначити теоретико-логічні підстави для розрізнення двох модусів інтелектуальної дії – теоретичного та практичного для подальшої побудови логічної теорії практичного мислення з позиції *мереології*.

З нашої точки зору, формат практичного мислення виникає на особливому підґрунті, який потрібно шукати в характеристиках висхідної множини. А саме: *якщо теоретичне мислення ґрунтується на строгості відношення роду і виду, то практичне мислення – на відношенні частини й цілого*. Зрозуміло, що ця теза є теоретичним узагальненням.

2.2.2. Мереологія практичного мислення. Мереологічна множина.

Визначальним універсальним логічним параметром виміру висловлювань є *обсяг*, який в герменевтичній логіці, що зокрема представляє практичне мислення, формується за типом не власне математичної, а *емпіричної множини*. У зв'язку з цим, вважаємо доцільним звернення до мереології, а потім – й до герменевтичної логіки, що базуються на співвідношенні частини й цілого. Крім того, для практичного розуму досяжним є *розуміння*, що виникає в процесі руху за моделлю герменевтичного кола (від частин до цілого і навпаки), тоді як для теоретичного мислення характерним є поступове (лінійне) прагнення до знання.

Співвідношення частини й цілого розглядалось у філософії за часів Аристотеля («Категорії») [1], в подальшому – Кантом і Гегелем, і т. ін. Аристотель розрізнявав декілька модусів у співвідношенні частини й цілого, тільки один з котрих співпадає з повсякденним уявленням про те, що *частина*

«знаходиться у цілому». Розширення уявлень про це співвідношення призвели до визначення понять «частина» й «ціле» у розряд парних категорій з усвідомленням їх відносності.

Поступово на основі антиномій цілісності в історії філософії виникли дві альтернативні позиції: 1) меризм (від грецьк. *meros* – частина), що зводить ціле до його частин, і 2) холізм (від грецьк. *holos* – цілий), що заперечує зведення цілого до частин і стверджує появу у цілого нових ознак у порівнянні з його частинами. Наприклад, для меризму – зграя птахів, що складається з окремих птахів, а для холізму – деталі автомобіля, що в окремому стані не мають загальних характеристик автомобіля. Меризм відповідав механістичним об'єктам, а холізм – скоріше, органічним та духовним. В подальшому ці позиції знайшли своє продовження в *мереології* та теорії *холізму*. Представник варшавської логічної школи, автор мереології С. Лесневський прийшов до висновку про неможливість загальних об'єктів, що означає онтологічне заперечення абстрагованих об'єктів, які він замінив поняттям *колективної цілісності*. Куайн назвав такі цілісності «конкретною купою». Колективні цілісності відрізняються від фізичних об'єктів і тим, що якщо в дійсності така кількість об'єктів повинна бути сумісною, то як мисленнєвий предмет колективна цілісність може бути представлена несумісними, але однотипними індивідами. Наприклад, представники однієї національності можуть проживати на різних територіях, але мислитися як колективна цілісність. Отже, мереологія базується на *обсягах конкретних сукупностей*.

Створення мисленнєвих множин такого роду здійснюється за допомогою встановлення уявних зв'язків між окремими індивідами, котрі упорядковують частини такої множини у певній залежності одної від другої при формуванні особливого «простору тексту». Таким чином, слід розрізнявати власне емпіричну множину, яка формується об'єктивним досвідним порядком та описується в онтології, та *уявну емпіричну множину*. Назвемо її «*мереологічна множина*».

В межах цієї множини особливої трактовки набуває *одиничний* обсяг як елементарний компонент предметної форми. Згадаємо, що в центрі фундаментальної онтології М. Гейдегера міститься *одиничне* людське існування – *Da-Sein*, що набуває сенсу в життєвому контексті. При дослідженні історичної індукції І. Хладеніус підкреслював, що перехід від частини до цілого здійснюється шляхом виділення надзвичайних (історично значимих) вчинків з одночасним ігноруванням багатьох індивідуальних обставин. Таким чином, формується *типологічний об'єкт*, одиничний за обсягом.

Характерною особливістю мереологічного обсягу є також *нечіткість границь множини*, яка представляє духовну цілісність. Наприклад, не має чітких границь людська свідомість або сфера культурного буття, правова реальність, правова культура, віртуальна реальність та ін.

Логіка практичного мислення, як і теоретична логіка, також містить знання щодо обсягу і змісту понять як кількісних (екстенціональних) і якісних (інтенціональних) характеристик. Але характер співвідношення мереологічного

обсягу зі змістом зовсім інший. Справа в тому, що в мереології не діє закон зворотнього відношення між змістом і обсягом понять. Мереологічне відношення відбувається відповідно отнологічним закономірностям. Це означає наступне: *якщо збільшується обсяг поняття, то збільшується його зміст. І навпаки, якщо зменшується обсяг, то зменшується й зміст поняття.* Це положення можна вважати *мереологічним законом прямого співвідношення між змістом і обсягом понять при практичному мисленні.*

Прикладом такої закономірності може бути ст. 22 Конституції України, що отримала роз'яснення у відповідному коментарі. Зміст статті складається з наступних положень:

«Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [4, с. 159].

Як бачимо, формулювання містить думку щодо не допущення одночасного «звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод», тому що мова йде не про абстраговані предмети, а про існуючі, тобто про предмети, що беруться в онтологічному вимірі. В даному разі діє логіка практичного мислення, що підтверджується в коментарі П. М. Рабіновича. Він, зокрема, пояснює: «У цьому приписі Конституція вперше торкається надзвичайно важливої і складної проблеми обмеження прав і свобод людини. Адже таке обмеження є не чим іншим, як звуженням змісту та обсягу прав і свобод. З викладеного розуміння прав людини стає очевидним, що центральним, стрижневим їх елементом є певні можливості людини – можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення її потреб та інтересів... З огляду на викладене, можна вважати, що звуження змісту прав і свобод – це зменшення ознак, змістовних характеристик тих можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами; а звуження їх обсягу – це зменшення сфери суспільних відносин, у межах якої може відбуватися здійснення людиною її прав і свобод (тобто зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу або будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод). Отже, звуження змісту стосується якісної характеристики відповідного права, а звуження обсягу – його кількісної характеристики.

Коментоване положення принципово забороняє законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві шляхом обмеження тих прав і свобод, які вже закріплено у законах України. Щодо конституційних прав і свобод така заборона застережена спеціально (ч. 1 ст. 157)» [4, с. 161–162].

2.2.3. Мереологія понять. Зважаючи на те, що головними мереологічними категоріями є «частина» і «ціле», усі мереологічні поняття можливо поділити на поняття, що відображають частини предметів та поняття про цілі предмети. На цій основі можемо здійснити поділ понять.

Відтак, у логіці практичного мислення в якості елементарного логічного елементу висловлювань можна прийняти *часткове поняття* (або поняття про частини предмета чи множини предметів). В традиційній логіці такі поняття кваліфікуються як одиничні («око потерпілого Іванова») або загальні («арештовані члени бандитського угруповання» – мається на увазі, що упіймані не усі). В першому випадку, в частковому понятті вбачається окремий орган єдиного організму, а у другому – деякі (не всі) члени бандитського угруповання.

Часткові поняття можна поділити на: 1) *конкретно-часткові* за екстенціональною основою. Дані поняття відображають такі частини предметів як куски, уривки, фрагменти, глави, параграфи, фази, порції та ін. Наприклад, «стаття 120 Кримінально-процесуального кодексу України», «фрагменти текстів давньогрецьких філософів» та ін.; 2) *абстрактно-часткові* за інтенціональною основою. Дані поняття відображають такі частини мисленневих предметів як аспекти, сторони, риси, моменти та ін. Наприклад, «суб'єктивна сторона складу злочину», «історико-правовий аспект дослідження» та ін.

У свою чергу, другий тип понять позначимо як *холістичне поняття* – це поняття про цілий предмет, якому в традиційній логіці відповідає як одиничне поняття («потерпілий Іванов»), так і загальне поняття («потерпілий»). Та чи інша логічна кваліфікація поняття буде залежити від типу логічного аналізу (вибору систем традиційної або практичної (зокрема, герменевтичної) логік, або ін.). Але найбільш специфічними прикладами холі стичних понять будуть такі, що відповідають духовним (гуманітарним) цілісностям: «свідомість», «психіка», «правове поле» і т. под.

Типологічним об'єктам відповідає особливий тип холістичних понять. Історія, наприклад, оповідає про видатні особистості, значення яких не дорівнює значенню решти маси людей, що існують одночасно з цією видатною особистістю, або мова може йти про якісь видатні історичні події, котрі також виділяються завдяки своєму значенню в історії у порівнянні з так званими «рядовими подіями». Такі одиничні поняття Хладеніус називає *прикладками* (*exempla, Exempel, Muster, Proben, Beyspiele*). Вони позначають індивідів як елементи множини, яких ми сприймаємо з найбільшою ясністю (більшою ніж інших індивідів). Зазвичай ці індивіди зберігають своє власне ім'я, що постає як історично репрезентативне для цілої епохи. Можна умовно позначити їх як понятійні приклади або *екземплярні поняття*.

Другий тип холістичних понять представляє *безіменну множину* – відповідає масі індивідів, котру ми сприймаємо неясно, але у сукупності (народ як суб'єкт історії). Якщо індивід не присутній безпосередньо, ми його відновлюємо за допомогою уявлення. Такі поняття можна позначити як *анонімне ціле або анонімно-холістичне поняття*.

Особливий вид представляють *мереологічні нульові поняття*. Часткове мереологічне поняття представляє думку про неіснуючу частину предмету, а холістичне – про неіснуючий цілий предмет. При цьому будемо враховувати

контекстуально-змістовні залежності. Відповідно, назвемо їх *нульові часткові* та *нульові холистичні* поняття. Наприклад, поняття «колгосп» є нульовим холистичним поняттям, якщо беремо його як самостійний предмет.

У свою чергу, нульові часткові поняття можна поділити на *нульові конкретно-часткові* (наприклад, «інжектор спортивного велосипеда») та *нульові абстрактно-часткові* (наприклад, «північно-південна сторона»).

Вони, у свою чергу, можуть бути поділеними на: хибні, гіпотетичні й необхідні. Мереологічне нульове *хибне* поняття – це помилкове поняття про неіснуючі частини предмета або неіснуючий цілий предмет. Помилковими можуть бути: нульове конкретно-часткове та нульове абстрактно-часткове поняття. Такими можуть бути лжесвідчення при наданні свідчень. Наприклад, надання недійсної адреси, за якою проживає свідок (хибне нульове холистичне поняття), та ін.

Гіпотетико-нульове поняття в мереологічному значенні може вбачати потенційну частину предмета або предмет як потенційне ціле. Наприклад, потенційною частиною законодавства є проект нового закону, який розглядається у законодавчому зібранні, і т. ін.

Відношення між мереологічними поняттями можна представити за допомогою модусів співвідношення частини й цілого, що були визначені Аристотелем у роботі «Категорії». Ці модуси є варіантами логіко-онтологічного відношення, яке визначається як «знаходитись в...», або *внутрішнього відношення* предметів. До таких відносяться:

1. Відношення *належності (включення)*, в якому частина визначається як *складова частина* цілого. Наприклад, палець руки, об'єкт складу злочину, вагон потягу, та ін.

2. Відношення *прийнятності*, в якому ціле характеризується у своїх частинах. Наприклад, будинок знаходиться у своїх стінах, даху та фундаменті, сахар знаходиться у чаї та ін.

3. Відношення *частково-видове*, коли вид розглядається як частина роду. В даному випадку мереологічне відношення ґрунтоване на поділі на частини понять. Наприклад, людина входить у число тварин, рецидивісти входять до числа засуджених, та ін.

4. Відношення *частково-родове*, коли рід розглядається у своїх видах, які мають значення частин. Наприклад, тварина міститься у людині, макрокосм – у мікрокосмі (Всесвіт – у людині) та ін.

5. *Визначаюче* відношення як форма по відношенню до змісту. Наприклад, душа для людини, Болонська система для української освіти та ін.

6. *Сутнісне* відношення як його початкова сутність. Наприклад, влада у правителі, пізнання в науці та ін.

7. *Фінітне* відношення, коли частина мислиться по відношенню до цілого як засіб для досягнення кінцевої цілі. Наприклад, доброчесність (частина і засіб) у щасті (ціле й кінцева мета).

8. *Топологічне відношення*, або як те, що міститься (частина), у тому, де міститься (ціле). Частина займає місце (міститься) у цілому. Наприклад, місце в автобусі, місце підсудного в залі суду, і т. ін.

У традиційній та класичній логіках цілий предмет та його частина розглядаються як неспіввідносні поняття (наприклад, автомобіль і мотор), оскільки не мають ані спільних елементів логічного обсягу, ані спільних родових ознак. І це вірно для абстрактного теоретичного мислення, з точки зору теоретичної логіки. Але твердження про абсолютну відсутність логічного зв'язку між мотором та автомобілем суперечить здоровому глузду. Для практичного мислення цей зв'язок є несумнівним. Тому, з точки зору С. Лесневського, шар є тотожним щодо класу половинок та класу чверток. При цьому мереологія застосовується як до матеріальних, так і нематеріальних предметів. Наприклад, університет можна поділити на факультети. Поняття «склад злочину» також передбачає *мереологічний поділ*, оскільки: склад злочину – це сукупність складових *частин*, елементів, що згідно українському кримінальному закону характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин.

Перехід від цілого до частин прояснює склад предмета, уточнює й конкретизує кількість і якість елементів. Такий перехід є аналогічним традиційній логічній операції аналізу. Його можна позначити як *мереологічний аналіз*. Однак зворотний (по суті, індуктивний) перехід – від частин до цілого – часто-густо виявляє непоправність первісної цілісності предмета, незадовільність первісних припущень щодо смислового значення. Наприклад, відтворення картини події злочину. Даний перехід складно асоціювати з синтезом у традиційному сенсі. Тобто, в процесі такого переходу здійснюється не синтез, а *мереологічна інтеграція*. Співвідношення частини й цілого в операціональному аспекті можна позначити як *асиметрію інтеграції й дезінтеграції*. При цьому асиметричність цих процедур залежить від змінюваності онтологічних контекстів.

Якщо при родо-видовому відношенні обсягів здійснюється багаторівневий поділ, який створює класифікацію, то відношення частини й цілого не дає можливості створювати класифікаційні структури. Тому в мереології понять розкриття обсягу понять може здійснюватись в формі *типології*. Прикладом класифікації будемо вважати математичний поділ чисел на натуральні та ненатуральні. Прикладом типології – психологічну типологію особистості.

Типологія (від грецьк. *týpos* — *відбиток, форма, зразок*) – це логічна операція, що розкриває обсяг холістичного поняття шляхом створення типологічного об'єкту (*зразка*), що символічно представляє клас невизначених індивідів. При цьому на індивідів за умовчанням проєктивним шляхом (за аналогією) переносяться суттєві змістовні характеристики. Створення типологій є характерним для соціально-гуманітарних, в тому числі – правознавчих наук. Наприклад, відомий філософ Ф. Бекон типові помилки пізнання поділяє на чотири вида ідолів (примар): ідоли роду, ідоли печери, ідоли ринку та ідоли палацу (або театру). В основі цього поділу – символічні

образи, згідно з якими утворюється аналогія, вони у сукупності своїх суттєвих ознак і є різними умовними підставами поділу. Індивіди поділу (в даному випадку – окремі випадки гносеологічних помилок) є типовими, а не ідентичними як при строгій класифікації.

Суттєвими відмінностями типології від класифікації є:

1. Характер підстави. Якщо в логічній теорії класифікації підставою має бути суттєва ознака, то в типології в якості підстави виступає одиничний предмет – індивід (репрезентативний тип, зразок). Йому надається символічне значення в межах класу, що тиражується на інших індивідів. Зразок формується на основі реального індивіда з найліпшими якостями порівняно з іншими. Цей індивід при набутті функцій зразка постає в якості символічного образу, що представляє клас типових (відповідних зразку) предметів.

2. Кількість підстав. Якщо для класифікації нормою є одна підстава (суттєва ознака), то в типології є можливість створення типологічних класів на різних підставах (зразках). Це зумовлює різноманітність типологічних якостей. Наприклад, психологічна типологія особистості, в якій люди поділяються на інтровертів та екстравертів, типи психологічних комплексів – Едіпа та Електри, лінгвістична типологія природних мов і т. ін.

3. Створення класів за типологічним взірцем має імовірнісний характер, що обумовлено імовірнісним характером логічного переносу ознаки із репрезентативного типу на інші індивіди. При цьому має значення *типологічна закономірність*, тобто можливість використовувати цей перенос у всіх типологічних підкласах. Для юридичної практики ці знання мають особливе значення для розуміння логічних характеристик прецедентного права.

Типологічний аналіз можна проводити на різних *рівнях*. Наприклад, типологічний аналіз мови можна проводити на рівні звуку (фонетична типологія), слова (морфологічна типологія), речення (синтаксична типологія), надсинтаксичних структур (типологія тексту чи дискурсу).

Мереологічне визначення – це виявлення змісту предмета як цілого шляхом встановлення його складових частин. Таке визначення сприяє проясненню розподілу змісту предмета у частинах за умови, що його ознаки вже відомі або інтуїтивно (стереотиповим чином) зрозумілі.

Структура мереологічного визначення складається з двох частин – визначального поняття (*Dfd* – дефінієндуму) та визначаючої частини (*Dfn* – дефінієнсу). Формула мереологічного визначення: $Dfd \approx Dfn$.

Правила мереологічного визначення.

1. Визначення повинне бути співмірним щодо цілого й частини предмета.
2. Телеологічно співмірність повинна бути орієнтована на єдність предмета. При цьому кількість індивідів у межах класу і суттєвих ознак не має визначальної сили (можуть залишитись неусвідомленими).

Види мереологічного визначення:

Виходячи з восьми модусів співвідношення частини й цілого, можна виділити та термінологічно позначити наступні види мереологічних визначень:

1. *Аналітичне визначення* – містить опис або просте перерахування складових частин цілого предмета. Наприклад, перерахування пальців на руці, частин розчленованого трупа та ін. Для здійснення подібного визначення необхідний попередній мереологічний аналіз. На відміну від відомого в традиційній логіці визначення через рід та видову ознаку, яке по суті є визначенням, що характеризує абстрактне теоретичне визначення (теоретичну аналітику), даний вид визначення є *практико-аналітичним*.

2. *Фігуральне («рамочне») визначення* – це опис зовнішніх меж, сторін предмету, в яких знаходиться ціле. Так, держава знаходиться у своїх границях, будинок у своїх стінах, даху й фундаменті, інститут у своїй будівлі, закон у кодексах, і т. ін. Фігуральне визначення задає просторові межі конкретних предметів, дозволяючи більш чітко відокремлювати їх від інших.

3. *Частково-видове визначення* – постає в описі включення видового поняття в родові на правах частини. Наприклад, визначення людини як тварини («Людина є різновидом тварини»), студента як такого, що навчається («Студент – це людина, що навчається»), кримінального права як різновиду права («Кримінальне право є різновидом права») та ін.

Необхідно звернути увагу на те, що для абстрактного теоретичного мислення визначення типу «Людина – це тварина» містить логічну помилку занадто широкого визначення. В практичних визначеннях завдяки відмінностям мереологічної множини та нечіткості обсягів має значення не стільки кількісні, скільки якісні співвідношення. В даному випадку, функція належності (включення) позначена вірно, вона основана на збігу родових ознак людини та тварин. Тому в змістовному плані можна погодитись з тим, що людина це тварина за родовою ознакою, але не завдяки рівній кількості індивідів класу і не за кількістю суттєвих ознак, в які включаються як родові, так і видові.

4. *Частково-родове визначення* – постає у розгляді роду у своїх видах, подібно тому як більше знаходиться у меншому. Наприклад, «Тварина знаходиться у людині», «Міжнародне право знаходиться в національному праві», та ін. З точки зору традиційної логіки визначення типу «Тварина – це людина» містить логічну помилку занадто вузького визначення. Як у попередньому виді визначення, в даному випадку достатнім буде збіг родової ознаки за порядком розташування мереологічних обсягів від роду до виду.

5. *Формуюче визначення* – постає у закріпленні форми по відношенню до змісту за принципом «надання форми». Наприклад, таким чином співвідносяться норма права і закон («Закон формується нормою права»), форма і зміст понять, душа для людини (за Аристотелем), «внутрішня форма мови» у В. Гумбольдта та «внутрішня форма слова» у Г. Шпета, і т. д. Форма постає в якості невідокремлюваної частини на відміну від фігурального («рамочного») визначення, де з частин формуються зовнішні границі, що часто-густо мають дрібну структуру.

6. *Сутнісне визначення* – постає у виявленні початкової сутності предмета як головної (визначальної та змістовної) його частини. Такою початковою сутністю є відмінна суттєва ознака предмета. Наприклад, «Головне в правителі

– влада». Влада постає в даному випадку головною суттєвою ознакою як частина змісту, що визначає правителя.

7. *Фінітне визначення* – полягає у встановленні кінцевої мети предмета. Наприклад, «Щастя – у добродійстві», «Головне у житті – кінець» та ін. Ціль представляє частину по відношенню до цілісного предмета. Це слід розуміти онтологічно як можливість досягнення досконалої якості та форми предмета в майбутньому. Таким чином, у фінітних визначеннях особливе значення має фактор часу.

8. *Топологічне визначення* – постає у встановленні розташування предмета у просторі (топосу). Наприклад, «Це місце – підсудного», «Перший ряд місць у транспорті – для інвалідів та жінок з дітьми».

До мереологічних визначень можна віднести деякі непрямі визначення та прийоми подібні визначенням. Зокрема, до таких можна віднести *семантичне* визначення, в якому перераховуються складові компоненти предметного значення. Наприклад, «Членами бандитського угруповання є І., П. та С». Якщо у визначенні є вказівка на частини предмета, як наприклад, при упізнанні частин тіла, це буде мереологічним різновидом *остенсивного* визначення, та ін.

Таким чином, у практичному мисленні визначення постає у якості аналітичної процедури, основаної на співвідношенні частини й цілого. Вважаємо, що можна продовжити наукові дослідження у даному аспекті розгляду з подальшим формуванням ряду правил, формалізації цієї логічної процедури й розширеного вивчення різновидів мереологічних визначень. Крім того, мереологічний підхід можна застосувати і для дослідження інших логічних форм, які постануть у профілі практичного мислення. Для юридичної практики це надасть можливість більш чіткого логічного оперування категоріями частини й цілого, усвідомлення особливостей практичного мислення юриста на відміну від теоретичного та підвищення його практико-логічної культури.

Література: 1. Аристотель. Категории / Аристотель // Аристотель. Метафизика. Аналитика. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. – С. 453–484. – (Гиганты мысли); 2. Аристотель. Об истолковании / Аристотель // Аристотель. Метафизика. Аналитика. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. – С. 485–504. – (Гиганты мысли); 3. Ишмуратов А. Т. Логический анализ практических рассуждений / А. Т. Ишмуратов. – К. : Наукова думка, 1987. – 137 с.; 4. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.; 5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учеб. / С. Л. Рубинштейн. – 2-е изд. – СПб : Питер, 2002. – 720 с. (Серия «Мастера психологии»); 6. Теплов Б. М. Психология : учеб. / Б. М. Теплов. – изд-е 8-е. – М. : Узпедгиз, 1954. – 255 с.; 7. Роді Фритъєф. Герменевтическая логика в феноменологической перспективе:…Густав Шпет / Фритъєф Роді // Логос. Философско-литературный журнал. – № 7. – М., 1996.– С. 41–46; 8. Юркевич О. М. Логічні підстави юридичної невизначеності: до постановки проблеми / О. М. Юркевич // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 3. – С. 118 – 124.

2.2.4. Практична логіка висловлювань. Основи герменевтичної індуктивної логіки. Природознавчі науки прагнуть до отримання знання, тоді як соціально-гуманітарні науки прагнуть до *розуміння*, на основі якого здійснюється *смилова інтерпретація*. Юридична аргументація в якості підстав має як знання, отримане з боку точних наук (наприклад, результати криміналістичної експертизи), так і смислові інтерпретації, що містяться, наприклад, у слідчих версіях або промові адвоката. Смислові інтерпретації є характерними для соціально-гуманітарного знання. Проблемою розуміння опікується філософська герменевтика, в межах якої будується герменевтична логіка.

Поняття «герменевтична логіка» в останній час активно використовується в сучасній філософській літературі. В практичному значенні поняття «герменевтична логіка» використовується як тотожне способу зовнішній організації герменевтичної практики (аналогічно «логіці герменевтичної процедури»). Наприклад, практика перекладача у сфері синхронного перекладу представляє певну послідовність, в якій чередуються слухання іншомовного тексту та його передача реципієнту на рідній мові, де перекладений текст є результатом тлумачення сприйнятого перекладачем смислу.

Теоретичне значення поняття «герменевтична логіка» має давню історію, що імпліцитна історії герменевтики як особливій області загальнонаукового та філософського знання. В теоретичному значенні герменевтична логіка постає як: а) спосіб організації теоретичного герменевтичного знання (тобто, це поняття використовується у філософсько-методологічному значенні), б) самостійна галузь логіки практичних суджень (в цьому випадку дане поняття має специфічне значення самостійної дисципліни в області науки логіки).

Дослідження історії герменевтики в західноєвропейській філософській традиції дало можливість виділення герменевтичної логіки як самостійного предмета, який формувався в якості особливої *логіки гуманітарного пізнання* на відміну від традиційної логіки, в фокусі якої було природознавство. Однак, не зважаючи на суттєві відмінності, було б невірним абсолютне протиставлення цих логік, тому що вони виростають із загального «кореня» – логічного знання Аристотеля.

Основна логіко-філософська праця Аристотеля «Органон», що складається з декількох книг, поряд з «Категоріями», «Аналітиками», «Топікою», «Про спростування софістичних аргументів», містить також роботу «Про тлумачення», у якій розуміння та інтерпретація розглядаються як *логіко-граматична проблема*. Адекватність розуміння ставиться у ній в залежність від правильності граматичної побудови мови та логічної істинності висловлювань (правильності логічної форми). Тобто, Аристотель стверджує класичний принцип, згідно якому зрозуміти можна тільки те, що правильно сформульовано та істинно. І навпаки, неправильні грааматичні форми та хибні судження не сприяють розумінню. Таким чином, Аристотель намічає висхідні логіко-граматичні підстави розуміння.

Згідно аристотелевому підходові, окремі слова як одиниці мови залишаються нейтральними для розуміння до тих пір, доки вони беруться поза контекстом (не є складовою частиною судження). Вони логічно нейтральні, тому що неможливо визначити їх логічне значення (істинність або хибність). Наприклад, «яблоко» або «козлоолень» дещо позначають, але невідомо, існують такі предмети чи ні. Якщо ми чуємо якесь слово поза контекстом, ми можемо сказати, що це є «щось», однак, цього недостатньо, бо за цим виникає питання: як це можна розуміти? (або: до чого це було сказано?). Тому якість розуміння залежить від можливості встановлення контексту, ясності контекстуального змісту.

Розуміння речень пов'язане зі встановленням хронологічної межі, що представлено дієслівною формою теперішнього часу як висхідною по відношенню до інших дієслівних форм часу. Аристотель вказує на те, що зі зміною часових форм дієслів починається мова, деяке міркування, яке в принципі можна зрозуміти. Набагато пізніше в герменевиці М. Гейдеггера був встановлений зв'язок розуміння з часом: людське розуміння й, відповідно, мовна інтерпретація мають «часовий горизонт».

У мовленнєвій формі Аристотель розрізняє говоріння та висловлювання. Говоріння – це мовлення чогось з незрозумілим змістом. Воно є нейтральним для розуміння, оскільки логіко-граматичним чином не є оформленим (сказати можна що завгодно, але чи буде це мати сенс?). Висловлювання, навпроти, представляє собою правильну граматичну та логічну організацію. Тому висловлювання є доступним для розуміння. Крім того, у мовній практиці існують також деякі форми відмови від розуміння у тому випадку, якщо це не викликає інтересу та необхідно оновлення смислу, або якщо людина не зацікавлена у тому, щоб взагалі це розуміти (хоча в принципі вона змогла би це зрозуміти). В таких випадках виникають парадокси розуміння, можуть використовуватись прийоми доведення до абсурду або софістична гра.

Герменевтика Середньовіччя використовувала логічні праці Аристотеля для побудови доведення буття Бога та інтерпретації тексту Біблії. В цей період формуються герменевтичні основи *текстології*, які хоча й не здійснили оформлення самостійного логіко-герменевтичного вчення, але разом з тим, відкрили семіотичну тематику співвідношення знака і значення (Бл. Августин), що надалі стала продуктивною для сучасного логічного аналізу.

В подальшій історії герменевтики особливо впливовими стали два вчення про логіку історичного пізнання: історична індукція І. Хладеніуса (логіка об'єктивної історії) та психологічна інтерпретація В. Дільтея (логіка індивідуальної історії життя).

На формування логіки історичного пізнання Хладеніуса вплинуло вчення Вольфа, який поставив розвиток логіки в залежність від філософії, зокрема, від філософського обґрунтування онтологічних підстав мислення. Ідея створення особливої логіки історичного пізнання виникла в контексті виправдання історичного знання, яке вважалось у XVIII сторіччі описовим, нетеоретичним та таким, що не має ніяких закономірностей. Логічне обґрунтування

історичного предмета дозволило «підняти» історію до рівня наукової дисципліни.

При обґрунтуванні специфіки історичного об'єкта Хладеніус приходить до висновку про те, що історична інтерпретація використовує індуктивний аналіз. Однак, особливість даного методу історичної індукції як переходу від часткового до загального полягає в тому, що він оснований на відношенні частини й цілого, а не роду і виду. В даному випадку перехід від часткового до загального здійснюється шляхом виділення надзвичайних (історично значущих) подій, вчинків з одночасним ігноруванням багатьох індивідуальних обставин. Таким чином, історичний об'єкт на відміну від математичної множини, є неоднородним, тобто є емпіричною множиною.

У зв'язку з особливим значення одиничного поняття, що відповідає об'єкту історичного пізнання, емпіричні судження як результат емпіричного досвіду, основані на сприйнятті окремих випадків. Однак їм присвоюється «загальноісторичне» значення і тому емпіричні судження представляють собою різновид загальних суджень (*loci communes*). Виходячи з цього, Хладеніус виділяє *три типи суджень: одиничні, загальні та емпіричні загальні судження з невизначеним суб'єктом*. Емпіричні загальні судження сприймаються як ціле (як символічна цілокупність), вони побудовані на основі об'єкта репрезентативного типу. Тобто, якщо людина говорить «Я люблю поетів», то він має на увазі не всіх поетів (математична логіка тут не працює), а лише деяких з тих, кого він знає. І ця множина береться як ціле, а не як вид в межах роду.

В сучасній логіці виділяють декілька видів індукції: повну і неповну. У неповній – популярну та наукову, у якій окремо виділяють статистичну індукцію. У статистичних висновках використовуються терміни: популяція (уся множина як вид), контрольна множина (приклад, взірець) та типовий представник популяції. До цих видів доцільно було б додати *історичну індукцію, що використовується у соціально-гуманітарному пізнанні*.

В історичній індукції висновок отримуємо на основі ототожнення ознак об'єкту репрезентативного типу з ознаками невизначеної множини. Уявний характер зв'язку між окремими елементами невизначеної множини, а також між ознаками «взірця» та невизначеної множини, обумовлюють *імовірнісний характер висновку*, що передбачає наявність винятків. Таким чином, отримуємо два рівня виводу:

У вченні В. Дільтея особливе місце займає концепція логічних форм, що основана на філософії життя. Суб'єктивні переживання не можуть бути оцінені за допомогою формально-логічних значень істинності та хибності, але вони мають значення правди та неправди. Логіка розуміння індивідуального життя представляє собою особливу індукцію, що основана на тлумаченні окремих переживань як фактів суб'єктивного досвіду, які співвідносяться за аналогією та є підставою для переходу до цілісного розуміння внутрішнього світу людини. Як у Хладеніуса, дільтеєвська індукція основана на співвідношенні частини й цілого, а не роду і виду. При переході від частини до цілого

відбувається так званий «мереологічний стрибок», що описаний у сучасній некласичній логіці. Цей «мереологічний стрибок» представляє собою нелінійний перехід від засновків до висновку, обумовлений неврахованим ірраціональним характером несвідомого, який був визначений Дільтеєм як «людський залишок», що впливає на увесь хід історії духу. Імовірнісний характер висновку обумовлений суб'єктивною вірогідністю індивідуального досвіду.

Як і сучасні для того часу німецькі філософи, представники дільєєвської школи філософії життя Ф. Аст, Г. Міш і Г. Ліппс, російський філософ Густав Шпет ставив питання про створення особливої герменевтичної логіки, яка б вирішила проблеми герменевтики відносно «виразу та значення». Герменевтична логіка повинна була реформувати традиційну логіку наукового дослідження та постати логікою гуманітарних наук на основі розробки логіки історичної інтерпретації. «Ми бачимо, як... проблема «виразу та значення», з якою Шпет ознайомився у гуссерлівських «Логічних дослідженнях», обговорюється як граничний феномен між герменевтикою, семіотикою і логікою: герменевтика як теорія розуміння постає як залежна від теорії знаку, однак ця остання повинна поширитись до логіки, тобто вона повинна «бачити у знаках не тільки деякий предмет, але також і поняття... Там, де логіка втратила із виду проблему значення, там же вона порвала зв'язок і з герменевтикою» [8, с. 43].

Основні логічні форми мислення (поняття, судження та умовивід) в їх чистому виді Міш розглядав у якості «інвентаря розуміння». Він визначав їх як «морфологію логічних форм». Обмеженість формальної логіки розглядається їм на прикладі гіпотетичних суджень. Він впевнений, що ці форми можливо використовувати у різних значеннях: наприклад, як форму виразу переваги, поради, опису деякого наглядного зв'язку («якщо йде дощ, то асфальт мокрий»), як вираз досвіду у природознавчих реченнях або аксіоми наслідку у вченні про висновок (якщо $A=B$ і $B=C$, то $A=C$). Зростання інтелектуальних висновків супроводжується зниженням життя. Однак Міш демонструє, що логічні форми не можуть довгий час бути відокремленими від предметного змісту. Логіка не є іманентною площині розуміння і тому за необхідністю потрібно шукати логічні функції у зв'язках життя та мислення. Ці зв'язки представлені у висловлюваннях. Міш вказує на еволюційну роль мовлення у її різноманітних можливостях.

«Місце логічного» у житті представляє висловлене судження. Але не будь-яке людське мовлення виражає судження. Філософія життя супротив того, щоб будь-яке мовлення з використанням відповідних слів (наприклад, «це є дерево») вважалось судженням. Це лише неприродний вид судження з використанням елементарних форм і правил формальної логіки.

Загальним началом у генезі наук про природу і наук про дух є донаукове знання, яке ми можемо знайти у простих висловлюваннях повсякденної мови. З цієї повсякденної мови й потрібно видобувати життєві основи і при цьому необхідно вважати, що це ні в якому разі неможна розглядати як дещо

неорганізоване і хаотичне. Навпаки, необхідно виходити з того, що це вже є даним у певних логічних формах дискурсивного мислення. Це донаукове передтеоретичне знання є безпосереднім, не рефлексивно усвідомленим переживанням, яке об'єктивується завдяки силі виразу. Продуктивність об'єктивації полягає у виникненні певного значення того, що пережито. Тобто, вираз є об'єктивацією життя. З результатом виразу безпосередньо об'єднується і розуміння.

Розуміння це спосіб, яким дещо стає нам доступним у виразі данності. Таким чином, розуміння і вираз розглядаються як корелюючі один одного, а вчення про вираз є переходом від філософії життя до логіки.

Сучасна логіка містить розробки логіки розуміння в аспекті модальності оцінки. Розуміння розглядається як оціночна діяльність. Так, Івін О. А. процедуру розуміння розкриває на основі *раціонального розуміння*, що представлено *практичними судженнями*. Інші типи розуміння, такі як інтуїтивне схоплювання або симпатичне (почуттєве) розуміння, не підлягають логічному аналізу в силу своєї «непрозорості» або розцінюються як такі, що можливо формалізувати лише частково. Таким чином, так звана «логіка розуміння» не співпадає зі всім обсягом герменевтики, а розглядає тільки такий результат розуміння, який вже отримав форму виразу і який має раціональний вимір (раціональне розуміння).

Специфіка логіки розуміння розглядається у традиційному співвідношенні розуміння та пояснення. Висхідною тезою є твердження про подібність формальних структур пояснення і раціонального розуміння [5, с. 232].

Як пояснення, так і розуміння поділяються на сильне і слабе. *Сильне розуміння* представляє собою «підведення явища, що підлягає розумінню, під відому загальну оцінку» [5, с. 234] та має дедуктивну форму побудови:

Хвора людина повинна слухати поради лікаря.

N – хвора людина.

Тому N повинен слухати поради лікаря

[5, с. 234].

Слабкий тип розуміння оснований на каузальному твердженні і побудований згідно індуктивній схемі. Цей тип розуміння позначається як *цільове (телеологічне, мотиваційне)*. Івін виділяє дві форми такого розуміння:

Перша форма:

Якщо не-А причина не-В, і В – є позитивно цінним, то, мабуть, А також є позитивно цінним.

Наприклад:

Якщо у домі не топити піч, то в домі не буде тепло.

У домі повинно бути тепло.

Таким чином, у домі потрібно, напевно, топити піч.

Друга форма (індуктивне цільове розуміння):

А – причина В, В – є позитивно цінним; значить, А також є, імовірно, позитивно цінним.

Наприклад:

Якщо у домі протопити піч, у домі буде тепло.

У домі повинно бути тепло.

Значить, потрібно, цілком імовірно, протопити піч.

Така ж сама форма побудови може бути і у процедурах пояснення. Тому «відмінність між поясненням та розумінням не в їх побудові, а у характері, або модусі, засновків, що приймаються» [5, с. 235].

Крім того, відмінність постає також у тому, що розуміння як таке є успішним результатом зустрічі людської свідомості з певною інформацією, тоді як процес розуміння з часів Л. Вітгенштейна визначався як *виправдання (апология)*. Виправдання, на відміну від пояснення, представляє собою не підведення під істину, а підведення конкретних умов під цінність.

Розглядання проблеми логіки розуміння в аспекті практичних суджень дає можливість дослідникам вийти за межі стійкого стереотипу щодо того, що герменевтика займається виключно текстом.

О. А. Івін виділяє три різновиди розуміння: розуміння поведінки, розуміння природи і розуміння мовних виразів. При цьому виокремлення цих різновидів розуміння здійснюється не на основі метафоричного поширення поняття «текст» на будь-яку реальність (звідси такі метафоричні поняття як «книга природи» або «мова почуттів»), а виходячи з особливостей кожної з вищезазначених областей.

Ще одним необхідним уточненням є розділення специфіки співвідношення пояснення і розуміння у природознавчих і гуманітарних науках. Оскільки розуміння неможливо без передрозуміння (Г.-Х. Гадамер), то воно завжди є передумовленим. Відмінність наукового розуміння від повсякденного і, відповідно, розуміння в області природознавчих наук від гуманітарного типу розуміння полягає в характері передумов (засновків). Передумови наукового (раціонального) типу розуміння складають засвоєні раніше наукові знання, а передумовами повсякденного розуміння можуть бути стереотипи, що містять хибні судження (наприклад, забобони) або судження здорового глузду (практичні судження), або судження змішаного типу, основані як на істинній, так і на хибній інформації. У свою чергу, наукове розуміння поділяється на розуміння природознавчого та соціально-гуманітарного типів. Їх відмінність основана також на змісті знання передумов: або це знання містить критерій істинності, або критерій цінності.

У практичних судженнях «передумовою розуміння внутрішнього життя індивіда є не тільки існування *взірців* для її оцінки, але й наявність *визначених стандартів прояву цього життя назовні*, у фізичній, доступній сприйняттю дії.

Таким чином, *розуміння можна визначити як оцінку на основі деякого взірця, стандарту чи правила*» [5, с. 247].

Розуміння у сфері практичних суджень О. А. Івін розглядає на основі *розуміння поведінки*. Розуміння поведінки основано на відтворенні зв'язку між мотивом і вчинком. Встановлення такого роду зв'язку дозволяє помістити

мотивацію і вчинок у єдине ціннісне середовище і таким чином усвідомити сенс людської поведінки у конкретній ситуації (цільове розуміння).

Логічна форма елементарного акту цільового розуміння поведінки (практичний силізм):

Агент N має намір (бажає, прагне) отримати A.

Для отримання A потрібно здійснити B.

Таким чином, N повинен здійснити B.

Згідно схеми подібного типу здійснюється, наприклад, провітрювання приміщення [5, с. 250–251].

В цілому, аналізуючи стан досліджень в області логіки практичних суджень, О. А. Івін вказує на те, що на сьогоднішній день відсутня теорія практичних висновків. Пропонуючи одну з стандартних форм практичного висновку, Івін вказує на необхідність створення комбінованої теоретичної моделі логіки практичного висновку, яка б об'єднала логіку абсолютних оцінок та логіку причинності. Аргументами, що обґрунтовують необхідність створення комбінованої моделі, є посилення на загальність формальних схем пояснення і розуміння, неможливість абсолютного розрізнення цих операцій, а також строгого розподілу цих операцій по різним сферам життєдіяльності людини (і природознавчі, і гуманітарні науки використовують обидва типи процедур – розуміння і пояснення).

Розуміння природи також може бути повсякденним і науковим. О. А. Івін аналізує ситуацію, що створилась біля проблеми природознавчого розуміння природи. Дійсно, у природознавчих науках розуміння постає як оціночна діяльність, що основана на попередньому поясненні природних явищ. Хоча ця думка часто викладається неясно внаслідок плутанини понять «пояснення» і «розуміння». Розуміння законів Ньютона, як і інших законів з області природознавчих наук, дійсно основано на адекватному поясненні, котре в даному випадку вже є не самоціллю, а «виходить» в область передрозуміння, і на ціннісному співставленні результатів даного пояснення з попередніми поясненнями досліджуваного предмета. Результатом такого співставлення буде виявлення значимості (історико-цивілізаційної цінності) даного закону, тобто в даному випадку такі оціночні судження дають можливість написання історії науки у вигляді співвідношення наукових досягнень і парадигм. Це і було у ХХ столітті тим аксіологічним поворотом, завдяки якому був створений новий образ полівалентної науки.

Специфіка *розуміння мовних виразів* постає в усуненні дистанції між значенням та уявленням. «Перше з них відноситься перш за все до ізольованим словам, друге – до контексту або ситуації, у якій вживаються слова. Значення та уявлення є тими двома полюсами семантики, між котрими угруповується весь її зміст. *Розуміння – це пов'язування воєдино даних двох полюсів*» [5, с. 266]. Взірцем в даному випадку є індивідуальне уявлення людини, яке формується на основі життєвого досвіду. Тому розуміння мовних виразів може бути різноманітним у різних людей. Уявлення індивіда є його особистою цінністю, оскільки людина дуже цінує свої особисті переживання.

Література: 1. Аристотель. Об истолковании / Аристотель // Аристотель. Соч. в 4-х т. : Т. 2. – М. : Мысль, 1978. – С. 91–116; 2. Гейзенберг В. Часть и целое / В. Гейзенберг // Проблема объекта в современной науке. – М., 1980; 3. Гемпель К. Мотивы и «охватывающие» законы в историческом объяснении / К. Гемпель // Философия и методология истории. – М., 1977; 4. Доказательство и понимание / Попович М. В., Крымский С. Б., Ишмуратов А. Т., и др. – Киев ; Наукова думка, 1986; 5. Ивин А. А. Основы теории аргументации : Учебник / А. А. Ивин. – М., 1997; 6. Ивин А. А. Логико-философское исследование ценностей / А. А. Ивин // Исследования по неклассическим логикам. – М., 1989; 7. Кузнецов В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание / В. Г. Кузнецов. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 192 с.; 8. Роді Фритъєф. Герменевтичеська логика в феноменологічеській перспективі:...Густав Шпет / Фритъєф Роді // Логос. – № 7. – М., 1996; 9. Юркевич Е. Н. У истоков герменевтической логики (трактат Аристотеля «Об истолковании») / Е. Н. Юркевич // «Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського». Науковий журнал. Серія «Філософія. Соціологія». Том 21(60). – № 3. – С. 223–227; 10. Bollnow O. F. Studien zur Hermeneutik. Band 2: Zur hermeneutischen Logik von Georg Misch und Hans Lipps / O. Bollnow. – Verlag Karl Alber Freiburg / München, 1983.

2.2.5. Аналогія права та аналогія закону: аргументоване тлумачення.

Аналогія має досить широку сферу застосування в юридичній теорії й практиці. Міркування за аналогією застосовуються, зокрема, при проведенні правової оцінки, у процесі розслідування, при проведенні криміналістичних експертиз. Аналогія в правовому процесі виникає з об'єктивної суперечності між наявністю конкретних суспільних відносин, що вимагають правового регулювання, і відсутністю відповідних прямих норм. У праві відображення цієї суперечності є поняття прогалини, а аналогія виступає одним із засобів вирішення такої суперечності залежно від характеру прогалини в теорії права вживаються поняття «аналогія закону» і «аналогія права».

Аналогія закону — це юридична оцінка діяння, не передбаченого законом, за тією нормою, під деякі ознаки якої дане діяння підпадає.

При використанні аналогії закону відбувається інтерпретація змісту деякого правового положення, що означає, зокрема, створення нової змістовної конфігурації в певному юридичному контексті. Ця інтерпретаційна процедура є сутнісною для юридичної герменевтики і практики юридичного тлумачення. З точки зору використання інтелектуальних засобів при проведенні аналогії цей аспект юридичного тлумачення можна назвати *логічним тлумаченням*. Юридичний аспект тлумачення містить фахові юридичні положення щодо доцільності, справедливості або моральної оцінки, що відсилає до *дискреційного тлумачення* [10, с. 120]. Дискреційне право, що вступає у силу при використанні аналогії, надає широкі повноваження фахівцю-юристу діяти на свій розсуд й незалежно від конкретних обставин. Зокрема, дискреційне право дозволяє приймати до розгляду докази, що підлягають правилу виключення. Поєднання логічних та дискреційних аспектів тлумачення складає об'єднану модель засобів юридичної герменевтики. Можна позначити її як *логіко-дискреційна модель юридичної інтерпретації*.

З цього приводу досить цікавою є теоретична пропозиція російських авторів О. В. Смірнова та А. Г. Манукяна: «За критерієм результату таке тлумачення має ще більшу специфіку: воно не є буквальним, обмежуючим чи

розповсюджувальним, звужуючим або поширювальним, з'ясувальним або корекційним. В ході його відбувається те, чого не було при жодному з вищеназваних видів тлумачення, тобто перенос частини законодавчого матеріалу, який ніби-то вбудовується в нове юридичне середовище, знаходячи у певній мірі новий, інтерпретативний смисл. Тому за критерієм результату таке тлумачення можливо, на наш погляд, назвати *трансдуктивним* (від лат. transduction – переміщення)» [10, с. 123–124].

Аналогія права означає застосування загальних засад і принципів правового регулювання при відсутності можливості застосувати до конкретного випадку норму, що відображала б подібні випадки, тобто при неможливості використовувати аналогію закону.

На відміну від трансдукції при аналогії закону, при аналогії права використовується *«дискреційне евристичне тлумачення деякого об'єктивного положення, яке лише декларується правозастосувачем, і внаслідок цього, інтерпретується (тлумачиться) з точки зору «вичленення» його правомірного змісту й конструювання юридичної форми»* [10, с. 124]. Наголошення на евристичному значенні тлумачення за аналогією права пов'язано з тим, що у науковій літературі результатом застосування аналогії права часто вважають *«створення»* нової норми, тоді як суддя не може створювати ніяких нових правових норм за своїм розсудом, він може лише сформулювати (надати юридичної форми) той правовий зміст, який об'єктивно вже існує у природному праві, який відповідає потребам суспільства, є загальнообов'язковим тощо. *«Суддя, що діє у відповідності з такими суспільними очікуваннями, лише відкрив, сформулював та застосував дану норму, користуючись дискреційним евристичним тлумаченням цієї самої норми»* [10, с. 127].

Важливим питанням при застосуванні аналогії права залишається питання щодо істинності. Оскільки характер висновку умовиводів за аналогією завжди імовірний і при цьому така реалізація права потребує герменевтичної діяльності суб'єкта правозастосування, то результатом аналогії права може бути як досягнення дійсного положення права, так і припущення юридичної помилки. Це питання, яке залишається аргіогі завжди відкритим, у більшій мірі залежить від характеру юридичного процесу, в межах якого відбувається тлумачення. Процес *«повинен бути обставлений достатніми гарантіями досягнення істини і включати вимоги винесення гласного, обґрунтованого й вмотивованого рішення. «Розумність, – пише А. Барак, – по суті, – це процес, а не тільки результат. Підкидання монети може привести до потрібного результату, однак процес цей не може бути названий розумним».* Звідси випливає, що дискреційне евристичне тлумачення при застосуванні аналогії права є, скоріше, приналежним до офіційного тлумачення, ніж до неофіційного» [10, с. 127]. Статус юридичної норми нове правоположення отримує, по-перше, завдяки внутрішній нормативній формі (конструкції, юридичній формулюванні) та, по-друге – зовнішній нормативній формі (джерелу права). Таким джерелом права може бути прецедент або юридичний звичай.

Застосування аналогії права й аналогії закону в Україні обмежено і регулюється відповідними законодавчими актами. У кримінальному праві України аналогія права й аналогія закону не допускаються (ст. 3 ч. 4 КК України). Рішення, що зводиться до правової оцінки даного кримінального діяння за нормою, що містить іноді лише деякі його ознаки (причому несуттєві), не вільно від сваволі і суб'єктивного розсуду суддів. Якщо діяння не передбачено тією або іншою нормою, воно не може вважатися злочинним, незважаючи на зовнішню схожість окремих його ознак з ознаками якого-небудь складу злочину.

У цивільному, сімейному та інших галузях права, де потрібно вирішити питання не про відповідальність, а про правила поведінки, аналогія закону й аналогія права допустимі. Ст. 8 ЦК України закріплює застосування аналогії права й аналогії закону: «1. Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). 2. У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)».

Аналогія може застосовуватися у певних межах у сімейному (ст. 10 Сімейного кодексу України), трудовому, господарському та адміністративному праві. Так, відповідно до ч. 7 ст. 9 КАС України визначено, що «У разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права)».

Найчастіше аналогія закону застосовується в цивільному праві, що пояснюється складністю повсякденного життя, неможливістю врахувати всі види цивільно-правових відносин. Наприклад, у цивільному праві суд не може не вирішити майновий спір через відсутність норми або її неповноти. При відсутності закону, що регулює спірне відношення, суд застосовує закон, що регулює схожі відносини.

Який вид аналогії (закону чи права) підлягає переважному застосуванню у разі можливості використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин та аналогії права? Відомо, що аналогія закону чи аналогія права застосовується у тому випадку, якщо є прогалина в правовому регулюванні відповідних відносин. При аналогії закону застосовується норма, що регулює подібні правовідносини. Аналогія права передбачає застосування загальних засад законодавства. При цьому необхідно довести, що саме на підставі цього принципу повинні бути врегульовані відповідні відносини. Оскільки, відповідно до положень ч. 2 ст. 8 ЦК України аналогія права застосовується у разі неможливості використання аналогії закону, тому у вказаному випадку необхідно застосовувати аналогію закону.

Відповідно до теорії і правової практики аналогія в правовій оцінці допускається при додержанні певних умов:

1) потрібна відсутність у системі права норми, яка б прямо передбачала певний вид відносин;

2) застосовувана за аналогією норма права повинна передбачати схожі за своїми істотними ознаками відносини при неістотності відмінностей.

Наприклад, логічна структура умовиводу за аналогією при оцінці діяння в суді:

Передбачена законом дія $d1$ має ознаки P, Q, M і правовий наслідок S .

Не передбачена законом дія $d2$ має ознаки P, Q, N .

До $d2$ застосовний передбачений для $d1$ правовий наслідок S .

При цьому схожі для дій $d1$ і $d2$ ознаки P і Q повинні бути юридично істотними, такими, що визначають рід правовідносин. Крім схожих, порівняльному аналізу підлягають також ознаки M і N . Перенесення ознаки в даному випадку правового наслідку S буде виправданим лише в тому разі, якщо ознаки M і N будуть видовими, причому ознака N не буде суперечити правовому наслідку S .

Аналогія в процесі розслідування допускається при порівнянні конкретної справи з раніше дослідженими одиничними випадками для того, щоб з'ясувати схожість між ними і на цій основі, уподібнивши одну подію іншій, знайти раніше невідомі ознаки й обставини злочину. Наприклад, у справі про квартирну крадіжку слідчий звернув увагу на те, що злочинці проникли в квартиру в той час, коли господарка розвішувала у дворі випрану білизну. По декількох інших справах про квартирні крадіжки злочинці використовували аналогічну обставину для проникнення у квартиру. Здогад на основі аналогії надалі був підтверджений: виявилось, що квартирні крадіжки були вчинені однією і тією ж злочинною групою.

Умовивід за аналогією часто використовується при проведенні деяких видів криміналістичних експертиз за ідентифікацією: установлення особи за ознаками зовнішності, за відбитками пальців, слідами ніг, зубів, рук і т. ін.; виконавця тексту або підпису; встановлення зброї за стріляними кулями і гільзами; інструментів, знарядь злому, транспортних засобів за їх, слідами і т. под. Логічною сутністю висновку експерта в таких випадках є перехід від одного окремого знання до нового окремого знання. Обґрунтованість висновку експерта-криміналіста визначається насамперед правильністю оцінки схожостей і відмінностей у порівнюваних об'єктах.

Аналогія в разі проведення криміналістичної експертизи допускається при додержанні таких основних умов:

1. Виявлення схожості в стійких, повторюваних ознаках при випадковому характері відмінностей.

2. Виявлення якісно неповторної, індивідуальної залежності між схожими ознаками.

Значення аналогії в юридичній теорії й практиці визначається тим, що вона розширює сферу застосування існуючих норм права і тим самим слугує

зміцненню правопорядку, її застосування дозволяє обмежити кількість чинних норм права. Вирішення конкретного питання за аналогією суворо індивідуально і не має обов'язкової сили стосовно інших схожих випадків. Разом із тим застосування аналогії у відповідних випадках є обов'язковим. Суд не може ухилитися від вирішення питання, якщо немає відповідної норми або вона страждає неповнотою.

Які ж ті логічні форми умовиводів, у яких протікає судове дослідження, і який зв'язок між ними в процесі пошуків істини? Насамперед слід зазначити, що дослідження й доказування в суді не можуть бути зведені до використання одного якого-небудь виду умовиводів. Як і у всякому пізнанні, тут застосовуються всілякі логічні методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення, обмеження і т. д., різні види умовиводів – аналогія, індукція, дедукція.

Як уже відзначалося в попередніх розділах, у випадках, коли слідчий при аналізі окремих обставин спирається на загальне знання, процес висновку протікає у формі дедуктивних умовиводів. Юристи, що аналізували різного роду злочини, поступово дійшли до переконання, що злочини учиняються, як правило, тими, кому це в тому чи іншому відношенні вигідно. Умовивід: *«Всі злочини учиняються тими, кому це вигідно»* може бути прикладом індуктивного узагальнення. Якщо ж вивід про одиничний факт ґрунтується на знанні іншої, подібній першій одиничній обставині, то висновок набуває форми умовиводу за аналогією.

З індуктивного узагальнення починається логічне оброблення фактичного матеріалу на перших етапах судового дослідження. Для того щоб знайти при провадженні допитів, оглядів, обшуків та інших слідчих дій потрібний фактичний матеріал, що надалі буде виконувати роль доказів, необхідно виділити і процесуально закріпити серед множинності фактів лише ті, котрі володіють загальною для всіх них ознакою – прямо або побічно, очевидно або приховано пов'язану зі злочином. Оскільки найбільш істотним видом об'єктивних зв'язків є причинний зв'язок, то головне завдання слідчого – виявити причинну обумовленість фактів, послідовність цього зв'язку, знайти нові невідомі факти по відомих ланках причинно пов'язаних обставин.

Індуктивне узагальнення доказів за своєю логічною природою схоже з індукцією в інших галузях дослідження, оскільки формування знання про клас предметів відбувається, спираючись на знання про окремих представників цього класу. Специфіка ж полягає в тому, що при узагальненні доказів ідеться не про встановлення якогось загального правила, якому підпорядковуються однорідні явища – члени певного класу. В судовому дослідженні відновлюється складна подія по окремих його ознаках або навіть по ознаках його ознак. Як такі ознаки виступають окремі фактичні дані – носії слідів злочину.

Індуктивне узагальнення в судовому дослідженні відрізняється тим, що за його допомогою здобувається знання про групу фактів, із різних сторін злочину, що характеризують подію. Логічна однорідність зазначених фактів, їхня спільність проявляються в тому, що кожний з них якоюсь мірою

пов'язаний з досліджуваною подією, а вся група в цілому розглядається як сукупність доказів, що стосуються справи.

Відзначена особливість судового дослідження – відновлення одиної події за її слідами – впливає на операцію індуктивного узагальнення доказів. Оскільки кожна фактична обставина знаходиться в особливому взаємозв'язку з головним фактом, то перш ніж узагальнити по індукції низку таких фактів на основі спільної для них ознаки, необхідно встановити наявність причинного зв'язку кожного з цих фактів із подією злочину. Загальна ознака в декількох одиїних фактах може бути розкрита лише через з'ясування особливого в кожному з них, що вимагає ретельного й всебічного аналізу коної фактичної обставини.

Таким чином, індуктивному узагальненню доказів у судовому дослідженні передуює аналітичне дослідження фактичних даних. Форми умовиводів, у яких протікає аналіз окремих фактичних обставин, у кожному конкретному випадку можуть бути різними, що залежить від особливостей самих фактів, а також від характеру раніше надбаних знань про подібний рід явищ.

Література: 1. Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак. – М., : Норма, 1999; 2. Белкин А. А. Аналогия в государственном праве / А. А. Белкин // Правоведение. – № 6. – М., 1992. – С. 42–45; 3. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применение законов / Е. В. Васьковский. – М. : Юридическое бюро «Городец», 1997. – 128 с.; 4. Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права / Н. Н. Вопленко. – М., 1976. – 196 с.; 5. Дмитриенко Ю. А. Роль толкования правовых норм в условиях современности / Ю. А. Дмитриенко // ФЕМИС. Ежегодник истории права и правоведения. – Вып. 1. – М. : МГИУ, 2000; 6. Логіка : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.. ; За заг. ред. проф. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с.; 7. Насырова Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона / Т. Я. Насырова. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1988. – 196 с.; 8. Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР / А. С. Пиголкин. – М., 1962. – 210 с.; 9. Пишина С. Г. Правоинтерпретационные ошибки. Проблемы теории и практики : автореф. канд. дис. / С. Г. Пишина. – Нижний Новгород, 2000. – 19 с.; 10. Смирнов А. В., Манукян А. Г. Толкование норм права : учебно-практ. Пособие / А. В. Смирнов, А. Г. Манукян. – М. : Проспект, 2008. – 144 с.; 11. Смирнов А. В. Состязательный процесс / А. В. Смирнов. – СПб. : Альфа, 2001. – 316 с.; 12. Спасов Б. П. Закон и его толкование / Б. П. Спасов. – М., 1986. – 169 с.; 13. Хабриева Т. Я. Процессуальные вопросы толкования Конституции / Т. Я. Хабриева // Государство и право. – М., 1993. – № 3. – С. 16-18; 14. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора / А. Ф. Черданцев. – Юнити-Дана, 2003. – 381 с.; 15. Черданцев А. Ф. Толкование советского права / А. Ф. Черданцев. – М., 1979. – 325 с.

2.2.6. Доказування в юридичній практиці. Якщо в теоретичній логіці частіше використовують термін «доведення» (згідно з «виведенням» – дедукцією та «наведенням» – індукцією), то в юридичній практиці частіше використовується термін «доказування» (у відповідності до ключового терміну

«доказ»). Таким чином, в правознавстві здійснюється доведення, а у правозастосуванні – доказування.

Без усякого перебільшення можна стверджувати, що доказова техніка – основна зброя юриста. В теоріях цивільного і кримінального процесу ключова роль належить концепціям відповідних форм судового доказування. Хоча в основі цих концепцій лежить логічна структура доведень, слід мати на увазі, що реальне життя з його труднощами, конфліктами, аномаліями не зводиться до чистої логіки. Тому в теоріях судового доказування значна увага приділяється юридичним нормам, що регламентують процес доказування, характер доказів, джерел і способів їхнього одержання, їхньої оцінки з позицій юридичної відносності й допустимості і т. ін. На відміну від добре погоджених між собою положень логіко-математичних і природничо-наукових теорій, до яких висувається технічно реальна вимога повноти, законодавчі системи принципово не можуть бути повними, оскільки, по-перше, належать до соціальної реальності, що швидко змінюється; по-друге, не можуть бути в якийсь проміжок часу цілком замінені навіть найдосконалішою системою законів, якої до того ж просто не може бути – те, що видається досконалим сьогодні, вже післязавтра, якщо не завтра, напевно вважатиметься недосконалим. Тому так часто зустрічаються прогалини і суперечності в чинному законодавстві. В умінні орієнтуватися в цьому дискомфортному нормативному полі насамперед полягає специфіка юридичного обґрунтування порівняно з усіма іншими науками, які взагалі не мають закріплених у юридичному законі процедурних правил обґрунтування (за винятком, мабуть, авторського права на твори науки, техніки і літератури з відповідним оформленням патентів на винаходи або свідоцтв про право на публікацію і тиражування).

На відміну від формальних теорій доведень у металогіці і метаматематиці як дисциплін, що динамічно і навіть революційно розвиваються і включають на сьогоднішній день десятки, якщо не сотні, різноманітних систем виводу, юридична теорія доказів відрізняється, так сказати, «принциповим консерватизмом» з орієнтацією на традиційну аристотелівську логіку. Справа тут навіть не в тому, що юристи у своїй абсолютній більшості не знають сучасної логіки та її можливостей, а в тому, що юристам доводиться поводитися з випадками, в яких доводиться одночасно враховувати не тільки логічну складову аргументації, а й безліч інших, названих вище і не названих аспектів обґрунтування, які у своєму конкретному ансамблі принципово не зводяться до якоїсь однієї логічної моделі. Саме на схемі судового доказування орієнтувався Аристотель при створенні своїх логічних теорій, так що не дивно, що безліч сучасних «чистих» логічних теорій виявляються непридатними до сфери права. У «чистій» логіці припустимо і навіть бажано будувати нові системи на комбінаціях різних принципів (наприклад, логіки без принципу виключеного третього або без принципу суперечності, з ослабленими операціями заперечення, з екзотичними операціями, що не мають аналогів у природній мові, і т. ін.). Такі логіки є не тільки інтелектуальними вправами або іграми, як ще не дуже давно вважалося, – у наші дні вони нерідко знаходять

різноманітні практичні застосування в програмуванні при вирішенні суто технологічних завдань. Більш того, вони цілком доречні навіть при моделюванні процесів прийняття судових рішень у теорії «штучного інтелекту» з метою відповідного програмування обчислювальних машин.

В практичній логіці структура доказування також складається з трьох компонентів: тези, аргументів та демонстрації. В даному аспекті маємо справу з практично значимою тезою. *Практична теза (gino-теза)* – це судження про факти, на основі якого постає можливим прийняття дієвого рішення. Наприклад, теза про винність або теза про невинність підсудного відносно певної події злочину вже у своїй формулюванні передбачає можливість для суду прийняти рішення щодо його засудження або звільнення. У ролі *практичних аргументів* можуть бути юридичні закони, протоколи спостережень, статистичні дані, свідчення компетентних очевидців, що заслуговують на довіру, кіно-, фото-, аудіо-, відеодокументи, висновки експертів, так звані «речові докази» і т. ін. *Демонстрація* може бути організована у вигляді як безпосереднього пред'явлення речових доказів, так і складного ланцюжка логічних умовиводів. Так, у математиці визнаються тільки дедуктивні докази і математична індукція; у континентальних судових системах – дедукція і повна індукція, а в англо-американських судах, крім цих форм демонстративного висновку, допускаються й аналогії у формі *прецедентів*.

При обґрунтуванні необхідно розрізнявати дві основні сторони – об'єктивну і суб'єктивну.

Об'єктивна сторона – це, по-перше, фактичне або реально можливе існування самого предмета обґрунтування; по-друге, сфера обґрунтування, зумовлена насамперед його предметом, – економічна, природничо-наукова, юридична, релігійна тощо; по-третє, ступінь нашого теоретичного або практичного володіння предметом обґрунтування.

Суб'єктивна сторона обґрунтування, по-перше, визначається метою обґрунтування – або йдеться про поверхове обґрунтування на рівні повсякденного спілкування, або про глибинне обґрунтування при судовому дослідженні складних цивільних позовів або кримінальних справ. З цього розходження випливає, що цілі обґрунтування істотно залежать від суспільної важливості його предмета. По-друге, суб'єктивна сторона обґрунтування виявляється тоді, коли ми вдаємося до різних посилань на авторитет старших, на авторитет Бога або владних інстанцій, на розуміння справедливості, совісті і т. ін. По-третє, існують інтерсуб'єктивно встановлювані стандарти доведення і критерії переконливості, що визначаються соціально-історичною ситуацією. Так, в історії юриспруденції в різні епохи обґрунтуваннями могли вважатися клятви ім'ям божества, ордалії, катування, висновки експертів по окультних силах, екстрасенсів, віщунів тощо.

Прикладами неточної аргументації можуть бути прості пояснення деякого побутового факту – «Я спізнився на лекцію, тому що проспав». Хоча таке пояснення може показатися незадовільним, але воно, принаймні, виглядає чесним визнанням власної провини і тому в більшій мірі є пробачливим, ніж

пояснення типу «Я спізнився, тому що мені перебігла дорогу чорна кішка і довелося далеко обходити її слід». Такі пояснення, звичайно, можуть бути щирими, але вони дуже рідко сприймаються як прийнятні.

На відміну від відносно спокійної і безсторонньої обстановки, в якій здійснюються математичні і логічні докази, фінансово-економічні, інженерно-технічні обґрунтування, у сесійному залі парламенту й судовому залі зіштовхуються життєво важливі і нерідко антагоністичні інтереси. Вони викликають до життя безліч додаткових чинників, що істотно впливають на процес доказування. Крім власне логічних і юридичних, це психологічні, моральні, економічні, політичні, а іноді навіть естетичні чинники. Хоча відповідні види аргументів *ad homini*, так само як і їхні екстраполяції *ad utili*, *ad publicum* вважаються неприпустимими з суто логічної точки зору, вони можуть, а часто навіть обов'язково повинні враховуватися як при обґрунтуванні законів, так і при розгляді реальних судових справ.

Процес судового доказування внаслідок його змагальності має принципово *нелінійний* і *немонотонний* характер. Так, у логіці і математиці доведення здійснюється одним пропонентом, що дотримується якоїсь однієї лінії аргументації й у принципі не обмежений часом і ресурсами. У судовому процесі ми фактично маємо справу як мінімум із трьома лініями доказування – у цивільному процесі це лінії доказування позивача і відповідача плюс лінія, прийнята судом; у кримінальному процесі це лінія обвинувачення, лінія захисту і лінія суду. Суд може цілком погодитися з аргументами однієї із сторін, частково погодитися з окремими аргументами кожної сторони й обрати комбіновану лінію аргументації, нарешті, не погодитися з аргументами жодної із сторін, вирішивши справу за власним розсудом або повернувши її на додаткове вивчення. У разі апеляції до суду вищої інстанції останній може обрати нову лінію доказування тощо. У цьому і полягає нелінійність і немонотонність судового доказування. У принципі передбачається, що кожна із сторін сумлінно організує свою аргументацію, припускаючи її достатньою для обґрунтування своєї позиції. Однак при порівнянні аргументів у залі суду навіть найбільш струнка аргументація може виявитися недостатньою і незадовільною як через різну *доказову силу* аргументів, що надаються сторонами, так і через можливість відкриття раніше невідомих обставин справи. Приблизно з тією ж у значенневому відношенні, хоча і ще більш складною відносно структури ситуацією ми стикаємося й у випадках обґрунтування законопроектів.

Специфіка обґрунтування в праві порівняно з природничими і технічними науковими сферами полягає також в принциповій обмеженості можливостей у практиці криміналістичних слідчих експериментів.

В юридичній практиці процедура доказування набуває правових характеристик, зокрема, у кримінальному процесі використовується поняття «*доказове право*», яке містить регламентацію щодо цілей, порядку, засобів, способів, меж та змісту діяльності по доказуванню обставин, необхідних для правильного вирішення справи. Теорія доказів кримінально-процесуального

доказування постає в якості логічної прагматики щодо загальнологічної теорії доведення.

2.3. Аналіз та оцінка даних юридичної аргументації

2.3.1. Докази як основний вид даних юридичної аргументації. У загальному виді під даними аргументації розуміють інформацію, що служить для обґрунтування твердження, припущення, гіпотези або іншого висновку. Інформація – це будь-який вид відомостей про предмети, факти, поняття предметної області, невідомих до їхнього одержання, що є об'єктом зберігання, передачі й обробки. Предметна область – сукупність об'єктів реального або передбачуваного світу, розглянутих у межах даного контексту, що розуміється як окреме міркування, фрагмент наукової теорії або теорія в цілому й обмежується рамками даного контексту.

Поняття «дані» підкреслює, по-перше, ту обставину, що все те, що мається на увазі під ними, має відношення до даного конкретного твердження (або гіпотези), по-друге, всі дані відіграють роль у його обґрунтуванні й підтвердженні. Дані в кожній області аргументації визначаються багато в чому тими критеріями (або стандартами), які в ній прийняті й котрі виявляються найбільш доцільними. У той же час, існують загальні принципи, дотримання вимог яких може підсилити аргументацію якщо не в усіх, то в більшій частині спорів, дискусій й обговорень.

У галузі права подібна інформація, тобто дані, виступають як докази. Юридична діяльність – це завжди діяльність доказова. Будь-які висновки з досліджуваної події повинні бути підтверджені посиланням на якісь об'єктивні дані, інакше висновок, навіть якщо він об'єктивно істинний, повинен бути визнаний некемним, тобто таким, що не має юридичного значення. Тільки доведені висновки є переконливими й породжують відповідні правовідносини.

У праві розрізняють терміни «доказ» і «доказування». Доказування – це процес, що здійснюється за допомогою відповідних логічних методів. Доказ – це фактичні дані, що представляють собою інформацію про факти події, що розглядається (у виняткових випадках доказами виступають самі факти).

Судове доказування представляє собою процесуальну діяльність суб'єктів кримінального, цивільного, адміністративного, господарського процесу зі збирання, перевірки й оцінки доказів, а також формування на їх підставі певних тез і наведення аргументів для їх обґрунтування. Призначення доказів – встановлення наявності або відсутності обставин, що мають значення для справи.

Судові докази – фактичні відомості, що є відносними, здатні прямим або непрямым чином підтверджувати факти, які мають значення для правильного розв'язання судової справи та виражені в передбаченій законом формі (засобах доказування), отримані й досліджені в строго встановленому процесуальному порядку. Докази, одержані з порушенням закону, не приймаються судом. Докази повинні визнаватись такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад, тоді, коли їх збирання й закріплення здійснено або з порушенням

гарантованих Конституцією України прав людини й громадянина, встановленого процесуальним законодавством порядку, або не уповноваженою на це особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними нормами [16].

У загальному випадку, коли адресат впливу згоден з тезою аргументації, ніяких даних для її підтвердження не потрібно. Якщо ж виникають сумніви або теза спростовується, тоді для її обґрунтування доводиться наводити певні факти, свідчення, приклади й т. д. Вони мають різний характер: починаючи від безпосереднього посилання на повсякденні спостереження й конкретні приклади й закінчуючи складними абстрактними теоретичними моделями. Зазвичай всі види даних розподіляють на три групи: приклади й ілюстрації або конкретні випадки, статистичні дані й свідчення [8, 24].

Досить переконливу силу в аргументації мають приклади й ілюстрації. Їх також називають конкретними випадками. Вони містять відомості про факти й події: констатують положення справ або затверджують необхідний зв'язок явищ і підлягають верифікації на істинність, так би мовити, описують реальність. Зазвичай їх надають для підтвердження й роз'яснення загальних положень (або принципів), висунутих у процесі аргументації. Ці приклади й ілюстрації у формі описових суджень, які по відношенню до реальності оперують словами «істинно», «дійсно» і т. п. (але найчастіше ніяк не позначаються) повинні бути зрозумілими аудиторії, до якої звертаються, а також служити безпосереднім підтвердженням узагальнення. Оскільки описові судження підлягають верифікації на істинність, то вони можуть бути спростовані, у випадку якщо вони не відповідають дійсності.

Досить вагомим аргументом у праві є наукові дані. Можна навести багато прикладів з судової практики використання даних природничих наук (наприклад, медицини, психології, фізики) й гуманітарних наук (наприклад, педагогіки, психології, соціології). До цієї групи слід віднести також дані експертизи, засновані на наукових досягненнях в певних областях (наприклад, балістичної, автотехнічної тощо) та витяги з наукових праць відомих юристів.

При підборі, аналізі й оцінці конкретних випадків ураховують не тільки чисто логічні й фактичні вимоги, але й обставини психологічного й ціннісного характеру. Адресат впливу може із представленими на його обговорення прикладами й ілюстраціями не погодитися, якщо вони не відповідають або явно суперечать його ціннісним установам, є малопереконливими як зі змістовної, так і з психологічної точки зору. Оціночні судження встановлюють абсолютну (наприклад, «гарний – поганий», «добрий – злий», «привабливий – відразливий» і т. д.) або відносну, тобто порівняльну (наприклад, «гірший – кращий», «більший – менший») цінність якого-небудь об'єкта, дають йому оцінку, що може бути оскаржена в рамках тієї або іншої шкали цінностей. Оціночні судження можуть бути негативно-оціночними й позитивно-оціночними. Якщо оцінка або погляд породжені станом внутрішнього миру людини, його переконаннями, установами й перевагами, то такі оціночні судження не можуть визнаватися відповідними або не відповідними

об'єктивній дійсності з необхідністю спростування. Отже, абсолютні оцінки в силу своєї природи не піддаються перевірці на достовірність, оскільки, будучи вираженням суб'єктивної думки й поглядів сторони, не можуть бути перевірені на предмет їх відповідності дійсності й значить не є предметом судового розгляду. До висловлювань оціночного характеру відносяться різноманітні норми, стандарти, зразки, ідеали тощо. Зокрема, норми (закони держави, команди, накази, директиви, технічні або цільові, моральні і т. ін.) є окремим випадком оцінок. На думку О. А. Івіна: «Норма – це соціально нав'язана і соціально закріплена оцінка. Засобом, за допомогою якого оцінка перетворюється в норму, є санкція, або покарання в широкому смислі слова» [8, с. 150].

Найскладнішим в юридичній аргументації є те, що між чисто описовими й чисто оціночними судженнями перебувають так звані оціночні судження з фактичним посиленням [6, с. 27]. На відміну від чисто описових суджень, обґрунтованість оцінки з фактичною основою може бути перевірена в судовому порядку. Подібні висловлення можуть бути спростовані в суді, у випадку якщо вони не відповідають дійсності.

Головна складність полягає в тому, що варто відрізнити оціночні судження, які перебувають поза категорією істини від відомостей, які містять у собі твердження про факти й оцінки з фактичною основою, відповідність дійсності яких можна перевірити. Якщо оцінка (погляд) прив'язана до яких-небудь фактів або інформації, тобто з'являється фактична підстава оцінки або інформаційна складова погляду. Наприклад, оцінка (погляд): «По відкликам колективу, Н. є недбайливим фахівцем», – буде мати позовну силу, оскільки факт існування несхвальних відгуків колективу може бути перевірений у ході судового розгляду. «Злочинний», «нечесний», «брехливий», «антигромадський», «безграмотний», «некомпетентний», «ненадійний», «необов'язковий» – ці й подібні їм поняття заміщають загальною особистісною оцінкою конкретні вчинки й тому в певному контексті можуть бути придатні для перевірки на відповідність дійсності [22, С. 10–12].

Іноді для ілюстрації висунутих узагальнень і принципів використовується не конкретний випадок, а гіпотетичний приклад. До них прибігають у тих випадках, коли неможливо здійснити реальний експеримент і звертаються до уявного експерименту (наприклад, в природознавчих науках). Будь-який гіпотетичний приклад може стати переконливим при аргументації тільки тоді, коли він зберігає зв'язок з реальними процесами [24].

Досить вагомим аргументом в юридичній аргументації є використання статистичних результатів й оцінок, у яких підсумовуються систематичні спостереження масових, повторюваних подій, фактів й явищ. Перевага цих методів полягає в тому, що вони дають узагальнення всієї наявної по проблемі інформації в компактній і легко доступній для огляду формі. Тому ступінь підтвердження аргументації, заснованої на таких даних, незрівнянно вище й точніше інформації про окремі конкретні випадки, коли розглядається надійність підтвердження саме узагальнення, а не окремого твердження.

Можна навести приклади юридичної аргументації, де статистичні дані були єдиною основою для прийняття судового рішення. Як показує судова практика США і країн Європи, в останні роки статистика стала головним аргументом в судах при вирішенні питання про те, чи мала місце дискримінація, оскільки тільки на підставі узагальнення емпіричного матеріалу можна довести, що конкретний випадок був частиною загальної дискримінаційної практики (щодо жінок, представників етнічних груп, релігійних меншин, сексуальних меншин), а не випадковістю. Зокрема, саме статистикою керувався Верховний Суд США в справі «Дотард проти Роулінсона» (DOTHARD v. RAWLINSON, 433 U.S. 321 (1977)) [26] при обговоренні питання про те, чи є таким, що порушує принцип рівності, а отже неконституційним, адміністративне положення, яке встановлює критерії ваги і росту для жінок, які звертаються із заявою про прийом на роботу в якості виправних радників в установи особливо суворого режиму. Ґрунтуючись на статистичних даних, суд визнав, що хоча вимоги росту і ваги є зовні нейтральними кваліфікаційними вимогами, за своєю суттю вони є дискримінаційними, оскільки мають на меті позбавити жінок можливості отримати роботу у виправних установах. Ось аргументація суду: «Хоча жінки у віці 14 років і старше складають 52,75% населення штату Алабама і 36,89% сукупної робочої сили, вони займають лише 12,9% посад виправних радників. При розгляді впливу, що чиниться мінімальними вимогами щодо зросту і ваги на різницю у відсотку найму в залежності від статі, окружний суд виявив, що при дотриманні вимоги щодо росту в 160 см з числа кандидатів випадає 33,29% жінок в Сполучених Штатах у віковій групі від 18 до 79 років і лише 1,28% чоловіків, у той час як вимога по відношенню до ваги у 54 кілограма виключає 22,29% жінок і 2,35% чоловіків в тій же віковій групі. При поєднанні вимог щодо зросту і ваги вимоги, висунуті в Алабамі, виключають 41,13% жінок і менше 1% чоловічого населення. Виходячи з цього, окружний суд визнав, що Ролінсон представила на його розгляд випадок явної незаконної дискримінації за ознакою статі» [26]. У справі Скіннера [33] одним з аргументів за правомірність державного втручання в права службовців залізничних компаній було приведення статистичних даних, що свідчать про те, що в результаті зловживання алкоголем і наркотиками службовці з 1975 по 1983 рік стали винуватцями 45 серйозних аварій, які спричинили 34 смертних випадки, 66 випадків заподіяння серйозної шкоди здоров'ю і завдали матеріальних збитків на суму понад 28 мільйонів доларів. Крім того, загинуло 19 самих працівників.

У ході аргументації для підтвердження окремих тверджень, припущень і заяв також використовуються свідчення. Переконалівість свідчення залежить від їхньої надійності й, звичайно, від довіри до них аудиторії. Свідчення, що зустрічаються на практиці, мають різноманітну форму, починаючи від простого спостереження якої-небудь події й закінчуючи показаннями свідків, даними в ході судового розгляду.

Важливо встановлювати розбіжності між свідченнями факту й погляду [31, с. 101–102; с. 141], оскільки ступінь підтвердження ними тези при

аргументації неоднакова. Факт являє собою свідчення безпосереднього сприйняття й спостереження події або випадку. Погляд характеризує собою суб'єктивне почуття, засноване на інформації, що не отримана безпосередньо. Ще Аристотель відрізняв погляд як емпіричний метод пізнання від наукового знання, предметом якого є необхідне й загальне [1, с. 259–261; 2, с. 190–196]. Предметний зміст погляду, оскільки він відноситься до випадкового й одиничного, може змінюватися аж до хибного. Тому за інших рівних умов довіра до свідчення факту значно вище, ніж до погляду.

Логічне опрацювання фактичних даних на перших етапах судового дослідження починається з узагальнення. Повнота й закінченість вихідних даних впливають на ступінь обґрунтованості узагальнення. Узагальнення доказів за своєю логічною природою є індуктивним умовиводом, специфічною рисою якого є те, що при узагальненні доказів ідеться не про встановлення якогось загального правила, якому підпорядковуються однорідні явища – члени певного класу, а відновлюється складна подія по окремих його ознаках або навіть по ознаках його ознак. В якості таких ознак виступають окремі фактичні дані – носії слідів досліджуваної події. Тому до даних пред'являються певні вимоги.

Усі докази мають однакову юридичну силу для вирішення завдань доказування, але вони різні за своїм походженням, структурою і функціями в ході доказування. Сама інформація, не об'єктивуючись у певних засобах доказування, не може бути сприйнята учасниками судового розгляду. Закон передбачає повний перелік засобів доказування. Засоби доказування є зовнішнім вираженням доказів. Доказом є власне зміст пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, висновків експертів, тобто інформація про обставини, що міститься в них і має значення для вирішення справи. З появою нових носіїв інформації (комп'ютерних дисків, карт пам'яті, аудіо- чи відеокасет тощо) сам перелік засобів доказування не змінився, але розширився їхній обсяг.

Для судового доказу важливо також одержання його в визначеному законом порядку. Недотримання порядку одержання доказу веде до визнання доказу нікчемним. Причому мова йде не тільки про речові докази, але й про показання свідків, результати висновків експертів й інших підтверджуючих фактів і подій.

Наприклад, для того щоб знайти при провадженні слідчих дій потрібний фактичний матеріал, що надалі буде виконувати роль доказів, необхідно виділити і процесуально закріпити серед множинності фактів лише ті, котрі володіють загальною для всіх них ознакою – прямим або непрямим чином, очевидно або приховано пов'язану з правопорушенням. Оскільки найбільш істотним видом об'єктивних зв'язків є причинний зв'язок, то головне завдання тут – виявити причинну обумовленість фактів, послідовність цього зв'язку, знайти нові невідомі факти по відомих ланках причинно пов'язаних обставин.

При розгляді цивільних справ докази – це будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що

обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів [25, ст. 57]. Доказові факти – це ті обставини, які були встановлені судом в процесуальному порядку, і можуть використовуватися як докази про наявність фактів. Носіями їх, або, інакше, джерелами доказів (засобами доказування), є люди, які спостерігали факти, які цікавлять суд, і тому мають відомості про них, і речі, що зберегли на собі сліди певного впливу або самі є слідами подій, що цікавлять суд.

Наприклад, сторони уклали угоду купівлі-продажу будівлі. Ця угода оформлена у вигляді договору, засвідченого нотаріусом і зареєстрованого у органах місцевої адміністрації. Дії як такі вчинилися (покупець вступив у володіння будівлею, продавець отримав спричинену договором плату), але відомості про них зберігаються у пам'яті продавця, покупця, сусідів, нотаріуса, що засвідчив договір, а також у документах (договорі, реєстрі нотаріальної контори, реєстрових книгах БТІ). В наведеному прикладі відомості про укладання договору купівлі-продажу будуть судовими доказами, а люди (продавець, покупець, сусіди, нотаріус) і речі (письмовий договір, реєстр нотаріальної контори, реєстрові книги БТІ), що є носіями цих відомостей, – джерелами доказів [14].

Доказами в кримінальній справі є різноманітні фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються: показаннями свідка, показаннями потерпілого, показаннями підозрюваного, показаннями обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій, протоколами з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, та іншими документами [11, ст. 65]. Сучасна методологія доказування в кримінальному процесі не допускає прийняття процесуальних рішень «на віру», або без належного фактичного та логічного обґрунтування. Своєрідними аргументами в кримінально-процесуальному доказуванні, що характеризують етап опосередкованого пізнання у кримінальному процесі, виступають лише докази. Використання для вирішення завдань доказування усіх інших матеріалів є неправомірним.

Поняття доказу в кримінальному процесі визначається більшістю вчених як органічна єдність фактичних даних та їх процесуальних джерел, що має для усіх суб'єктів кримінального процесу єдине правове значення для встановлення обставин предмета доказування (11, ст. 23, 64). Причому фактичні дані характеризують змістовний бік доказу, у той час як їх процесуальне джерело характеризує доказ із боку кримінально-процесуальної форми. Треба також чітко розрізняти докази як відомості про факти, обставини та їх процесуальні

джерела, оскільки в окремих нормах КПК, коли мова йде про обов'язок суб'єктів доказування обґрунтовувати певні процесуальні рішення [11, ч. 2 ст. 223, 11, ч. 1 ст. 334], використовується загальне поняття доказу. Пленум Верховного Суду України вказав як на недолік, що замість аналізу всіх фактичних даних, які містяться в показаннях потерпілих, свідків та в інших джерелах доказів, суди посилаються лише на прізвища свідка, потерпілого або назву проведеної експертизи тощо [15].

Принципово важливим є також правило щодо доказів, які формуються в ході кримінально-процесуальної діяльності. Цим забезпечується максимальна надійність результатів доказування. Протоколи з відповідними додатками, складені уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, які у ч. 2 ст. 65 КПК визнані доказами, слід розглядати як виключення з цього правила, що не має абсолютного характеру. Протоколи проведення оперативно-розшукових заходів з відповідними додатками можуть бути використані для отримання доказів лише в тих випадках, коли будуть відомі джерело і способи отримання фактичних даних, що становитимуть зміст доказів. У іншому разі протоколи оперативно-розшукових заходів є лише підставами для проведення слідчих дій з метою отримання доказів.

Докази в адміністративному судочинстві будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення осіб, які беруть участь у справі, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються судом на підставі пояснень сторін, третіх осіб та їхніх представників, показань свідків, письмових і речових доказів, висновків експертів. [9, ст. 69]. На відміну від цивільного судочинства [25, ст. 57], в адміністративному не передбачається, що пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників мають доказове значення лише тоді, коли такі особи допитані як свідки. Водночас частина перша статті 76 КАСУ [9] надає право таким особам дати пояснення про відомі їм обставини за правилами допиту свідків з метою посилення довіри до цих пояснень, адже вони даються під присягою і загрозою кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань.

У цивільному судочинстві принцип офіційності не діє. Позовне провадження у ньому ґрунтується на принципі змагальності, а тому суд, на відміну від адміністративного судочинства, позбавлений права з власної ініціативи збирати докази – він досліджує лише ті докази, що подали особи, які беруть участь у справі, або зібрані з їхньої ініціативи. Хоча це не стосується справ окремого провадження у цивільному судочинстві, де принцип змагальності не діє і суд уповноважений проявляти певну ініціативу з метою повного з'ясування обставин у справі. Цим окреме провадження у цивільних справах дещо схоже до провадження в адміністративних справах, однак необхідно пам'ятати, що адміністративне судочинство за характером є позовним і принцип змагальності йому теж властивий.

Доказами в господарському процесі є письмові та речові докази, висновки судових експертів; пояснення представників сторін та інших осіб, які

беруть участь в судовому процесі. В необхідних випадках на вимогу судді пояснення представників сторін та інших осіб, які беруть участь в судовому процесі, мають бути викладені письмово. Не вважаються доказами в господарському процесі свідчення очевидців, а також будь-які інші свідчення [7, ст. 32].

Особливість судового дослідження – відновлення одиничної події за її слідами – впливає на операцію індуктивного узагальнення доказів, яка відрізняється тим, що за її допомогою здобувається знання про групу фактів, що характеризують досліджувану подію з різних сторін [12]. Логічна однорідність зазначених фактів, їхня спільність проявляються в тому, що кожний з них якоюсь мірою пов'язаний з досліджуваною подією, а вся група в цілому розглядається як сукупність доказів, що стосуються справи. Оскільки кожна фактична обставина знаходиться в особливому взаємозв'язку з головним фактом, то перш ніж узагальнити індуктивним чином низку таких фактів на основі спільної для них ознаки, необхідно встановити наявність причинного зв'язку кожного з цих фактів з подією, що є предметом судового розгляду. Загальна ознака в декількох одиничних фактах може бути розкрита лише через з'ясування особливого в кожному з них, що вимагає ретельного й всебічного аналізу кожної фактичної обставини. Для підвищення ступеню обґрунтованості висновку вихідні дані в загальному виді мають відповідати певним критеріям.

По-перше, підтверджуючі дані повинні бути репрезентативними. Підібрані випадки або приклади повинні вірно відбивати структуру області аргументації. Базовими поняттями статистичних узагальнень є генеральна сукупність (або популяція) і зразок (або вибірка). Репрезентативність зразка (вибірки) означає міру його (її) презентації: наскільки розмаїтість елементів у зразку відображає їх розмаїтість у популяції. При цьому міркування може йти як від вибірки до генеральної сукупності, так і навпаки. Статистична інформація витлумачується в термінах частотної інтерпретації ймовірності й відображає результати дослідження масових випадкових або повторюваних подій (наприклад, таких як народжуваність і смертність людей, поширення захворювань, транспортні події, динаміка злочинів та ін). Аналіз масових подій ведеться шляхом вибіркового дослідження окремих груп або зразків і логічного переносу одержаних результатів на весь їх клас. Старанність статистичного опису досліджуваного зразка й логічно коректне перенесення частоти ознаки на популяцію забезпечують високу імовірність і тим самим практичну ефективність статистичних узагальнень. Чим ближче обсяг вибірки буде до обсягу популяції й чим різноманітнішими будуть випадки, що підтверджують статистичні узагальнення, тим обґрунтованіше буде узагальнення й нижче ймовірність помилки.

Наприклад, прогнози й оцінки про результати прийняття того чи іншого закону, популярність рішень органів виконавчої влади, рейтинг політичних діячів, переваги виборців і опитування населення, результати виборів, маркетингові дослідження здійснюються саме на основі аналізу думок і відповідей порівняно невеликої частини людей, що складають вибірку з деякої

генеральної сукупності. Для того щоб прогнози стали більш надійними, необхідно прагнути до того, щоб структура вибірки відображала структуру генеральної сукупності, із якої вона одержана.

Існують ретельно розроблені методика й техніка проведення вибірки, головна мета якої полягає в забезпеченні її репрезентативності. Наприклад, для проведення соціологічних опитувань особлива увага повинна бути приділена угрупованню населення за віковими, національними, майновими, освітніми та іншими ознаками, щоб результати дослідження вибірки можна було перенести на всю генеральну сукупність, а одержаний висновок виявився більш правдоподібним. Нерідко хибність прогнозів пов'язана з порушенням принципу неупередженості відбору елементів вибірки. Це означає, що кожен елемент із генеральної сукупності з однаковою імовірністю міг бути включений до складу вибірки. Нерідко порушення цієї вимоги відбувається неусвідомлено внаслідок тих або інших суб'єктивних факторів (схильностей, упереджень, усталених стереотипів мислення і т. под.), а іноді й в угоду владі, заспокоєнню народу, через невірні зрозумілий патріотизм, самолюбство замовника тощо з метою одержання сприятливого прогнозу.

По-друге, конкретні випадки й статистичні дані повинні бути взяті з найбільш надійних джерел. Статистичні умовиводи належать до правдоподібних міркувань, оскільки їхні результати мають лише ймовірнісний характер, тому аргументація, заснована на них, якщо й буде визнана аудиторією, може виявитися явно ненадійною внаслідок упередженості статистичних даних, узятих з джерел, котрі не заслуговують довіри.

По-третє, даних повинно бути в достатній кількості. Ефективність ймовірнісних умовиводів багато в чому залежить від того, наскільки кількість випадків, закріплених у засновках, буде: а) більше, б) різноманітніше, в) типовіше. Чим різноманітніше й чисельніше спостереження, з яких черпаються факти, що лежать в основі узагальнення, тим менше небезпека того, що підмічена нами властивість не має основи у властивостях усього класу й залежить від випадкових обставин. Індуктивне або статистичне узагальнення буде більше правдоподібним і заслуговуючим довіри, чим більше буде знайдено підтверджуючих його випадків. Навіть зі збільшенням простого числа подібних випадків, логічна ймовірність узагальнення зростає, але якщо ці випадки будуть помітно відрізнятися один від одного, то ймовірність і довіра до узагальнення стане значно сильніше.

По-четверте, негативні дані повинні бути пояснені. Наявність негативних даних часто розглядається як свідчення того, що вони не підбиралися з упередженням. Але їхнє виявлення вимагає пояснення або шляхом більш ретельного аналізу, що покаже, що ці дані не мають відношення до узагальнення, або ж у протилежному випадку доводиться уточнювати саме узагальнення.

По-п'яте, при аналізі й оцінці даних повинен бути врахований досвід і ціннісні орієнтири аудиторії. Ця вимога спрямована на те, щоб домогтися згоди з аудиторією із приводу даних, що надають для аргументації. Якщо більшість з

них є відомими для аудиторії, то не слід множити число прикладів і займатися нудним повторенням доводів. Краще розбирати випадки, що значно відрізняються від відомих і тому представляють для неї більший інтерес. Переконання залежить також від тих ціннісних орієнтирів, на які аудиторія явно й неявно опирається під час обговорення аргументів. Тому будь-які доводи й дані, що йдуть у розріз із науковими, соціальними, етичними й тому подібними ціннісними установками, будуть сприйняті нею негативно.

При розробці аргументів в судовому процесі потрібно враховувати такі вимоги до них, як належність, допустимість, достовірність кожного з них окремо, а також достатність і взаємний зв'язок у їх сукупності.

Належність – це якість аргумента, що характеризує точність, правильність відображення обставин, що входять в предмет доказування. Належним є той доказ, який містить інформацію, що має значення для справи. Достовірність доказу – це рівень його правдивості, тобто рівень довіри до нього зі сторони суду. Достатність доказів полягає у тому, що у справі доведені усі обставини, які входять до предмету доказування. Взаємозв'язок доказів полягає в тому, всі вони узгоджуються між собою і в сукупності дають суду можливість встановити дійсні відносини сторін і правильно вирішити спір.

Допустимість означає, що по всіх справах, незалежно від їх категорії, повинна дотримуватися вимога про отримання інформації належним суб'єктом, з дотриманням порядку збирання, представлення і дослідження доказів (іншими словами, дотримання процесуальної форми доказування). Порушення цих вимог приводить до неприпустимості доказів. Наприклад, не є допустимим доказом показання свідка, які надані під примусом.

Розрізняють позитивну та негативну допустимість. Позитивна допустимість передбачає використання чітко визначених законом доказів для встановлення певних обставин справи. Наприклад, у справах про визнання громадянина недієздатним, єдиним допустимим доказом може бути лише висновок судово-психіатричної експертизи. Негативна допустимість забороняє використання певних доказів. Наприклад, норма щодо наслідків недотримання простої письмової форми угоди: якщо угода укладена з порушенням простої письмової форми, то в випадку спору сторони позбавляються права посилатися на підтвердження угоди і її умов, на покази свідків. При цьому закон дозволяє використання інших доказів (ст. 64 Цивільного кодексу).

Допустимими є аргументи, які відповідають нормам істинності та моральності. Наприклад, не відповідає нормам істинності показання екстрасенса, допитаного як свідка, про розмір доходу особи, зобов'язаної сплачувати аліменти, якщо, з її слів він довідався щодо цих відомостей за допомогою магії. Рівень розвитку нашого суспільства і уявлень про ірраціональні явища не дозволяє показання свідка, що містять таку інформацію, навіть правильно з погляду закону оформлені, визнати допустимим доказом. Цілком правомірно визнати недопустимим доказом показання свідка, зміст яких викладений у нецензурних виразах, навіть коли при здійсненні допиту не порушувалися вимоги ЦПК.

Визнання доказу недопустимим – це право суду. Існує спеціальне правило, відповідно до якого суд може, виходячи з обставин справи і ходу її розгляду, визнавати недопустимим той чи інший доказ.

Встановити недопустимість конкретного доказу суд може лише після того, як дослідить його в судовому засіданні. Недопустимість доказу не є очевидною. Сторони вправі висловлювати суду свої міркування щодо допустимості чи недопустимості конкретного доказу.

Якщо суд дійде висновку, що доказ є недопустимим, він не бере цей доказ до уваги, тобто не може обґрунтовувати ним своє рішення. Разом з тим, суд повинен у мотивувальній частині рішення зазначити, чому саме цей доказ він відхиляє.

2.3.2. Оцінка прийнятності доказів в юридичній аргументації. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Усі докази є рівні між собою. Жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення. Однак це не означає, що усі докази мають однакове значення. Оцінка доказів як раз і полягає в тому, щоб визначитися, яким з них надати переваги.

Оцінюючи докази, суд обмежений також і формальними правилами, а саме, суд зобов'язаний оцінити належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності.

Результати оцінки доказів, тобто мотиви прийняття одних доказів і відхилення інших, суд відображає в рішенні. В ухвалі суду результати оцінки доказів не зазначаються.

Юридична аргументація залежить від того, яке твердження покликані підтримати аргументи, що наводяться: 1) чистий опис, 2) чисту оцінку або 3) змішане описово-оціночне твердження [23]. Варто розмежовувати: а) дескриптивні (описові), б) оціночні судження й в) оціночні судження з фактичним посиленням.

Оціночними судженнями, за винятком образи чи наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовних засобів, зокрема гіпербол, алегорій, сатири. Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості [17, ч. 2 ст. 471]. Відповідно до статті 277 Цивільного кодексу України не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній судовій практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні положень статті 10 Конвенції. Якщо особа вважає, що оціночні судження або думки, поширені в засобі масової інформації, принижують її гідність, честь чи ділову репутацію, а також інші особисті

немайнові права, вона вправі скористатися наданим їй частиною першою статті 277 ЦК України та відповідним законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи [18, ст. 37; 21, ст. 65] у тому ж засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку [20].

Опис й оцінка є вираженням двох протилежних відношень думки до дійсності: істинностного, коли відправним пунктом у зіставленні висловлення з об'єктом служить об'єкт, а судження виступає як його опис і характеризується в істинностних термінах; і ціннісного, коли вихідним є судження, що виступає як стандарт або проект, якому повинен відповідати об'єкт. І якщо останній відповідає вимогам, пропонованим до нього висловленням, він вважається позитивно цінним. За опозицією опис–оцінка в остаточному підсумку знаходиться опозиція істинність–цінність.

Істинний за Аристотелем–це відповідний (лат. *adae-quatio*) фактичному положенню речей [2]. Поряд з даними, що підтверджують аргументацію, у процесі переконання чимале значення мають ті ціннісні орієнтації [30, с. 408], на які здебільшого неявно опираються, з одного боку, аргументатор, котрий прагне обґрунтувати свої твердження, а з іншого боку – аудиторія (адресат впливу), що виражає згоду або незгоду з ними. Етимологічний зміст терміна «цінність» досить простий і відповідає самому терміну – це те, що цінують люди, тобто предмети, речі, явища природи й суспільства, людські вчинки, прояви культури. Цінності є фундаментом культури суспільства й соціального життя. Вони впорядковують дійсність, вносять у неї осмислення, оціночні моменти, дозволяють порівнювати своє поведіння з нормою, ідеалом, що виступає як зразок, еталон. Цінності пов'язані з вибором способу життя й часто розглядаються разом з інтересами, установками й перевагами. Під ціннісним судженням мається на увазі той ідеал, яким люди керуються у своєму поведінні в досягненні кінцевих цілей [32]. Які цінності, такі й суспільство, і особистість. Не випадково, що проблема цінностей завжди виступає на перше місце в перехідні періоди суспільного розвитку. Система цінностей виконує роль повсякденних орієнтирів у предметній і соціальній дійсності людини, позначень його різних практичних відношень до навколишніх предметів й явищ. Соціальні цінності (предмети, явища, відносини) формують центральні принципи, навколо яких інтегруються індивідуальні й соціальні цілі. Деякі з цінностей (життя, рівність, честь та гідність людини, власність) прямо проголошені в текстах конституцій більшості сучасних держав. В такому випадку апеляція до них є апеляцією до визначеної конституційної норми.

Цінність – позитивна або негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, обумовлена не їхніми властивостями самими по собі, а їх включенням в сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин; критерій і способи оцінки цієї значимості, виражені в етичних принципах і нормах, ідеалах, установках, цілях [32].

Аргументація, що представляє собою в широкому сенсі певний рід комунікативної діяльності між людьми, опирається не тільки на точні й строгі норми логічного характеру, але й на явні заборони неприпустимих моральних прийомів і психологічних вивертів, і здебільшого керується головною ціннісною орієнтацією – максимально сприяти переконанню людей. У світлі такої орієнтації звичайно явно або неявно оцінюються мова й поведження людей у ході аргументації. Все те, що сприяє досягненню взаєморозуміння між людьми, переконанню в істинності й справедливості тих або інших заяв і рішень, одержує схвалення співтовариства людей, а протилежні дії – осудження. Варто взагалі підкреслити, що ціннісні судження звичайно виступають як схвалення або осудження, тому що вони ґрунтуються на прихильності до певного ідеалу поведження й дії. Щодо цього вони подібні з моральними категоріями добра й зла, широко застосовуваними в етиці.

2.3.3. Ціннісні орієнтації та місце права в ієрархії цінностей суспільства. Визначальну роль при виборі рішення в суді грали цінності, що лежать в основі культурної традиції тієї чи іншої країни. Судді при обґрунтуванні прийнятого рішення змушені орієнтуватися на аудиторію, до якої звернений текст, а значить, апелювати до тих цінностей, які нею розділяються. Під приблизний перелік основних цінностей, до яких апелюють захисники та адвокати у своїх промовах і якими керуються суди у своїй аргументації при обґрунтуванні прийнятого рішення: борг, справедливість, свобода, рівність, людська гідність, благополуччя суспільства, автономія особистості, природні (фундаментальні) права, власність, життя, щастя.

Поняття «ціннісні орієнтації» виражає позитивну або негативну значимість для індивіда предметів й явищ соціальної дійсності й становить внутрішню основу відносин людини до різних цінностей матеріального, морального, політичного й духовного порядку. Ціннісні орієнтації – поділювані особистістю соціальні цінності, що виступають в якості мети життя й основних засобів її досягнення та є найважливішим фактором, який регулює мотивацію особистості та її поведження. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивідів. Вони є внутрішньо обумовленими та формуються на базі співвіднесення особистого досвіду з існуючими в соціумі зразками культури й виражають власне ставлення про належне, характеризують життєві домагання. Ціннісні орієнтації – одна з найбільш стабільних характеристик особистості. Вони утворюють свого роду внутрішній стрижень культури, визначають лінію поведження індивіда. Незважаючи на неоднозначне трактування поняття «ціннісні орієнтації», всі дослідники сходяться в думці про те, що ціннісні орієнтації виконують важливу функцію регуляторів соціального поведження індивідів. Цінності й ціннісні орієнтації володіють двома найважливішими якостями: високою стійкістю й мінливістю, будучи вираженням міри динамізму й відкритості суспільства, його груп й індивідів. При зміні цінностей і ціннісних орієнтацій виникає протиріччя між різними змістами й значеннями старого й нового.

Творці конституцій в різний час прагнули закріпити ті свободи, права і блага, які представлялися їм найбільш важливими, що мають найвищу цінність, тобто ціннісні орієнтації суспільства. Питання про ціннісні орієнтації суспільства непросте. Воно пов'язане, зокрема, з питанням складу та ієрархії цінностей, з питанням про те, чи розділяються дані цінності усім суспільством або тільки його частиною. Тому можна говорити лише про цінності самого загального плану і про ту відносну вагу, яку надає їм у даний момент в певний історичний період те чи інше співтовариство.

Відносність моральної цінності і деяка рухливість всієї ієрархії плюс існування різних систем цінностей усередині одного суспільства роблять неможливим чітке й однозначне викладання системи цінностей навіть для однієї окремо взятої країни. Ще в XIX столітті професор Харківського університету Л. Є. Владімиров звертав увагу юристів на те, що і склад цінностей, і тим більше їх ієрархія в різних країнах не збігаються. Він звертав увагу на те, що, наприклад, відчуття справедливості менше розвинене в нашому суспільстві, ніж у суспільстві англійському або французькому [5, с. 12. В Англії суспільним ідеалом є почуття обов'язку (duty), а у Франції обов'язок (devoir) теж цінується, але важливіше все ж військова слава, честь, безкорисливе служіння людству [5, с. 20]. У нашому ж суспільстві, на думку Л. Є. Владімирова суспільний обов'язок тільки тоді буде в числі чеснот, коли буде вироблена політична чеснота [5, с. 20. Не дивно, що в судовій практиці ми знаходимо приклади, коли одна із сторін у справі робила спроби оскаржити правомірність конкретного закону з точки зору його моральної підоснови. Любий законодавчий акт можна розглядати як такий, що відображає пріоритети, презумпції і цінності, які або вже присутні в даному суспільстві в даний час, або є бажаними у майбутньому. В даний час більшість конституцій країн з розвиненою демократією схожі в переліку прав і свобод, які сприймаються як такі, що представляють найвищу цінність для суспільства. Різниця виявляється в тому, як формулюються ці цінності, наскільки абсолютний характер вони мають, що в себе включають, як вони розподіляються на ієрархію – і в самому тексті конституції, і в рішеннях конституційних судів з конкретних питань.

Наприклад, Основний Закон Німеччини, на думку німецьких суддів, містить в собі «загальний порядок цінностей», який вважається заздалегідь даним, а не створюваним самим Основним Законом. Деякі німецькі дослідники стверджують, що цей «загальний порядок цінностей», званий в рішеннях суду також «вищими основними цінностями», «засадничими концепціями Основного Закону» і навіть «неписаними елементарними конституційними принципами», часто «дозволяє інтерпретаторам промити структуру конституції в релігійних та ідеологічних розчинниках за своїм власним вибором». Один з таких критиків, Зейдлер, писав, що використання подібних достатньо широких і невизначених категорій дуже часто веде до тріумфу спільних цінностей над приватними позитивними правами і свободами: «Хто контролює [зміст] порядку цінностей, той контролює Конституцію» [с. 322].

Ієрархію цінностей можна скласти, вивчаючи рішення по тих справах, де суду доводиться зважувати конфліктуючі цінності, роблячи між ними вибір. Вивчаючи ці рішення, можна отримати досить вірне уявлення про зміни ціннісних орієнтирів у системі суспільства з плином часу. Найбільш досконале втілення ціннісного підходу до права знаходиться в рішеннях КС Німеччини, який прямо заявив в одному зі своїх рішень: «Дана конституція не є вільною від цінностей; вона визнає певні цінності як фундаментальні і ... вимагає від держави їх охорони (стаття 1) [Стаття 1: Гідність людини: зв'язаність державної влади основними правами. (1) Людська гідність недоторканна. Поважати і захищати її – обов'язок всякої державної влади.] Це фундаментальне конституційне рішення не дозволяє державі брати на цивільну службу осіб, які не визнають вільний демократичний порядок, верховенство права, соціальну державу, і протистоять їм» [Справа про лояльність державних службовців (1975 – 39 BVcrfGE 334)] [28, с. 133].

Хайм Перельман визнавав навіть, що «ієрархії цінностей ... більш важливі для структури аргументації, ніж самі цінності. Більшість цінностей воістину визнається цілим рядом аудиторів, а конкретна аудиторія визначається не стільки по тим цінностям, що вона розділяє, скільки по тому способу, як вона їх вибудовує. Цінності можуть визнаватися багатьма різними аудиторіями, але ступінь їх прийнятності буде різнитися від однієї аудиторії до іншої» [29, с. 81].

Місце права в ієрархії цінностей конкретного суспільства залежить, насамперед, від того, сприймається воно як щось, що має цінність саме по собі, або як засіб досягнення і підтримки будь-яких інших цінностей. Для визначення місця права в ієрархії цінностей в різних країнах можна використати, зокрема, інформацію з законодавства щодо надання певним категоріям осіб права не виступати в якості свідків у суді (наділення їх так званим судовим імунітетом, або судовим привілеєм). Так, незважаючи на зацікавленість будь-якої держави в боротьбі зі злочинністю, в деяких країнах від свідоцтва звільняються лікарі (у справах своїх пацієнтів), церковні служителі (за фактами, які стали їм відомими в ході сповіді), адвокати (за відомостями, отриманими від підзахисних) і подружжя. До цих привілеїв, що вважаються абсолютними, в деяких країнах додаються і деякі обмежені: такі як право журналіста не розголошувати джерело конфіденційних відомостей, одержаних ним у результаті журналістського розслідування, або право посадових осіб зберігати мовчання в інтересах державної чи військової безпеки, право депутатів не розголошувати відомостей, які були їм довірені виборцями. Чи існують в конкретній країні ці імунітети – всі або деякі з них, – а також чи є вони безумовними або обмеженими, залежить від цінностей, які стоять за ними. Якщо релігія стоїть в ієрархії цінностей вище права, то закон ні за яких обставин не буде вимагати, щоб таємниця сповіді була порушена священником за приписом суду. Якщо до складу пріоритетів включається збереження сім'ї, то й подружжя буде звільнено від обов'язку свідчити один проти одного. Якщо свобода слова визнається якимось товариством фундаментальною цінністю, то і

журналіст отримає в цьому суспільстві право на журналістську таємницю. У всіх цих випадках визнається підхід до права як до засобу захисту і поширення існуючих в суспільстві цінностей, тому цілком логічним є те, що цими цінностями не можна пожертвувати для верховенства права. Проте можливий і такий підхід, коли право вважається цінністю саме по собі. У такому випадку «в інтересах правосуддя» можна змусити священика, лікаря, адвоката, подружжя, журналіста (або деяких з них) свідчити в суді. Здоров'я, сім'я, релігія, свобода (тобто те, що в основі своїй становить благополуччя окремої особи) будуть у такому суспільстві цінностями більш низького рівня, ніж рівність перед законом і судом, суспільне благо, порядок управління.

2.3.4. Роль довіри в процесі переконання. Експертна оцінка в юридичній аргументації. Ще Аристотель обґрунтовує три принципи як складові частини переконання: *ethos*, *pathos* та *logos*. На його думку існує три види способів переконання, що доставляються промовою: «...одні з них знаходяться в залежності від характеру мовця, інші – від того чи іншого настрою слухача, треті – від самої мови. Ці останні полягають в дійсному чи уявному доведенні» [3, с. 35]. Термін «етос» в античній філософії позначав звички, звичаї, характери, темпераменти. Аристотель трактував етос як спосіб зображення характеру людини через стиль його мови і через цілеспрямованість як основну ознаку людської діяльності. Патос розуміється як душевне переживання індивіда, його емоційний настрій, включає такі характеристики, як розсудливість, благородство, стриманість, великодушність тощо, логос пов'язаний з інтелектуальними якостями індивіда.

Основою переконання, безумовно, є раціональна аргументація, що опирається на добре перевірені й підтвержені об'єктивні дані й факти, а також логічні висновки з них. За ними ідуть ціннісні орієнтації слухачів або співрозмовників, які проявляються на заключній стадії аргументації при оцінці доводів й аргументації в цілому. Аналіз значення наведених вище прикладів дозволяє зробити обґрунтований висновок про те, що у багатьох випадках рішення судів визначаються насамперед ціннісними перевагами суддів і відповідною в конкретному соціумі етикою. Не меншу роль у процесі аргументації й переконання в цілому грає емоційний стан і поведіння переконуючого суб'єкта, які значною мірою визначають довіру до нього. Ще Аристотель допускав, що в деяких випадках характер переконуючого суб'єкта виявляється найбільш ефективним засобом переконання, яким він володіє. Найчастіше для нас важливіше не те, що говориться, а хто говорить.

Переконуючий вплив завжди будується на співвідношенні раціонального й емоційного початків. Аргументатор прагне вплинути на розум і почуття слухачів з метою прийняти його власну думку. Емоційне забарвлення виступу – це апеляція до почуттів слухачів. Аргументатор прагне створити в аудиторії настрій, що допомагає йому переконати її в його правоті.

Переконливість аргументатора залежить від того, наскільки аудиторія як адресат впливу йому довіряє. Додатками успіху аргументатора є: авторитет; довіра; компетентність; чесність; привабливість. Наприклад, керівникові, що

викликає довіру у своїх співробітників, потрібно менше зусиль, щоб переконати їх в оптимальності прийнятого рішення, чим керівникові, що тільки що приступив до виконання своїх обов'язків і до якого підлеглі ставляться з обережністю й побоюваннями. Довіру викликають особи, що користуються авторитетом. Як правило, це люди, які виступають як кваліфіковані фахівці, професіонали в області прийнятого рішення. Тому, щоб підвищити ефективність переконуючого впливу, доцільно привести як аргумент думку авторитетних експертів.

Саме залежно від поведження аргументатора виникає довіра або недовіра до нього. Тому довіра, яку викликає аргументатор як джерело інформації, може стати для людини основним спонукальним мотивом для формування нової установки або зміни старої. Довіра являє собою результат і функцію одержувача інформації, а не її джерела.

В XVII столітті англійський філософ Френсис Бекон, говорячи про перешкоди, що заважають людям побачити світ у істинному світлі, виділяв так називані «ідоли театру». Цим поняттям філософ позначав авторитет джерела інформації, що настільки заворожує людей, що вони готові без тіні сумніву сприймати будь-яке слово авторитетної особи як істину в останній інстанції. І замість того, щоб осягати реальність такою, яка вона є, люди збирають і заучують висловлення авторитетних персон. Але авторитет може помилятися, може бути неправильно зрозумілий, може, нарешті, спеціально вводити в оману довірливих простаків. Виняткову силу впливу на людей авторитету або «престижу» також підкреслювали теоретики психології мас Г. Тард, Г. Лебон, З. Фрейд та ін.

Авторитет джерела інформації сприяє не стільки переконанню, скільки навіюванню. Причому неважливо, якого роду авторитетом володіє джерело повідомлення – чи буде це авторитет, пов'язаний з популярністю, високим чином, помітним суспільним становищем або професіоналізмом. Авторитетом може служити минуле, традиційні цінності, прецедент, закони, а також висловлювання осіб, визнаних авторитетними в цій спільноті. Наприклад, апеляція до вельми туманного «наміру законодавця», по суті справи, є аргументом до авторитету, використовуваним з метою додання вигідному типу інтерпретації більшої переконливості і незаперечності. Аргумент до авторитету обґрунтовує аргументативну цінність висловлювання виключно компетенцією певної особи або органу.

Найбільш важливими й істотними факторами, що впливають на джерело довіри, є компетентність і правдивість тих людей, від яких виходить інформація взагалі й аргументація зокрема. Під поняттям «професійна компетентність» прийнято мати на увазі знання, уміння, навички, які фахівець застосовує на практиці. Зовнішньою ознакою компетентності є впевненість, з якою суб'єкт викладає свою позицію. Щирість, правдивість суб'єкта також підвищують переконливість його аргументів. Правдивість – відповідність висловлень, слів мовця його думкам і переконанням. Як чесна і відкрита сприймається людина,

що відстоює щось всупереч своїм інтересам, а також не приховує своїх слабких сторін і недоліків.

Судочинство по кримінальним, цивільним, господарським справам та справам про адміністративні правопорушення сполучено з необхідністю одержання й оцінки доказів, серед яких можуть бути всілякі об'єкти, що несуть на собі сліди правопорушень або є засобом їх здійснення. У судах експертизи проводяться при судочинстві по кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних справах. Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [19]. Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися крім судових експертів також інші фахівці з відповідних галузей знань.

Робота з доказами, особливо їхнє виявлення, закріплення, вилучення й витяг необхідної інформації, вимагає використання знань у всіляких галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла, застосування досягнень науки, володіння сучасними технологіями, якими не володіють у необхідному обсязі суб'єкти судочинства. Такі знання прийнято називати спеціальними, а носіїв цих знань – фахівцями, або знаючими особами. Професійність припускає певну підготовку, якій передуює освоєння теоретичних основ, необхідних для розуміння закономірностей, досліджуваних тією або іншою галуззю науки й техніки. Така підготовка нерозривно пов'язана із застосуванням вивчених відомостей у конкретній діяльності й визначає компетенцію носія спеціальних знань. Даний суб'єкт повинен мати відповідний досвід застосування наявних у нього знань у конкретних ситуаціях. Володіння цими знаннями припускає поглиблене знання властивостей різних об'єктів й явищ.

Спеціальні знання по-перше, це знання, що базуються на певній науці, що має теоретичну базу, необхідну для розуміння природи явищ, їхніх властивостей, як явних, так і неявних; по-друге, ці знання повинні бути придбані в ході спеціальної підготовки; по-третє, носій цих знань повинен мати не тільки теоретичну й спеціальну підготовку, але й практичні навички по застосуванню своїх знань у реальних ситуаціях правозастосовної практики. Ці навички включають володіння методами й засобами витягу інформації, що має доказове значення або вказує напрямки по її одержанню (наприклад, робота фахівця на місці події).

Розглядаючи зміст спеціальних знань, слід зазначити, що до них почали відносити також і юридичні знання. В останнє десятиліття спостерігається ситуація, коли правозастосовна практика показує, що для ухвалення рішення потрібно не тільки знайти необхідний нормативний акт, але й зіставити його з іншими, також регламентуючими певну сферу діяльності. Суб'єкти правозастосування виявляються не в змозі орієнтуватися у всіх аспектах галузевого законодавства, що постійно змінюється. У той же час знання цих

аспектів необхідно для ухвалення рішення при розгляді справ у господарському процесі, по справах про адміністративні правопорушення.

Чинне законодавство дозволяє залучати як експертів не тільки співробітників державних експертних установ. Особливо поширене залучення приватних осіб як експертів у цивільному процесі. У кожній області є свої компетентні дослідники, учені, що володіють спеціальними знаннями. Наприклад, як оцінити картину? Держава не готує експертів, здатних проводити оцінку культурних цінностей, однак є знаючі в цій області люди – мистецтвознавці, і вони залучаються як експерти, дають відповідні висновки.

У кримінальному праві залучається менше фахівців, тому що там уже визначено види експертиз, і на відміну від цивільного права кримінальне – це публічне право, тому тут є певна небезпека необ'єктивних висновків експертів. Державні функції не повинні виконувати приватні структури або приватні особи. Порядок й умови участі фахівця у процесуальних діях визначаються відповідними процесуальними кодексами, а також відомчими нормативними актами.

Фахівець як учасник судочинства, використовуючи свої пізнання, сприяє формуванню доказової бази. Його особливість як суб'єкта судочинства полягає в тому, що він може, як, між іншим, і свідок у справі, приховати якусь інформацію або дати неправильне тлумачення результатам аналізу досліджуваного об'єкта, застосування науково-технічних засобів.

По своєму доказовому значенню висновок фахівця є непрямим доказом, як і переважна більшість висновків експертів, тому що висновок фахівця покликаний установлювати фактичні дані, що мають проміжне значення в доведенні. Висновок фахівця, будучи доказом, повинен відповідати, як і висновок експерта, принципам кваліфікованості й визначеності. Принцип кваліфікованості означає, що фахівець може сформулювати тільки такі висновки, для яких необхідні відповідні спеціальні знання. Принцип визначеності означає, що висновки фахівця не повинні допускати різне їхнє тлумачення, вони не повинні бути двозначними, тобто бути невизначеними.

Оцінка доказів являє собою здійснювану в логічних формах розумову діяльність судді або суду. Здійснюється вона з метою визначення по своєму внутрішньому переконанню допустимості, відносимості фактичних даних, вірогідності, достатності й значення як кожного окремо взятого доказу, так і всієї зібраної в справі їхньої сукупності.

Докази оцінюються по внутрішньому переконанню, що тією чи іншою мірою характеризують наступні ознаки: а) спеціальний суб'єкт, уповноважений оцінювати докази від імені державного органа (держави), – посадова особа, що здійснює процес судочинства; б) зазначений суб'єкт не вправі керуватися оцінкою, пропонованою кимось іншим (вищим органом, «суспільною думкою» й ін.), а також перекладати обов'язок такої оцінки й відповідальність за неї на іншу особу; в) за формальними ознаками жодні докази (ані виходячи з фактичних даних, що містяться в них, ані з різновиду засобу) не повинні мати переваги над іншими; г) посадова особа, що здійснює судочинство, повинна

прагнути до завершення оцінки доказів в однозначних, позбавлених сумнів висновках.

Оцінюючи докази, суддя й суд повинні керуватися законом і правосвідомістю. Теорією доказів установлені принципи оцінки доказів, гарантії й межі процесуальної самостійності суб'єктів доведення при оцінці доказів, а також вимоги до процесуальних документів, у яких фіксуються підсумки оцінки.

Оцінюючи докази, судді спираються на свої уявлення й професійні знання про право, розуміння юридичного, соціального й морального змісту правової системи держави, офіційне й наукове тлумачення юридичних норм. Це й значить керуватися власною правосвідомістю.

Виходячи із принципу процесуальної рівноправності сторін і з огляду на обов'язок позивача й відповідача підтвердити доказами ті обставини, на які вони посилаються, необхідно в ході судового розгляду досліджувати кожен доказ, який представлений сторонами на підтвердження своїх вимог і заперечень, що відповідає вимогам відносимості й допустимості.

Якщо в суду або в осіб, що беруть участь у справі, виникнуть сумніви у достовірності досліджуваних доказів, їх варто вирішувати шляхом зіставлення з іншими встановленими судом доказами, перевірки правильності змісту й оформлення документа, призначення в необхідних випадках експертизи й т. д.

Якщо суд, оцінивши докази, кожний окремо й у їхній сукупності, установить, що ті або інші представлені матеріали, показання свідків, інші фактичні дані не підтверджують обставин, на які сторони послалися як на підставу своїх вимог і заперечень, він повинен у рішенні переконливо мотивувати свій висновок про це.

Таким чином, фактори, від яких залежить результативність переконання не вичерпуються особливостями аргументації. Американський психолог Д. Майерс пропонує розглядати чотири складових переконання: хто, кого, яким способом й у чому переконує [13]. Ефективність впливу, таким чином, залежить від особливостей аргументатора, від змісту й форми переконуючого повідомлення, способу його передачі, а також від особливостей адресату впливу. Знання цих факторів відкриває можливості для підвищення переконливості аргументатора при впливі на адресата аргументації.

Література: 1. Аристотель. Вторая аналитика / Аристотель // Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т. 2. – М. : Мысль, 1983. – С. 259–261; 2. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т. 1. – М. : Мысль, 1983. – С. 190–196; 3. Аристотель. Риторика / Аристотель // Античные риторика. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – С. 15–166; 4. Аристотель. Топпика / Аристотель // Аристотель. Соч. в 4-х т., т. 2. – М. : Мысль, 1978. – С. 347–532; 5. Владимиров Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств / Л. Е. Владимиров. – Харьков, 1873; 6. Глисков А. А. Проблемы квалификации клеветы, совершенной путем распространения негативной оценочной характеристики потерпевшего / А. А. Глисков // Адвокат. 2011, – № 8. – С. 26–32; 7. Господарський процесуальний кодекс України – Закон України № 1798-ХІІ від 06.11.1991 р. // Відомості Верховної Ради України, 1992, – № 6. – ст. 56; 8. Ивин А. А. Риторика: искусство убеждать. Учебное пособие / А. А. Ивин. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 304 с.; 9. Кодекс адміністративного судочинства України. Закон України № 2747-IV від 06.07.2005 р. //

Офіційний вісник України, 2005, – № 32, – ст. 1918; 10. Конвенція з прав людини ETS № 005 від 04.11.1950 р. – Закон України «Про ратифікацію Протоколів N 12 та N 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» № 3435-IV від 09.02.2006 р. // Офіційний вісник України, 2006. – № 32 (23.08.2006). – ст. 2371; 11. Кримінально-процесуальний кодекс України. Закон України від 28.12.1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР, 1961, – № 2, – ст. 15; 12. Логіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва [та ін.]. – Х. : Право, 2005. – 208 с.; 13. Майерс Д. Соціальна психологія / Д. Майерс. – СПб. : Прайм-Евронік, 2002. – 512 с.; 14. Науково-практичний коментар до статті 57 Цивільного процесуального кодексу України. [Електронний ресурс] – Електрон. дан. «ЛІГА : ЗАКОН» (Преміум, версія 9.1), – файл КК003404.LHT. – К. : ТОВ «ЛІГА Закон», 2012. – Назва програмного забезпечення; 15. Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29 червня 1990 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2004, – 00, № 12; 16. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя. Постанова Пленуму Верховного Суду України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2004, – 00, № 5; 17. Про інформацію. – Закон України № 2657-XII від 02.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України, 1992, – № 48. – ст. 650; 18. Про пресу. – Закон України № 2782-XII від 16.11.1992 р. // Відомості Верховної Ради України, 1993, – № 1. – ст. 1; 19. Про судову експертизу. – Закон України № 4038-XII від 25.02.1994 р. // Відомості Верховної Ради України, 1994, – № 28. – ст. 232; 20. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31 березня 1995 р. (зі змінами, внесеними постановою № 5 від 25 травня 2001 р.) // Юридичний вісник України, 2009, – 04, № 14; 21. Про телебачення і радіомовлення. – Закон України № 3759-XII від 21.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України, 1994, – № 10. – ст. 43; 22. Резник Г. М., Скловский К. И. Честь. Достоинство. Деловая репутация: споры с участием СМИ / Г. М. Резник, К. И. Скловский. – М. : Статут, 2006. – С. 10 – 12; 23. Россинская Е. Р., Галяшина Е. И. Настольная книга судьи : судебная экспертиза теория и практика, типичные вопросы и нестандартные ситуации / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина. – М. : Проспект, 2011. – 208 с.; 24. Рузавин Г. И. Методологические проблемы аргументации / Г. И. Рузавин. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 351 с.; 25. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України № 1618-IV від 18.03.2004 р. // Офіційний вісник України, 2004, – № 16 (07.05.2004), ст. 1088; 26. Dothard v. Rawlinson. 433 U.S. 321 (1977). [Електронний ресурс] – Електрон. дан. <http://lp.findlaw.com> – 2012. – Режим доступу: <http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/getcase.pl?court=US&vol=433&invol=321> – Назва з екрана; 27. Kommers D. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany / D. Kommers. – Durham and London: Duke University Press, 1989. – 648 p.; 28. Thiel M. The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies / M. Thiel. – MPG Books Group, UK, 2009. – 431 p.; 29. Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation / Ch[aim] Perelman and L[ucy] Olbrechts-Tyteca, trans. John Wilkinson and Purcell Weaver. – Notre Dame, IN : University of Notre Dame Press, 1968. – 381 p.; 30. Perelman Ch. The New Rhetoric : A Theory of Practical Reasoning / Ch. Perelman // The Rhetoric of Western Thought / Ed. by Golden J., Berquist G., Coleman W. Dubuque (Iowa) : Kendall / Hunt, 1983. – 520 p.; 31. Rieke R., Sillars M. Argumentation and decision making process / R. Rieke, M. Sillars. – N. Y., 1975. – 202 p.; 32. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and Values / M. Rokeach. – San Francisco, 1968. – 324 p.; 33. Skinner V. Skinner [Електронний ресурс] <http://supreme.justia.com> – Електрон. дан. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/489/602/case.html> – Назва з екрана.

Розділ 3. ДІАЛЕКТИЧНА ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ

Як когнітивна процедура, юридична аргументація може розглядатись не тільки суто аналітично, структурно безвідносно в межах одного інтелекту, але й у режимі співвідносних аналітичних процедур, що беруться в певному контексті та в межах різних комунікаційних моделей. Це означає, що процес аргументування розглядається з урахуванням можливих реакцій учасників (колег, свідків, суддів і т. д.). При цьому юрист не залишається наодинці з істиною, а приймає на себе відповідальність за впровадження істини в життя. Дійсно, істинним є те, що «в спорі народжується істина». Цей прагматичний аспект аргументації отримав назву «*діалектична аргументація*», під якою потрібно розуміти проєктивний (контекстуально відносний) аспект процесу підбору аргументів та структурування відношень між ними відповідно логічним правилам істинності. Діалектична аргументаційна форма використовується як для правознавчої теоретичної аргументації, так і у юридичній практиці.

3.1. Аргументація, критика і діалог

Сучасне суспільство – це комунікаційна система, де постійно здійснюється обмін інформацією та думками, і де кожен член суспільства має право на доступ до інформації, на відстоювання власної позиції. Для того, щоб переконати опонента у правильності своїх думок та вірності запропонованих рішень, необхідним інструментарієм постає аргументація, що зазвичай має логічну природу, оскільки саме логічними засобами здійснюється відношення наших думок до дійсності, вони класифікуються як істинні або хибні.

Наведемо декілька визначень поняття «аргументація», представлених у працях відомих російських та українських логіків;

«Аргументація – це повне або часткове обґрунтування певного твердження з використанням інших тверджень. Передбачається, що у правильних аргументаціях інші твердження повністю або хоча б частково обумовлені і те положення, яке аргументується, логічно впливає з них, або, вони хоча б підтверджують його. Завдання аргументації – вироблення переконань або підтвердження істинності певного твердження» [6, с. 192].

«У найбільш широкому смислі слова термін «аргументація» можна визначити як процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності.

Обґрунтування може бути здійснене різними способами.

По-перше, положення можуть бути обґрунтовані шляхом безпосереднього звертання до дійсності (експеримент, спостереження тощо). Саме такий спосіб дуже часто застосовується у природничих науках.

По-друге, обґрунтування може бути здійснене за допомогою вже відомих положень (аргументів) шляхом побудови певних міркувань (доказів). У цьому випадку людина також певним чином звертається до дійсності, але вже не

безпосередньо, а опосередковано. Такий спосіб переважно притаманний гуманітарним наукам» [9, с. 219].

«Аргументація – це форма мисленнєвої діяльності, мета якої полягає в обґрунтуванні твердження про істинність або хибність певного висловлювання або теорії (або в принциповій неможливості оцінки висловлювання як істинного або хибного)» [5, с. 466].

Сучасна теорія аргументації являє собою синтез логіки, лінгвістики, психології, соціології, філософії, герменевтики. Ключовими поняттями у сучасній теорії аргументації вважаються стиль аргументації, контекст аргументації, полеміка і діалог, дисонанс і консонанс позиції комунікантів тощо. Зазначимо наступні різновиди аргументації:

– абсолютна аргументація має місце тоді, коли наводяться переконливі достатні аргументи на підтримку тези (А переконливо, оскільки С, де А – теза, а С – основа аргументації);

– порівняльна аргументація прагне довести, що краще прийняти запропоновану тезу, ніж якесь інше положення (А більш прийнятне ніж В, оскільки С; де А – теза, В – можлива альтернатива тези, С – основа аргументації);

– загальнозначима аргументація, коли використовуються дедуктивні та індуктивні схеми доведення;

– контекстуальна аргументація базується на інтуїції, вірі, використанні різноманітних риторичних прийомів.

Аргументація являє собою різновид людської діяльності, що має соціальний характер, тому важливим є аналіз аудиторії, де відбувається процес аргументації. Аудиторія може бути вузькою, коли, наприклад, дискутують дві особи, або це може бути промовець, який висуває нову концепцію, та члени наукового співтовариства, яким ця промова адресована. Більш широкою аудиторією будуть всі, хто присутній при процесі дискусії, хто втягнутий у обговорення проблеми. Таким чином, можна стверджувати, що аргументація – це особливе практичне мистецтво і досягнути успіху у ньому може лише той, хто вміє обирати найбільш вдалі прийоми аргументації, володіє мистецтвом відчувати аудиторію, здатен створити ту конфігурацію аргументів, які є найбільш вдалими та достатніми для доведення тези.

«Найбільш важливим принципом аргументації варто вважати вимогу наукової добросовісності та об'єктивності в оцінці певних теорій. Ця вимога полягає в необхідності – при доведенні або спростуванні – відволікатися від прихильності до тих або інших концепцій, від симпатії або антипатії відносно автора заявленої тези, від власного честолюбства або самолюбства. Ніщо не повинно заважати основній задачі аргументації – виявленню істинності або хибності матеріалу, який обговорюється, і не можна дозволити собі відходити від вирішення саме цієї задачі» [5, с. 493].

Проте досить часто людині і у повсякденному спілкуванні, і у професійній діяльності потрібно не лише довести власну позицію, а й спростувати докази опонента, здійснити певну критику його позиції. Під

критикою зазвичай розуміється логічна операція (дія), спрямована на переконання у хибності певного положення або у доведенні сумнівності його істинності. Таким чином, критика протилежна аргументації, хоча критику не потрібно вважати такою процедурою, мета якої за будь-яку ціну зруйнувати будь-яку точку зору.

Як зауважує Ю.В. Івлєв, «якщо метою аргументації є вироблення переконання в істинності, або, хоча б у частковій обґрунтованості певного положення, то кінцевою метою критики є доведення хибності тієї чи іншої тези. Кінцева мета при критиці досягається не завжди. Іноді вдається лише встановити необґрунтованість твердження, а іноді встановлюється хибність твердження або низький рівень його достовірності. В зв'язку з цим можна виділити два способи критики: критику аргументації та встановлення хибності або низького рівня правдоподібності тверджень» [6, с. 196].

Критичне мислення відрізняється від апологетичного. Умовно кажучи, вони співвідносяться як напад та захист. На відміну від раціоналістичної позиції при критичному мисленні, апологетичне мислення «направлене на захист тієї чи іншої позиції поза зв'язку з тим, чи є вона істинною або хибною» [8, с. 15]. Апологетичне мислення використовується перш за все для захисту позицій віри, що недоступні для емпіричного досвіду, експериментальної перевірки. Таким чином, воно є дієвим відносно ненаукових предметів. Теоретик критичного мислення О. В. Тягло вважає, що апологетичне мислення не є протилежним критичному у зв'язку з різнотиповістю їх предметів. Але дійсно протилежним критичному мисленню є «наукоподібна догматика та софістична апологетика, тобто міркування, що ставлять собі завдання захистити за допомогою логічних засобів хибні позиції або «спростувати» істинні» [7, с. 16]. О.В. Тягло визначає критичне мислення як систему критичних поглядів. Повний цикл критичного мислення включає чотири взаємообумовлені фази: аналіз – розуміння – оцінку – критику [8, с. 17].

Потрібно зазначити, що у великій кількості ситуацій спостерігається некритичне мислення. Наприклад, некритичне мислення характерне при перегляді телевізійних програм. Телебачення, з одного боку, перебільшує значення та драматизує події, а з іншого боку – культивує спрощене осмислення подій. Відомий сучасний французький філософ П. Бурдьє назвав спрощування в процедурах мислення *fast-thinking* (подібно до *fast-food*), чим підкреслював малоцінність та навіть шкідливість цього продукту масового споживання. Це – мислення за допомогою «готових ідей». Справжнє мислення має розвиватися у повільному темпі й може «захлинутися» в процесі телевізійної гонки за цікавими фразами. Справжнє мислення потребує аргументів, якщо їх не вистачає, воно завжди готове до критики.

Критика має два спрямування:

1) встановлення необґрунтованості положень та недостатності аргументів;

2) встановлення хибності висловленого судження або низького ступеня його імовірності. Перший вид критики здійснюється шляхом критики аргументації, другий – встановлення хибності тези.

Частковим проявом критики вважається спростування, що здійснюється шляхом демонстративного міркування.

Зазначимо, що для майбутнього правознавця суттєве значення має знання юридичної (нормативної, правової) аргументації, під якою розуміється система засобів переконання, що мають раціональний характер, соціальну та діалогічну обумовленість, виражаються вербальними засобами.

Відомі різні форми аргументації, які залежать від того, які види умовиводів застосовуються для побудови доведення: дедуктивні, індуктивні, за аналогією, або аргументація будується на основі статистичних даних.

Процес аргументації може здійснюватися у формі монологу, коли одна людина наводить аргументи, а інші слухають їх, проте найбільш вдало аргументація відбувається у формі діалогу, спільного пошуку істини у процесі бесіди, полеміки, дискусії, адже і само слово «діалог» у перекладі з грецької мови означає «вести бесіду, дискутувати».

М. Бахтін репрезентує діалог як актуальний процес, «живу» подію буття, яка є потенційно нескінченою та незавершеною, тобто являє собою процесуальність. Остання обумовлена екзистенційною відкритістю людини буттю та прагненням до свободи та творчості. Діалог у такому розумінні перетворюється на універсальний спосіб людського буття, природа якого визначається відношенням Я–Інший та характеризується органічним взаємозв'язком та взаємодоповненням зовнішньої та внутрішньої інтенціональності.

Поняття діалогу застосовується у багатьох сферах, зокрема в лінгвістиці його використовують виключно до мовленнєвої поведінки, тому діалог тлумачився як форма мови, співбесіда, розмова, комунікація, інформаційний обмін. Діалог також є формою навчання, коли істина не виводиться з нього безпосередньо, але передбачається як першопочаткова даність, мета співбесідників полягає в тому, що розшукати адекватні способи її пояснення,

Згадаємо давньогрецького майстра діалогу Сократа, який вмів формулював запитання, відповідаючи на які його співбесідник виголошував власне припущення, котре потім співставлялося з очевидними фактами або добре відомими істинами, суперечило ним, а тому відкидалося як хибне. Сократ користувався логічною схемою, подібною до заперечного модусу умовно-категоричного силлогізму. Якщо позначити гіпотезу, яку висуває опонент Сократа як H , а наслідок як E , то отримаємо наступну логічну схему:

$$\begin{array}{c} H \rightarrow E \\ \neg E \\ \hline \text{Отже, } \neg H \end{array}$$

Сократичний діалог ще називають *дослідницьким діалогом*, оскільки обидва промовці рівноправні, кожен вільно висловлює свої думки, може

ставити запитання протилежній стороні та вимагати обґрунтованих відповідей. Зазначимо, що сократівський діалог є своєрідною опозицією софістиці, тобто мистецтву видавати хибне за істинне. В основі сократівського діалогу лежить механізм *майєвтики* (дослівно – «повивальне мистецтво») – доведення логіки роздумів співбесідника до парадоксу шляхом виявлення внутрішньої суперечності у його аргументах. Епоха Античності змінюється середньовіччям, відповідних змін зазнає і сократівський діалог, який тепер перетворюється у *діатрибу* – наставницький діалог, коли істина (релігійна істина) вважається апіорно відомою заздалегідь, а розмова сприймається не як шлях її досягнення, а як засіб доведення і розкриття цієї істини.

На противагу дослідницькому діалогу існує *риторичний діалог*, характерною особливістю якого є активність лише однієї сторони, виключення можливості обміну думками.

Але гіпотетико-дедуктивний метод не єдина складова діалогу, важливу роль відіграють інтуїція, вміння ставити запитання, використовувати різноманітні нелогічні фактори, відчувати настрій опонента. Характерною рисою діалогу є наявність аудиторії, активна взаємодія його учасників, які погоджуються з тією аргументацією, яку наводить промовець. Це залежить від кількісного та якісного складу аудиторії, рівня її компетентності, професійної та теоретичної підготовленості, здатності сприйняти аргументи, що наводяться.

Відповідно розрізняються наступні види діалогів:

– *дидактичний діалог*, що має за мету активізацію процесу засвоєння навчального матеріалу вироблення у слухачів навичок самостійного розв'язання завдань, здатності критично ставитися до наведених аргументів. Цей вид діалогу постає своєрідним способом аргументації, засвоєння та закріплення вже наявних знань і не прагне до пошуку істини;

– *пошуковий (дослідницький) діалог*, спрямований на пошук та відкриття нових наукових істин завдяки використанню евристичних прийомів, методів та засобів. Найчастіше використовується в емпіричних науках, де є можливість здійснювати ретельний аналіз та статистичну обробку результатів експериментів, на основі чого будувати певні припущення. Цей вид діалогу використовується на усіх стадіях дослідження проблеми, надає можливість висловлювати різні точки зору, спростовувати або приймати наведені аргументи, здійснювати спільний пошук істини;

– *діалог у процесі аналізу та підготовки рішень*, покликаний виробити оптимальні рішення стосовно різноманітних практичних питань. Здійснюється шляхом ретельного критичного обговорення переваг та недоліків усіх можливих альтернатив, завдяки чому визначається рівень корисності прийнятого рішення для досягнення поставленої мети, а також виявляється імовірність досягнення мети за наявних можливостей.

Останнім часом виникає так звана *інтеррогативна концепція діалогу*, авторами якої є Я. Хінтікка та Д. Бачман, своєрідна модифікація сократівського діалогу, де центральну роль відіграє вміння задавати послідовні запитання, відповідаючи на які ми отримуємо нову інформацію, а дедуктивні умовиводи

лише комбінують раніше відому інформацію. У такому випадку аргументація уявляється послідовністю запитань та відповідей, які називають інтеррогативними кроками, та дедуктивних кроків, що логічно їх пов'язують.

Некласична парадигма філософування відрізняється підвищеною увагою до Я, самості, внутрішнього світу дослідника, домінуванням поліцентризму та поліконцептуальності, розмаїттям міждисциплінарних форм пізнання, які дозволяють створювати плюралістичні моделі досліджуваних явищ та феноменів. У цьому контексті зауважимо на думку В.С. Біблера, що діалог можна тлумачити специфічно, а саме як визначення мислення. Людина мислить тоді, коли вона подумки веде бесіду сама з собою. Тією мірою, якою людина мислить, вона мислить діалогічно, тому що мислити – це звертатися до самого себе, виявляти певні труднощі у своїх роздумах тощо. Я мислю наодинці з собою, але разом з тим у постійному уточненні, у постійному спорі, у розвитку свого суб'єкта мислення як якогось необхідного моменту визначення самого мислення. У такому тлумаченні ми отримуємо власне філософське розуміння діалогу.

Погодимось з думкою талановитої української дослідниці Є. Більченко: «Категорія діалогу як філософсько-культурологічний концепт не є суворо визначеним логічним поняттям. Протягом тривалого часу дана категорія взагалі мала статус «наукової метафори», що значно применшувало її реальне змістове наповнення, редукуючи його до позначення процесів взаємодії і/або взаємообміну тим чи іншим культурним продуктом (ідеї, цінності, артефакти), який відбувається, як правило, між двома сторонами (особами, спільнотами, державами, націями, цивілізаціями). Обидві сторони при цьому розглядалися як паритетні втілення активного начала, суб'єкти (а не об'єкти) взаємодії» [3, с. 16].

Діалог розуміється як всезагальна основа людського взаєморозуміння, оскільки «діалогічні відношення – це майже універсальне явище, яким просякнута уся людська мова, всі відношення і прояви людського життя, взагалі, все, що має сенс та значення... Де починається свідомість, там бере початок і діалог» [1, с. 92].

Сьогодні вимагає від нас усвідомлення діалогу як екзистенційної цінності, думка не нова, адже таке тлумачення діалогу зустрічаємо вже в роботах М. Бубера, який визначає основні моделі світосприйняття: суб'єкт – об'єктне ставлення («Я – Воно») – атрибут сцієнтистсько-технократичної, соціально-інженерної моделі мислення, що втілюється у новоєвропейській раціоналістичній («фастівській») культурі (цивілізації), а також суб'єкт – суб'єктне ставлення («Я – Ти») властиве гуманітарно-гуманістичній моделі мислення, втілене в духовній культурі, в особистісних аспектах релігійного почуття [4].

Діалог не варто зводити лише до спілкування, вони не тотожні між собою, але спілкування включає в себе діалог як форму спілкування, як зауважує В. Біблер, «чужі свідомості не можна спостерігати, аналізувати,

визначати як об'єкти, речі, – з ними можна лише спілкуватися за допомогою діалогу» [2, с. 19].

Діалог буде вдалим, якщо дотримуються наступні вимоги:

- адекватна оцінка ситуації та мотивів поведінки опонента;
- урахування психологічних особливостей співбесідника та дотримання етичних норм;
- уміння логічно правильно висловити власну думку;
- здатність аргументувати та критикувати, доводити та спростовувати;
- поєднання вербальної та невербальної форм комунікації;
- уміння спостерігати реакції опонента та налагоджувати зворотній зв'язок.

Діалог може здійснюватися або в усній, або в письмовій формах, але для того, щоб він відбувся потрібно виконати наступні умови:

- 1) мають бути мінімум два учасника;
- 2) активний обмін інформацією;
- 3) адекватне сприйняття інформації учасниками діалогу.

У *структурі діалогу* виділяють два елементи – запитання та відповіді, оскільки саме завдяки їм відбувається обмін інформацією, здійснюється пошук спільного рішення. Структура діалогу визначає *режим діалогу*, тобто форму представлення інформації запитання та відповіді в елементарному акті діалогу.

Режим діалогу може бути відкритим, закритим, обмеженим.

Відкритий режим діалогу буде у тому випадку, коли відповідь визначається лише компетентністю опонента стосовно інформації, яка міститься у запитанні, при *закритому режимі діалогу* відповідь на питання передбачається лише як «так» або «ні», а при обмеженому – питання, яке задається вже має набір можливих відповідей, серед яких потрібно обрати вірну.

Завдяки діалогу відбувається порозуміння між учасниками комунікації, здійснюється вибір напрямку спільної взаємодії. Прийнято розрізняти логічний діалог (традиційний) та феноменологічний (сучасний). У традиційному логічному діалозі зв'язок між комунікантами здійснюється через мову (логос), що уможливорює порозуміння, але призводить до репресії індивідуального, а феноменологічний діалог – це безпосередній обмін між персональними цілісностями, які повністю зберігають свої особливості.

Діалог також репрезентується як взаємопроникнення смислів культури, втілених у відповідних текстах, завдяки чому зростає світоглядної функція діалогу у сучасному суспільстві, діалог перетворюється на засіб формування нової системи цінностей, дієвий інструментарій сучасної освітньої діяльності, який торує шлях до віднайдення самості та ідентичності не лише окремої особистості, а й певного етнічного чи державного утворення, вказує можливості подолання ксенофобії та етноцентризму.

Література: 1. Аверинцев С. С., Давыдов Ю. Н., Турбин В. Н. и др. М. М. Бахтин как философ: Сб. статей / С. С. Аверинцев, Ю. Н. Давыдов, В. Н. Турбин и др. / Рос. академия наук, Институт философии. – М. : Наука, 1992. – С. 111–115; 2. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М. :

Политиздат, 1990. – 413 с.; 3. Більченко Є. В. Чужий. Інший. Близький. Філософія діалогу як філософія Третього: [монографія] Є. В. Більченко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 387 с.; 4. Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер ; [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1995. – 464 с.; 5. Войшвилло Е. К., Дегтярев М. Г. Логика : Учеб. для студ. высш. учеб. Заведений Е. К. Войшвилло, М. Г. Дегтярев. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 528 с.; 6. Ивлев Ю. В. Логика : Учебник / Ю. В. Ивлев.– М. : Изд-во МГУ, 1992. – 270 с.; 7. Тягло А. В., Воропай Т. С. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века / А. В. Тягло, Т. С. Воропай. – Харьков ; Ун-т внутр. дел, 1999. – 285 с.; 8. Тягло А. В. Критическое мышление на основе элементарной логики. Учебное пособие / А. В. Тягло. – Харьков, 2001. – 210 с.; 9. Хоменко І. В. Логіка – юристам : Підручник / І. В. Хоменко. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 392 с.

3.2. Комплекс «запитання-відповідь» в юридичній аргументації

3.2.1. Загальна характеристика запитань. Спілкування людей полягає в постійному обміні запитаннями та відповідями. Вони відіграють визначну роль у нашому житті, пізнанні і практиці. Наведемо приклад коротенького діалогу: «*Чи ти збираєшся поїхати до Києва ?*» - «*Ні*», або «*Так, я збираюся поїхати до Києва у середу*».

Запитання – це прохання або вимога надати певну інформацію про стан речей.

Як уже говорилося, запитальні речення не є судженнями. Запитання можна визначити як висловлення, яке має на меті усунути неповноту або невизначеність вихідного знання щодо якогось предмета думки. Те, що в запитанні міститься прохання або вимога, дозволяє звести запитання до класу особливого виду індикативів або імперативів, тобто спонукальних висловлень. Відповідь у формі оповідного речення усуває відсутність інформації та за своєю логічною суттю є згорнутим або повністю розгорнутим судженням.

Велике значення розробці процедури постановки запитань надавали вже античні філософи. Діалогічний метод філософствування, застосований Сократом (*сократівський метод*), був по суті запитально-відповідним методом. Відомі також характеристика Аристотелем категорій як відповідей на типові запитання, його спроба класифікації видів запитань, його рекомендації щодо використання запитань у дискусіях, аналіз помилок у запитаннях і у відповідях на них. Зацікавлення запитаннями продовжувалося і у Середньовіччя, і в епоху Відродження, і у Новий час. Проте це зацікавлення мало лише побіжний характер і не призводило до розробки *теорії* запитань.

Протягом останніх 50 років запитання стали предметом досліджень у логіці запитань (званій ще *еротетичною* або *інтерогативною* логікою (від грецьк. *erotherme* або англійського слова *interrogation* – запитання). Плідні дослідження запитань і створення їх загальної теорії викликані перш за все потребами комп'ютерних наук, і спираються на здобутки різних дисциплін – філософії, соціальної психології та психології мислення, евристики, мовознавства, педагогіки, соціології знання. Справа в тому, що для моделювання діалогу важливо враховувати не тільки зміст і форму запитань, але й особистісні, культурні, соціальні характеристики як того, хто запитує, так і того, хто відповідає. Так, етикет, що діяв за часів французького короля

Людовика XIV, забороняв будь-кому ставити запитання королю, але король міг запитувати кого-завгодно в будь-який час і про що завгодно. З певними поправками цей факт дозволяє зробити важливе прагматичне узагальнення: той, хто ставить запитання, знаходиться в кращому положенні, чим той, хто відповідає.

Специфіка власне логічного підходу до запитань полягає в наступному.

По-перше, незважаючи на відмінність, запитання і судження мають деякі спільні риси. Вони бувають осмисленими («Що скажуть батьки, якщо я отримаю трійку з логіки?») або безглуздими («Що буде, якщо нічого не буде?»), правильними («Якими є суттєві ознаки крадіжки?») або неправильними («Скільки снігу випаде в Харкові 21 червня?»). Нарешті, зв'язок між запитанням і судженням виявляється вже в тому, що судження можна розглядати як відповідь на деяке запитання, а у самому запитанні часто міститься форма відповіді – її так зване *пропозиційне ядро*.

По-друге, оскільки запитання має особливу форму, відмінну від судження. Йому не можна приписати значення «істинно» або «хибно» і до нього слід застосовувати деякі інші характеристики, наприклад, «доречне», «доцільне», «недоречне» тощо.

По-третє, слід зважати на наявність в деяких випадках розбіжності між запитаннями і засобами їхнього вираження, бо запитальне речення не завжди виражає запитання. Основна функція запитального речення – вираження логічного запитання, це є його стандартним призначенням у мовній системі. Але часто запитальні речення не містять власне запитань: в природному мовленні вони можуть застосовуватися в функції констатації очевидного або загальновідомого факту, прохання, погрози і т. ін. Оскільки в цьому випадку запитальні речення використовуються не за своїм прямим призначенням, говорять, що вони вживаються як непрямі мовленнєві акти. Такими непрямыми актами будуть, наприклад, прохання у формі ввічливої запитальної формули, наприклад, «Чи Ви можете передати мені сіль?». Коли речення використовується для вчинення непрямого мовленнєвого акту, говорять, що воно набуває непрямого значення. На перший план тут виходить розбіжність між буквальним значенням речення і прагматичним значенням висловлювання. Для інтерпретації запитального речення, використаного у непрямій функції, спираються на теорію мовленнєвих актів (Дж. Остін, Дж Сьорль, Н. Конрад), яка розглядає мовну поведінку в широкому, у тому числі і позамовному, контексті людського спілкування.

3.2.2. Структура запитань. Аналіз запитання слід розпочинати зі з'ясування чотирьох основних параметрів: об'єкта, предмета, змісту і обсягу.

Зміст запитань визначається: по-перше, його *об'єктом* – предметною областю, щодо якої ставиться запитання, по-друге – контекстом його завдання під кутом зору рішення конкретної практичної або теоретичної задачі. У змісті запитання проводиться межа між тим, що вже відомо, та тим, що ще залишається невідомим. В традиційній логіці зміст, або ширше – змістовне поле запитання не досліджувалося. Сучасна логіка запитань засновується на

спрощенні типології запитань шляхом формальної редукції їх різноманітних видів, які ми розглянемо трохи пізніше, до *запитань на доповнення (тип I)* та *запитань на рішення (тип II)*. Суттєва різниця між запитаннями типу I та запитаннями типу II полягає в тому, що запитання на доповнення відносяться до всієї пропозиційної підстави, тоді як запитання на рішення формулюються щодо окремих частин пропозиційної підстави.

Запитання типу I містять у собі питальну частинку «чи», пропозиційну підставу та знак запитання: «Чи дійсно, що Колумб відкрив Америку?», «Чи можливо, щоб держава обходилася без права?», «Чи існує вічний двигун?», «Чи є Петро спадкоємцем Івана та Марії?» тощо. Таким чином, запитання типу I виражаються за допомогою простих чи складних екзистенціальних, реляційних або модальних запитань. В сучасній логіці запитання типу I позначаються загальною формулою «? А», де знак «?» є оператором запитання, А – *матриця* запитання, тобто його підстава. Пропозиційна підстава запитань типу I є закінченим судженням, на яке «навішується» питальний оператор. Запитання типу II виражаються реченнями, які містять у собі оператори, властиві категоричним запитанням: «Хто відповідає за пожежну безпеку на цьому підприємстві?», «Де знаходиться найбільше у світі озеро?», «Чому не вдалося розкрити цей злочин?». В запитаннях цього типу ми маємо тільки фрагмент закінченого судження, що утворює підставу запитання, і очікується, що відповідь на запитання заповнить змістовне «віконце», яке «відкривається» питальним оператором того або іншого категоричного виду. Запитанням типу II відповідає загальна формула

$$? [x1 , \dots , xn] A ,$$

де $? [x1 , \dots , xn]$ – питальний оператор категоричного типу, А – матриця запитань II типу, яка містить змінні $x1 , \dots , xn$. Таким чином, оператор у запитаннях другого типу виконує роль своєрідного квантора, бо він пов'язує змінну, яка вільно входить до матриці запитання та обмежує предметну область її можливих значень. Змінна в матриці запитання типу II може вважатися *невідомим* запитання, матриця запитання створює *дане* у запитанні (*datum questionis*), область можливих значень змінної становить *обсяг невідомого* у запитанні.

У кожному запитанні міститься *підстава (передумова, пресупозиція) запитання* та *запитальний оператор*. Так, у запитаннях «Де знаходиться Могадишо?» або «Чому ти пропустив заняття?» підставою першого з них буде «Могадишо знаходиться», а оператором – «де?»; у другому запитанні підставою буде «ти пропустив заняття», оператором – «чому?». Підстава запитання називається саме «*під-ставою*» як тому, що завдяки ній можливо поставити запитання, тобто окреслити обсяг інформації, якої бракує, так і тому, що завдяки підставі до запитання стає можливим сформулювати відповідь у задовільному для питаючого змісті: «Могадишо знаходиться в Африці» або «Я пропустив заняття тому, що захворів». Підстава запитання, таким чином, є *пропозиційним ядром* і у самому запитанні, і у відповіді на нього. Наявність такого ядра саме й створювала певний час помилкове уявлення про можливість

застосування методів аналізу суджень до запитань, зокрема у плані їхньої оцінки як істинних або хибних. Але характеристики істинності та хибності не можуть застосовуватися до запитань, як і взагалі до імперативів, тому що запитання відносяться до ще не визначеного стану речей, і лише відповіді, так би мовити, «обгортають» пропозиційне ядро питальної підстави змістом, який у порівнянні з реальністю може бути оцінений як істинний або хибний.

Визначення підстави запитання суттєво залежить від його *об'єкту* (*предметної області*) та *предмету*. Так, у першому з наведених прикладів об'єктом є елемент «Могодишо» з класу населених пунктів, а предметом – його просторове (географічне) положення. У другому прикладі об'єктом буде елемент «ти» з класу людей-співбесідників, а предметом – причина відсутності на занятті.

Крім об'єкту та предмету запитання, з прагматичної точки зору є сенс звернути увагу на суб'єктів діалогу: *Запитувача* – того, хто запитує, та *відповідача* – того, хто дає відповідь. Крім того, прагматичний підхід передбачає врахування *ситуації* та *контексту*, тобто фактичних та культурних умов, в яких ставиться запитання і дається відповідь.

У відношенні ж питальних операторів слід перш за все зазначити їхню змістовну багатоманітність, яка обумовлюється і реальною різноманітністю навколишнього природного та соціального світу, і різноманітністю людських інформаційних потреб, їхньою широтою та глибиною. Врахування цієї багатоманітності дозволяє побудувати послідовну і більш повну класифікацію запитань, ніж звичайно пропонується в науковій та навчальній літературі.

3.2.3. Види запитань. В сучасній логічній літературі в залежності від мети досліджень пропонується багато різних класифікацій запитань. Згідно з основними напрямками семіотичного аналізу будемо розрізнявати синтаксичні, семантичні та прагматичні підстави поділу запитань на окремі види.

З *синтаксичної* точки зору можна розрізнити *прості* та *складні* запитання в залежності від того, якою буде підстава запитання – простим або складним пропозиційним ядром. Прикладом простого запитання буде: «Ти підеш обідати?».

Складні запитання утворюються з простих за допомогою операцій кон'юнкції, диз'юнкції та імплікації. Приклади складних запитань: *кон'юнктивного* – «Хто це почав робити і не зробив?»; *диз'юнктивного* – утвореного за допомогою слабкої диз'юнкції: «Увечері ти будеш дивитися концерт чи футбол?» (можливо спочатку подивитися футбол, а потім концерт) або сильної диз'юнкції: «Де був запідозрюваний під час скоєння злочину – у Харкові чи у Дніпропетровську?» (неможливо одночасно бути у двох різних містах); *імплікативного гіпотетичного* – «Якщо б ти виграв головний приз у лотереї, що б ти зробив?» та *імплікативного умовного* – «Якщо ти підеш до кафе, чи не купиш мені пару бутербродів?».

З *семантичного* погляду – знову ж таки, в залежності від виду пропозиційної підстави, – запитання можна поділити на *категоричні*, *модальні*

(запитання про модальність), *екзистенціальні* (запитання про існування) та *реляційні* (запитання про відношення). Категоричні запитання формулюються за допомогою питальних операторів «хто?», «що?», «де?», «коли?», «яким чином?», що співвідносяться з класичними категоріями суб'єкта, об'єкта, часу, місця, обставин, способу здійснення тощо, запропонованих ще Аристотелем у трактаті «Категорії». Прикладами категоричних запитань будуть: «Де ти був?», «Хто скоїв цей злочин?», «Яким чином запідозрюваний попав у приміщення?».

Модальні запитання (або, точніше, запитання про модальності) передбачають наявність у підставі запитання модальних операторів «необхідно», «можливо», «дійсно», «обов'язково» тощо. Доречи, саме те, що в багатьох запитаннях доводиться вживати оператор «дійсно», є досить переконливим аргументом на користь того, що запитання не можуть оцінюватися як істинні або хибні. В запитаннях виду «Чи дійсно Н. був 12 жовтня у Харкові?» ми маємо запит щодо істинності твердження про те, що Н. був 12 жовтня у Харкові, а не саме таке твердження. Слід також зазначити, що модальні оператори можуть «додаватися» один до одного в запитаннях, утворюючи складні семантичні конструкції на кшталт «Чи дійсно Петрові було необхідно їхати до Запоріжжя в той час, коли він мусив закінчити термінову роботу?».

Запитання про існування містять у собі логічний наголос на встановленні факту наявності або відсутності предмету запитання в реальній дійсності: «Хіба немає інших засобів для розв'язання цієї проблеми?», «Чи є у тебе зараз вільний час?».

Нарешті, *реляційні запитання* стосуються визначення місця предмету запитання в ряду однопорядкових осіб, предметів та явищ. «Де знаходився запідозрюваний між 21 годиною 10 січня та 6 годиною 11 січня?».

З *прагматичної* точки зору запитання перш за все розрізняються за *цільовим (функціональним) призначенням*: такі, що узагальнюють, конкретизують, нагадують, деталізують, наводять, викривають, а також питання контрольні, вузлові, основні (головні) і похідні тощо.

З процедурної сторони запитання поділяються на сильні та слабкі. *Сильні* запитання вимагають тільки однієї істинної відповіді («Чи був Сергієнко на місці скоєння злочину?»). *Слабкі* запитання передбачають можливість кількох істинних відповідей («Хто був видатним римським юристом?»). Запитання можна також поділити на *релевантні* та *нерелевантні (іррелевантні)* в залежності від того, чи має Запитувач згоду від Відповідача, моральний дозвіл або юридично закріплене в законі право ставити деякі запитання. Навіть на рівні повсякденного спілкування ми маємо деякі загально-культурні уявлення про обмеження змісту запитань, тобто кола предметів, про які можна запитувати незнайому або малознайому людину, особу, що значно вища від нас за посадою і таке інше, вже не кажучи про важливі обставини особистого життя, про які може нас запитувати хіба що лікар або працівник правоохоронних органів у межах своєї компетенції, та й то за умов недоторканості прав людини. Крім досить численних моральних та юридичних

обмежень, релевантність запитання може суттєво залежати від вікових особливостей, рівня освіти та компетенції, загального культурного розвитку учасників діалогу та контексту, в якому він відбувається.

В залежності від практичних завдань, які вирішує Запитувач, він вибирає поміж *відкритими* та *закритими* запитаннями. Відкрите запитання припускає можливість кількох цілком релевантних відповідей, закрите ж запитання – тільки однієї відповіді лише у формі *так* чи *ні*, або давати максимально коротку і інформативну відповідь. Прикладами будуть протокольні запитання, типові для початку допиту свідка: «Ви знаєте цього хлопця?», або запитання анкетні (прізвище, ім'я, рік і місце народження, адреса тощо). Вони характерні для запитань на доповнення. «Що ви думаєте про цього хлопця?» вже буде запитанням відкритим і наближеним до запитань на розв'язання.

За обсягом запитання бувають *чіткими*, тобто такими, що передбачають визначену передумову, і *нечіткими*, що мають розмиту передумову. На запитання з невизначеним обсягом і відповідно з розмитим змістом звичайно не можна дати однозначну відповідь.

З прагматичної точки зору слід також відрізнити запитання у власному сенсі від так званих *риторичних* запитань, які тільки формально схожі на запитання, бо виражаються питальними реченнями. Але вони відрізняються від власне запитань тим, що не потребують відповіді: «Хто з юристів не знає, що за часів правління Ярослава Мудрого була введена «Руська Правда»?». Вкрай неприпустимим випадком є так звані *сугестивні* запитання, які підказують відповідь – «*Ти ж бачив цього хлопця на місці злочину?*» замість «*Чи ти бачив когось на місці злочину?*». Подібні питання не дозволяються як логікою, так і кримінально-процесуальним кодексом.

Нарешті, в залежності від практичної і теоретичної значущості розрізняють *нетривіальні* (дослідницькі) запитання, які мають ранг *проблем* («*Як знизити рівень злочинності в Україні?*»), і *тривіальні* запитання, які не потребують значних зусиль для відповіді («*Як Вас звуть?*»). Проблеми націлені на пошук нового і для Запитувача, і для Відповідача знання, тривіальні ж запитання – на одержання вже відомого Відповідачеві знання.

3.2.4. Правила щодо запитань та помилки, пов'язані з порушенням цих правил. Якщо запитання виходить із істинної передумови, то воно є *правильним*, або *коректним*. «У якому році Ви народилися?» – приклад логічно коректного запитання для будь-якої людини, хоча з точки зору етики тільки лікар, слідчий або суддя може ставити деякі запитання надто особистого і інтимного характеру. З причин того ж етикету ми утримуємося ставити запитання «Скільки вам років?» жінці аж поки їй явно не минуло принаймні 85 років.

Неправильним або *некоректним* називається запитання з хибною передумовою. «Яку східну мову ти вивчаєш?» – запитання сформульоване з передумови, що запитуваний вивчає якусь східну мову. А якщо насправді людина не вивчає ніякої східної мови, то таке запитання для нього є некоректним. На некоректне запитання не можна дати відповідь.

Кожний із зазначених семіотичних вимірів передбачає наявність спеціальних правил, в залежності від виконання яких усі запитання поділяються на коректні та некоректні (синтаксично-коректні, семантично-коректні, прагматично-коректні (релевантні) і відповідно синтаксично-, семантично- та прагматично-некоректні (іррелевантні)). Коректне запитання дозволяє дати на нього правильну відповідь, тобто усунути брак інформації, тоді як на некоректне запитання неможливо правильно відповісти.

Синтаксично некоректним буде, наприклад, складне запитання, в якому змішуються неоднорідні альтернативи: «Ти поїдеш з нами, або що?».

Семантично-некоректним вважається запитання, в підставі якого містяться терміни з нечітко визначеними значеннями, а тим більше ті, в яких підстава запитання є хибною. Нагадаємо класичну грецьку апорію: «Скільки зерен потрібно, щоб отримати купу зерна?». В даному випадку збірне поняття «купа» є нечітким і запитання не може отримати точної відповіді.

З античної давнини відоме також софістичне запитання: «Ти вже перестав бити свого батька, так чи ні?». Підставою тут служить хибне ствердження того, що насправді не відбувається, і збитому з пантелику Відповідачеві пропонується негайно відповісти лише на те, чи продовжується ще ця ганебна дія, чи вже закінчилася.

Прагматично-некоректним вважається таке запитання, в якому Запитувач не враховує освітнього рівня, меж компетентності Відповідача, не рахується з моральними та юридичними стандартами діалогу або з доцільністю ставити конкретне запитання саме цьому Відповідачеві. Так, ми не чекаємо, що дитина молодшого шкільного віку або навіть доросла людина, що не має належної освіти, відповідь нам на складне запитання з математики, біології чи права, бо вона з об'єктивних причин не здатна навіть збагнути його зміст.

Існує декілька корисних правил, які допомагають уникнути помилок у запитаннях.

1. Запитання повинно бути синтаксично повними та узгодженим.

Запитання, в якому є відсутньою одна з його складових частин – підстава або оператор, вважається синтаксично неповним. На рівні повсякденного спілкування ми досить часто обмежуємося застосуванням лише одного оператора або однієї підстави, розраховуючи на взаємне розуміння Запитувача та Відповідача та обмежуючись синтаксично неповними, виродженими запитаннями виду: «Де?», «Хто?», «Навіщо?», «Справді?», «Петро?», «Зелений?».

Такі запитання можуть бути, а можуть і не бути ситуативно зрозумілими для безпосередніх учасників діалогу, і будуть зовсім незрозумілими для тих, хто не бере в ньому участі, але з якихось причин мусить знайомитись з його змістом.

З синтаксично неузгодженими запитаннями доводиться зустрічатися тоді, коли Запитувач через брак знання про правила управління морфологічними частинами мови у реченні невірно буде запитувальне речення: «Де Петро бути не?» замість «Де не був Петро?» або «Де Петро не був?».

Синтаксично неповні та неузгоджені запитання неприпустимі в правозастосувальній практиці, яка вимагає повноти та відповідної визначеності.

2. *Запитання мусить мати сенс.* Це правило відноситься до семантичного виміру, який передбачає можливість несуперечливої та істинної предметної інтерпретації пропозиційної підстави запитання. Сенсовне запитання повинно бути предметно виправданим у своїй підставі, як у прикладі: «Які протиправні діяння є злочинами?». Безсенсовне запитання має невірну або навіть навмисне перекручену підставу: «Які злочини можуть вважатися правомірними діями?».

Підстава останнього запитання містить у собі грубу помилку, яка в логіці називається *contradictio in adjecto* (протиріччя у предметі).

Кілька наступних правил носять прагматичний характер, очевидність яких не потребує окремих коментарів.

3. *Запитання слід формулювати ясно та чітко, по можливості уникаючи складних запитань.*

4. *Складні запитання слід розкласти на прості.*

5. *В складних запитаннях диз'юнктивного типу в підставі слід формулювати всі можливі альтернативи.*

6. *Запитання має бути нейтральним у тому сенсі, що зміст запитання не повинен передбачати гадану відповідь.*

3.2.5. Відповіді та їх види. Систематичний огляд змістовного поля запитань дозволяє дати формальні схеми відповідей на ті або інші запитання. «Поняття обумовлюють запитання, які можливо задати, і, таким чином, обумовлюють відповіді, які можна отримати», – відзначає провідний український філософ і логік М. В. Попович.

Відповіддю є судження (або група суджень), що надає (надають) інформацію, якої бракувало Запитувачеві при формулюванні запитання.

Оскільки відповідь виражається у судженні, відповідям властиві такі характеристики, як *істинність* або *хибність*, *стверджувальність* або *заперечувальність*. Але на відміну від звичайних суджень, відповіді поділяються далі на *повні* і *неповні*, *власні* і *не власні*. У повсякденному вжитку в так званих закритих запитаннях замість розгорнутого судження може застосовуватися одне слово: «так» чи «ні». Однак ці скорочені відповіді служать лише позначенням для повного стверджувального або заперечувального судження, тому не впливають на загальне розуміння відповіді як судження. З цих міркувань випливає підстава для розрізнення двох вихідних видів відповідей: повних та неповних. Слід відрізнити скорочені відповіді від неповних – скорочена відповідь може служити позначенням як повної, так і неповної відповіді.

Розглянемо приклади можливих діалогів з різними варіантами відповідей: «Ти знаєш інженера Петренка?» – «Я знаю інженера Петренка» (повна).

– «Так» (скорочена).

– «Не знаю» (скорочена).

– «Знаю Петренка» (неповна).

Повна відповідь принципово не обмежена обсягом, але має містити тільки суттєву інформацію про предмет запитання. Власною відповіддю на запитання «Хто є президентом США?» буде відповідь «Джордж Буш», а невласною, хоча й істинною та формально коректною – «Якийсь американець є президентом США».

В залежності від контексту, предмету та цілей, які ставлять перед собою учасники діалогу, відповіді можуть бути *релевантними* та *нерелевантними*, тобто *задовільними* або *незадовільними*, незалежно від того, чи будуть вони істинними або хибними. Так, у прикладі діалогу:

«Хто вчинив цей злочин? – Цей злочин вчинив Дмитро Н» – відповідь є релевантною, хоча й можливо хибною. В іншому прикладі:

«Хто вчинив цей злочин? – Хтось вчинив цей злочин» – відповідь не є релевантною, хоча й безумовно істинною.

Зрозуміло, що в практиці та науковому пізнанні нас цікавлять тільки істинні та релевантні відповіді. Саме ця вимога лежить в основі правил відповідей.

Логічна структура відповіді містить у собі три основних елементи: *предмет відповіді*, *зміст відповіді* і *обсяг відповіді*. Предмет відповіді на запитання збігається з предметом запитання. Змістом відповіді є альтернатива, обрана з обсягу запитання. Обсяг відповіді – множина можливих (як істинних, так і хибних) відповідей на поставлене запитання.

3.2.6. Правила відповідей та типові помилки при їх порушенні. Часто кажуть, що правильно поставлені запитання вже містять у собі правильну відповідь.

Правила відповідей мають сенс тільки відносно їхніх повних форм. Тому для встановлення правильності неповної відповіді слід спробувати перетворити її в повну. Правила відповідей відносно симетричні правилам запитань, тому найпростіші з них наведемо без коментарів за їхньою очевидністю:

1. *Відповідь повинна бути синтаксично повною та узгодженою.*
2. *Відповідь мусить мати сенс.*
3. *Відповідь слід формулювати ясно та чітко.*
4. *Відповідь на складні питання слід розкласти на прості.*
5. *Щодо складних питань диз'юнктивного типу слід формулювати всі можливі альтернативні відповіді.*

Слід враховувати, що ці загальні правила в умовах повсякденного діалогу можуть виявитися недостатніми, бо відносяться насамперед тільки до *добросовісного* спілкування, коли співбесідники взаємно зацікавлені у встановленні істини щодо деякого стану справ. Така ситуація добросовісності (або *bona fide*) далеко не завжди має місце в практичній роботі юриста. Йому доводиться досить часто зустрічатися зі свідомими чи несвідомими намаганнями втаємничити істину, висловити тільки її частку чи навіть перевернути на фальш. З іншого боку, далеко не завжди сам юрист є зацікавленим у тому, щоб відповісти все, що йому відоме. Звичайно, у цих

випадках він не мусить брехати. З прагматичної точки зору вважається цілком достатнім, щоб він скористався одним з можливих тактичних прийомів:

- 1) надання неповної відповіді;
- 2) відмова відповідати з обов'язковим поясненням, чому це неможливо – наприклад, з процесуальних або професійно-етичних міркувань;
- 3) залишення Запитувача впевненим, що йому відповіли, хоча відповідь була неточною, тобто без належної для точної відповіді конкретизації;
- 4) категорична відмова відповідати без усяких подальших пояснень.

Оскільки діяльність юриста завжди пов'язана з пошуком, запитання і відповіді є необхідним компонентом судово-слідчої практики. Отже, знання інтерогативної техніки і володіння нею є необхідною умовою професійної діяльності юриста. Тому саме майбутньому юристу слід готуватися до своєї професії перш за все на студентській лаві. Ми звикли, що активна роль у постановці запитань у процесі навчання переважно приділяється вчителю або викладачу. Але більш важливою є ініціатива самих студентів у постановці запитань, їхня зацікавленість у тому, щоб правильно ставити запитання і правильно на них відповідати.

Література: 1. Белнап Н., Стил Т. Логика вопросов и ответов / Н. Белнап, Т. Стил. – М., 1981; 2. Берков В. Ф. Вопрос как форма мысли / В. Ф. Берков. – Минск, 1972; 3. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький, О. Ю. Марченко, С. Е. Зархіна, Ж. О. Павленко / За ред. М. І. Панова та В. Д. Титова/. – Харків : Ксилон, 2001. – 198 с.; 4. Дмитриева М. Г. Проблема классификации в истории логики вопросов / М. Г. Дмитриева // Историко-логические исследования : Межвуз. сб. / Под ред. Я. А. Слина. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – С. 321-330; 5. Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты / Р. Конрад // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – М., 1988. – С. 348-383; 6. Ленерт У. Проблема вопросно-ответного диалога / У. Ленерт // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 14. – М., 1985. – С. 238–280; 7. Хинтиikka Я., Хинтиikka М. Шерлок Холмс против современной логики: теории поиска информации с помощью вопросов / Я. Хинтиikka, М. Хинтиikka // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С. 265–281.

3.3. Логіка спору. Судовий спір

Величезне значення в житті, в науці, у державних і суспільних справах і особливо в праві займає з'ясування істинності чи хибності того чи іншого твердження, тобто те, що ми звикли називати спором. Де немає спору про важливі, серйозні питання, там немає розвитку. Без спору практично неможливо досягти об'єктивної істини, вивчити предмет нашого міркування із різних точок зору. Наш час особливо багатий гарячими суперечками суспільного, політичного та юридичного характерів. Тим часом ця тема залишається недостатньо розробленою у вітчизняній науці. Нажаль в сучасній логіці не існує єдиного визначення поняття спору (суперечки), але безсумнівно доведення та спростування є невід'ємною частиною розв'язання спору, який можливий тільки при наявності двох або більше різних поглядів на предмет міркування, тобто при наявності суперечливої тези. Доведення і спростування,

аргументація і критика найчастіше проводяться в процесі суперечки. У залежності від типу спору застосовуються той або інший вид аргументації або критики, ті або інші прийоми розв'язання спору.

Спір – це процес обміну протилежними думками, у ході якого одна зі сторін (або обидві) прагне переконати іншу в істинності своєї позиції.

Обов'язковими учасниками спору, а, отже, й аргументативного процесу, є: пропонент; опонент; аудиторія.

Пропонент – це той, хто висуває, відстоює певну тезу. Без пропонента не може бути ані спору, ані аргументативного процесу, оскільки спірні питання не виникають самі собою, вони повинні бути кимось сформульовані і поставлені на обговорення. Пропонент може висловлювати власну думку або представляти колективну позицію з того чи іншого питання.

Опонент – це той, хто заперечує, піддає сумніву істинність або слушність тези, яку висунув пропонент. Опонент може бути безпосередньо присутнім і особисто брати участь у спорі. Але можливою є й ситуація, коли опонент безпосередньо не бере участі в аргументативному процесі.

Аудиторія – це колективний суб'єкт спору. Однак вона не є пасивною масою людей – це колектив, який має свої переконання, свої позиції, точки зору з приводу питання, що обговорюється. Аудиторія є основним об'єктом аргументативного впливу в спорі.

Можна виділити декілька класів спорів. За формою вони можуть бути:

- дискусією;
- диспутом;
- полемікою;
- дебатами.

Дискусія (лат. *discussio* – дослідження, розгляд) – це публічний спір, мета якого полягає у з'ясуванні і порівнянні різних точок зору, у знаходженні правильного рішення спірного питання. Дискусія вважається ефективним засобом переконання, тому що її учасники самі приходять до певного висновку.

Розрізняють такі підвиди дискусій:

– *аподиктична дискусія*, що має за мету досягнення істини, така дискусія будується на дотриманні логічних правил виводу;

– *діалектична дискусія*, яка претендує на досягнення правдоподібності;

– *еристична дискусія*, що має за ціль схилити опонента до своєї точки зору (або спір заради спору);

– *софістична дискусія (софістичний спір)* – дискусія, що має за мету досягнення перемоги будь-яким шляхом. В такій дискусії використовуються *софізми*, тобто введення співбесідника в оману.

Диспут (лат. *disputatio* – міркувати) – це публічний спір з приводу наукового або суспільно важливого питання. Спочатку словом «диспут» позначали публічні наукові або богословські спори, а згодом – захист наукового твору, який писали для отримання вченого ступеня.

Полеміка (грецьк. *Πολέμικá* – ворожий, войовничий) – це спір, де є конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей, думок. У зв'язку з цим

її можна визначити як боротьбу принципово протилежних думок з якогось питання, як публічний спір з метою захисту, відстоювання своєї точки зору і спростування протилежної.

Із цього визначення випливає суттєва різниця між полемікою, з одного боку, та дискусією і диспутом – з іншого. Якщо учасники дискусії або диспуту, відстоюючи протилежні думки, намагаються дійти консенсусу, якоїсь єдиної думки, знайти спільне рішення, встановити істину, то мета полеміки зовсім інша. Тут потрібно одержати перемогу над супротивником, відстояти і захистити свою власну позицію.

Окрім наведеної вище, існують також інші класифікації спорів. Так, залежно від мети, розрізняють такі їх види:

- спір заради істини;
- спір заради переконання;
- спір заради перемоги;
- спір заради спору.

Спір заради істини називають також *діалектичним*. («Діалектикою» давні греки називали мистецтво досягнення істини в процесі бесіди). Цей вид спору у чистому вигляді зустрічається рідко. У ньому дуже ретельно підбираються та аналізуються доводи тих, хто сперечається, ретельно оцінюються позиції та точки зору протилежних сторін, тобто, по суті, ведеться спільне дослідження істини. Такий спір можливий лише між компетентними в даній проблемі людьми, які зацікавлені в її вирішенні. Як зазначав відомий філософ та логік С. І. Поварнін – цей вид спору «дає, окрім безперечної користі, істинну насолоду і задоволення і є насправді «бенкетом для розуму»» [5].

Завданням спору може бути не тільки перевірка істинності якогось положення, а й переконання іншої людини. У цьому випадку говорять про *спір заради переконання*. Тут важливо зазначити два моменти. Людина може переконувати іншу людину або тому, що сама щиро вірить у те, що є предметом переконання, або ж тому, що «так треба» з огляду на певні обставини, хоча вона сама насправді не поділяє думку, яку відстоює.

Метою спору також може бути не дослідження чи переконання, а перемога. У цьому випадку говорять про спір заради перемоги. Мотиви проведення такого спору можуть бути різними. Один вважає, що відстоює справедливість, інший – що захищає суспільні інтереси, третій нав'язує свою думку, тому що у нього великий життєвий досвід, і він знає, як має бути, четвертому потрібно самоствердження тощо. Головне завдання, що стоїть перед сперечальниками в цьому випадку, полягає у тому, щоб «узяти гору» над «супротивником» за будь-яку ціну, використовуючи будь-які методи. Такий спір ще називають еристичним спором.

Досить часто зустрічається такий вид спору, як *спір заради спору*. Це своєрідне «мистецтво для мистецтва», своєрідний «спорт». Для людей, які ведуть подібний спір, все одно про що, з ким і з якою метою сперечатися. Головне для них – перебувати в стані сперечання. «Такий «спортсмен», – пише С. І. Поварнін, – часто не розбирає, заради чого потрібно сперечатися, а заради

чого не потрібно. Радий сперечатися про все і з будь-ким, і чим парадоксальнішою, чим важчою є думка, яку обстоюють, тим вона іноді для нього стає ще привабливішою» [5].

Що стосується юридичних спорів, то можна виділити наступні види:

– *змагальний судовий процес* (мета – обґрунтувати правомірність або неправомірність позову при розгляді цивільних справ; домогтися покарання злочинця або спростувати чи пом'якшити обвинувачення при розгляді кримінальних справ),

– *наукова і професійна дискусія* (мета – досягнення істини);

– *полеміка* (мета – суперечка заради перемоги). В суперечці заради перемоги – еристичній суперечці, протилежні сторони вважаються не опонентами, а супротивниками. В таких суперечках вважаються припустимими багато прийомів, неприпустимих ані з логічної, ані з моральної точки зору.

Для того, щоб дискусії були плідними, потрібне дотримання визначених умов.

Насамперед, має бути точно сформульований предмет спору – деяка проблема або тема, до якої відносяться твердження учасників дискусії. Якщо такої проблеми немає, спір виявляється безпредметним і вироджується в беззмістовну балаканину.

У позиціях сторін, що сперечаються, повинна існувати реальна протилежність, тобто сторони повинні дотримуватись протилежних переконань щодо предмета спору. Якщо немає реальної розбіжності позицій, то спір переходить в розмову про слова, тобто опоненти говорять про одне й те саме, але використовуючи при цьому різні слова, що і створює видимість розбіжності.

Необхідна також загальна підстава спору, тобто якісь принципи, положення, переконання, що визнаються обома сторонами. Якщо немає жодного положення, з яким погодилися б обидві сторони, то спір виявляється неконструктивним. Для повноцінної дискусії в залежності від ситуації потрібно визначити стандартний мінімум вихідного знання про предмет спору. У випадку істотно розбіжних рівнів знань предмета у сторін їм немає рації вступати в суперечку, щоб не могло виникнути самого ґрунту для виникнення образливих для самолюбства *аргументів до нецтва (argumentum ad ignorantiam)*.

До умов плідної дискусії відноситься також *здатність бути уважним до свого супротивника, вміння вислухувати і бажання зрозуміти його міркування, готовність визнати свою помилку і правоту співрозмовника*. Взагалі дискусія повинна здійснюватися відповідно до принципу *suaviter in modo, fortiter in re* – «м'яко за формою, міцно по суті».

Тільки при дотриманні перерахованих умов дискусія може привести до виявлення істинності або хибності, до згоди або до перемоги істинної думки.

За кількістю осіб, що беруть участь в обговоренні проблемних питань, виділяють три види спорів:

- *спір-монолог* (людина сперечається сама з собою, це так званий *внутрішній спір*);
- *спір-діалог* (сперечаються дві особи);
- *спір-полілог* (спір ведеться між декількома особами).

У свою чергу, спір-полілог може бути:

- *масовою* (усі присутні беруть участь в спорі);
- *груповою* (спірне питання вирішує окрема група осіб у присутності всіх учасників).

За способом ведення боротьби думок спори поділяють також на:

- *усні*;
- *письмові*.

Усна форма спору передбачає безпосереднє спілкування конкретних осіб. Такі спори, як правило, обмежені в часі і в просторі: проводяться на конференціях, засіданнях, заняттях тощо.

Письмова форма спору передбачає опосередковане спілкування учасників спору і характерна для наукових або суспільно-політичних дискусій. Такі суперечки більш тривалі за часом, ніж усні.

За внутрішньою структурою розрізняють спори «щодо істинності думки» та спори «щодо способу доказування».

Спір щодо «щодо істинності думки». Спірною вважається думка, якщо є одна або декілька сторін, незгодних з її істинністю. Не слід думати, що досить зустріти «спірну думку», щоб негайно зробити її тезою суперечки. Така думка завжди вимагає деякого попереднього дослідження та обробки, перш ніж стати предметом сперечання. Перш за все необхідно з'ясувати точно, в якій частині ми з нею не згодні, щоб встановити «*пункти розбіжності*».

Навіть у самій найпростішій спірній думці можливі принаймні два пункти, в яких вона може нам здатися помилковою. Наприклад, в спірній думці, вираженій судженням «Петро вмер», з'ясувавши його кількісну характеристику та модальність, ми знайдемо, що не погодитися з нею можна лише або тому, що «Петро не вмер, а живий», або тому, що це судження вважається достовірним, у той час як, на нашу думку, воно тільки ймовірне. Правильно буде думати не «безсумнівно, що Петро вмер», а «імовірно, що Петро вмер».

Знайти та точно вказати, у якому саме пункті ми не згодні з даною думкою, – значить «встановити пункт розбіжності». Він і має бути вихідною точкою кожної коректної суперечки.

Візьмемо інший приклад, більш складний. Припустимо, хто-небудь стверджує: «Ці обвинувачувані вчинили злочин, передбачений такою-то статтею Кримінального кодексу».

Думка здається спірною. З'ясувавши її зміст (що завжди доводиться робити в таких випадках), ми знайшли, що:

- а) все у цьому судженні для нас чітко зрозуміло;
- б) у думці йдеться про всіх обвинувачуваних;
- в) думка видається за достовірну.

Виражаючи незгоду з нею, ми можемо обмежитися тим, що скажемо: «я зовсім не згодний з вашою думкою». Але, почувши це, опонент неодмінно запитает: *у чому?* (або іноді помилково: *чому?*). Цим запитанням він прагне встановити «пункт розбіжності». Доведеться усвідомити, у чому саме ви не згодні, і встановити пункти розбіжності.

Є декілька «місць», у яких можна шукати ці пункти. В цій думці ми можемо не погоджуватися:

- а) з тим, що всі обвинувачувані вчинили даний злочин;
- б) з тим, що взагалі хто-небудь із них вчинив його;
- в) з тим, що це діяння – злочин;
- г) з тим, що він – злочин, передбачений саме тією статтею Кримінального кодексу;
- д) з тим, що ця думка достовірна, і т. д.

В юридичній практиці суперечки особливо необхідна навичка швидко знаходити та переглядати всі місця, у яких можлива розбіжність із даною думкою. Переглядаючи всі місця можливої незгоди з думкою, ми відзначаємо, що не згодні з тими чи іншими положеннями цієї думки, тобто що є один або два, або більше пунктів розбіжності.

Наприклад, ми знайшли два пункти розбіжності:

- а) у тому, що всі обвинувачувані вчинили це діяння;
- б) у тому, що даний вчинок – злочин, передбачений конкретною статтею Кримінального кодексу.

У такому разі або кожен з цих пунктів стає джерелом самостійного спору, або особливою частиною складного спору, або нам необхідно обрати для спору один з них, найбільш вигідний, залишивши осторонь інші пункти. В останньому випадку краще спочатку встановити всі знайдені пункти розбіжності, хоча ми й сперечаємося тільки щодо одного з них. Інакше наше мовчання опонент прийме за знак згоди.

Встановлення пунктів розбіжності найчастіше полягає у протиставленні хибному судженню опонента іншого, несумісного з ним судження, яке ми вважаємо істинним. Продовжуючи розглядати вищевказані пункти розбіжності в нашому прикладі, можна встановити ці пункти таким чином: «Я зовсім не згодний з вами. По-перше, не всі обвинувачувані вчинили це діяння. По-друге, цей вчинок неможливо кваліфікувати за даною статтею КК».

Таким чином, кожен пункт розбіжності набрав форму двох суперечливих суджень: а) всі обвинувачувані вчинили це діяння, – деякі обвинувачувані не вчинили його; б) це діяння кваліфікується за такою статтею КК, – це діяння не кваліфікується за цією статтею КК.

Ці несумісні думки, що виключають одна іншу, є тезою та антитезою цього спору. Теза – думка, що виділена зі спірної, думки. Антитеза – думка, висунута на противагу тезі, яка встановлює пункт розбіжності. У наведеному прикладі тезами є – «всі обвинувачувані вчинили це діяння» та «це діяння кваліфікується за такою статтею КК», антитезами – «деякі обвинувачувані не вчинили його», «це діяння не кваліфікується за цією статтею КК».

Теза та антитеза повинні бути виражені простими судженнями. Не є правильною антитеза, що складається відразу з двох або з більшої кількості думок.

Наприклад, теза: *це діяння містить ознаки, передбачені статтею 115 КК*, антитеза: *ні, це діяння не містить ознак, передбачених цією статтею, а містить ознаки, передбачені статтею 116 КК*. В антитезі містяться дві думки, отже встановлюються два пункти розбіжності всупереч вимозі мати один пункт у тезі. Якщо ми почнемо з доказу першої антитези, необхідно навести додатковий доказ для другої.

Тези та антитези, що складаються із складних суджень, тягнуть багато незручностей, вносять в суперечку надмірну складність, плутанину та невизначеність. В цьому разі необхідно поділити їх на прості судження та розглядати кожен пункт розбіжності окремо.

Встановлення та вибір пунктів розбіжності – надзвичайно важлива частина в спорі. У важливих суперечках це потрібно робити особливо ретельно та з повною свідомістю того, що робимо. Чим важливіша суперечка, тим уважніше треба обирати пункти розбіжності. Якщо пункт розбіжності не встановлено або встановлено, але складний пункт розбіжності, такі помилки можуть привести до втрати предмету спору. Неправильний вибір пункту розбіжності теж може вирішити долю всього спору не на користь сторони, що зробила помилку.

Так само важливо під час спору пам'ятати цілком точно і чітко не тільки тезу спору, але й її антитезу, і ніколи не знехтувати їх існуванням. Це не тільки робить спір чітким, але й дає можливість легко відкинути деякі помилкові аргументи і, коли супротивник тези «упускає з рук напад», переходити самому в «контратаку».

Спір «щодо способу доказування».

Не всі спори є спорами «щодо думки». Дуже часто нас безпосередньо цікавить не питання про істинність чи хибність думки, а те, як обґрунтовує або як спростовує її опонент, наскільки правильні його докази. Частіше завдання спору – не спростувати або виправдати яку-небудь думку, а тільки показати, що вона є недоведеною опонентом, не виправдана або не спростована ним. У результаті вдалого спору щодо істинності думки ми дійдемо висновку: *«ця думка істинна»* або *«ця думка помилкова»*. Результатом вдалого спору щодо способу доказування думки є висновок: *«ця думка не доведена нашими супротивниками»* або *«ця думка не спростована нашими супротивниками»*. Розходження в завданнях таких суперечок істотне.

Якщо опонентові вдалося спростувати нашу аргументацію тези, це ще зовсім не означає, що наша теза помилкова. Просто ми, можливо, були не в змозі його довести. Це досить часто трапляється в спорах і взагалі при доказуванні. Вчитель математики може легко розкритикувати «оригінальне» доведення теореми Піфагора, винайдене школярем «по натхненню» біля класної дошки. Але сама теорема від цього нітрохи не похитнеться. Вчитель поставить «незадовільно» за невміння довести її, а учень, можливо, тільки

ознайомиться з її стандартним доведенням. Так само, коли опонент невдало спростовує нашу думку і ми довели хибність його спростування, це теж ще не означає, що ми були праві. Наша теза може бути цілком помилковою, але опонент не зміг її спростувати. Такі випадки бувають нерідко. Тому невдалий доказ, узятий самий по собі, означає тільки, що людина не зуміла обґрунтувати або спростувати тезу, але істинність або хибність тези з цього не випливає. Для доведення або спростування тези завжди потрібен особливий доказ її істинності або хибності.

Порушення цього правила дуже часто відбувається у спорах. Спростували доказ і вважають, що цим вже спростували й тезу. Розбили спростування опонента своєї тези і вважають, що довели істинність тези, і т. п. Наприклад, коли захисник в судовому засіданні спростовує доводи обвинувачення – безпосередній і правильний висновок з цього один – *«обвинувачення не доведене»*, але він може зробити висновок: теза обвинувачення (*«підсудний винний»*) хибна. Іншими словами, *підсудний є невинним*. На практиці результат судового розгляду буде по суті однаковим, підсудного буде виправдано і в першому і в другому випадку, як за недоведеністю обвинувачення, так і за доведеністю невинності. Але з логічної точки зору, це буде дуже груба помилка.

Спір щодо способу доказування і починається інакше, ніж спір щодо думки. Якщо доказ наведено опонентом, ми намагаємося спростувати саме доказ, не торкаючись істинності тези. Якщо ж пропонент тільки висловив тезу, не довівши її, а ми не бажаємо з будь-яких міркувань спростовувати цю тезу, а воліємо перевірити її підстави, то ми наполягаємо на наведенні доказів її істинності. Наприклад, хтось сказав: *«цей хворий не виживе»*. Якщо ми не бажаємо пускатися у досить важке спростування цієї думки, то запитуємо співрозмовника: *«чому ви так вважаєте?»*. Він звичайно наводить свої докази. Ми спростовуємо їх і, якщо це вдалося, приходимо до висновку, що думка ця не доведена і на тому зупиняємося.

У спорі щодо способу доказування антитеза у більшості випадків (коли йдеться про вірогідність тези) не відіграє суттєвої ролі. Тому її звичайно й не виділяють і не використовують в спорі. Наприклад, дана теза: *«Дії громадянина А необхідно кваліфікувати за ч. 1 ст. 115 КК України»*. Ми обираємо спір щодо способу доказування і запитуємо: *«чому ви так вважаєте?»*. Опонент наводить докази (доводить наявність складу злочину), і далі ми маємо справу вже із самими доказами та із питанням, чи впливає з них теза, чи ні. Рідко може зустрітися необхідність взяти до уваги антитезу під час розгляду доказів цієї тези.

До антитези ми звертаємося в подібних випадках, лише закінчивши спір щодо способу доказування доказ тези. Якщо ми з'ясували, що доказ є помилковим, ми переходимо до спору щодо істинності тези. Сполучення обох цих видів спорів практикується дуже часто. Тому нам необхідно чітко відмежовувати одну частину спору від іншої, строго розрізвивши їх завдання. Наприклад, спростувавши доказ на користь тези *«Дії громадянина А необхідно*

кваліфікувати за ч. 1 ст. 115 КК України», наведеного опонентом, ми можемо сказати так: «ви бачите, що доказ не спроможний. В діях громадянина А немає складу злочину, передбаченого цією статтею. Дії цього громадянина слід кваліфікувати інакше...». Це буде перехід від спору «про доказ» до «спору про тезу», і тут вже нам необхідна антитеза: «У діях громадянина А немає складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України».

Вибір між суперечкою «щодо істинності думки» та суперечкою «щодо способу доказування» звичайно належить опонентові. Встановлюючи антитезу або заявляючи заперечення тези, робить суперечку спором «щодо істинності думки». Спростовуючи доказ тези (коли він наведений) або вимагаючи доказу (коли його не наведено), він пропонує цим суперечку «щодо способу доказування». Пропонентові залишається або прийняти запропоновану суперечку, або відмовитися від неї.

Такі можливості «нападу» у багатьох випадках дають пропонентові деяку перевагу. Нападаючий (опонент) у змозі вибрати ту форму спору, яка буде легшою та вигіднішою для нього і, відповідно, більш складною для пропонента. Дуже часто, коли сперечальник не цілком переконаний у хибності тези, то намагається поставити завданням спору недоведеність тези. Він обирає спір щодо способу доказування і вимагає, щоб супротивник доводив свою тезу. Загальновідомий випадок, коли ми цілком і з повним правом упевнені в істинності тези, але довести її не можемо, принаймні довести відразу, «тут і тепер». Наприклад, забутий нами доказ, – що буває дуже часто. Тоді нам залишається або ризикнути на спробу доказу тези, або взагалі ухилитися від спору. І те й інше часто не вигідно. Якщо б опонент почав сперечатися «щодо істинності думки» і сам став наводити свої докази щодо хибності власної тези, його справа була б програна.

Література: 1. Зайцев Д. В. Теория и практика аргументации. Уч. для ВУЗов / Д. В. Зайцев. – М.: ФОРУМ, 2010; 2. Ивлев Ю. В. Логика. Теория и практика аргументации / Ю. В. Ивлев. – М., 2009; 3. Кузина Е. Б. Лекции по теории аргументации / Е. Б. Кузина. – М., 2007; 4. Михалкин Н. В. Логика и аргументация в судебной практике / Н. В. Михалкин. – Спб., 2004; 5. Поварнин С. И. Спор: О теории и практике спора / С. И. Поварнин. – Мн., 1992; 6. Родос В. Б. Спор и полемика / В. Б. Родос. – М., 2006; 7. Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. – М., 1988; 8. <http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%A1%D0%BF%D0%BE%D1%80&oldid=49116174>

3.4. Софістичний спір. Парадокси

3.4.1. Поняття про софізми. Всі міркування логіка поділяє на правильні та неправильні [17]. Основним завданням науки є аналіз правильних міркувань [14]. Неправильні міркування в логіці повинні аналізуватись лише з точки зору тих помилок, які в них допущено, хоча деякі філософи, скажімо, А. Шопенгауер [30], не ставив жорсткого кордону між вірним і невірним міркуванням, бо вважав, що якщо некоректні прийоми приводять до перемоги правди, то їх застосування доцільне. Наші сучасники вважають інакше: «перемога, отримана отруєною зброєю не принесе вам задоволення, навпаки, згадка про неї буде

довго пекти душу соромом» — так стверджує логік О. Л. Нікіфоров [18], коли дає відповідь на запитання: «Чи можна на некоректний прийом проти Вашої особи відповісти самому некоректним прийомом?».

Правильне міркування – це міркування, яке побудовано з дотриманням усіх законів і правил логіки.

Неправильне міркування — це міркування з порушенням логічних законів та правил, внаслідок чого з'являються помилки. Так, наведемо два приклади невірно побудованих силогізмів за I фігурою категоричного силогізму з порушенням другого правила (менший засновок повинен бути судженням ствердним) з вірними засновками. В першому прикладі висновок – істинне судження, в другому – судження хибне.

Шахрайство можливо тільки з прямим наміром.

Недбале виконання службових обов'язків, що потягло за собою смерть людини, не є шахрайство.

Отже, недбале виконання службових обов'язків, що потягло за собою смерть людини, здійснюється без прямого наміру.

Шахрайство можливо тільки з прямим наміром.

Розбій – не шахрайство.

Отже, розбій не має прямого наміру.

Логічні помилки бувають двох видів: *паралогізми і софізми*. Перші пов'язані з несвідомим порушенням логічних правил, з недостатнім знанням предмету аргументації, або неуважністю; останні пов'язані зі свідомим порушенням правил і законів логіки.

Софізм (від грецьк. σοφισμα, «майстерність, вміння, хитра вигадка, виверт, мудрощі») — невірний умовивід, який, однак, на перший погляд здається вірним. Саме те, що софізм засновано на навмисному, свідомому порушенні правил логіки й відрізняє його від паралогізму, який може вміщувати ненавмисну помилку або взагалі не мати логічних помилок, однак приводити до явно хибного висновку. Таким чином, паралогізми – це логічні помилки, яких припускаються у процесах міркування ненавмисно (через незнання). Паралогізм виникає й тоді, коли про одну й ту ж річ чи подію щось стверджується й заперечується одночасно, або існує антиномія – дві суперечливі думки одночасно.

Софізми мають мету — навмисне введення в оману співрозмовника. Можна сказати, що софізм є особливим прийомом інтелектуального шахрайства, спробою видати хибність за істину [10]. Звідси «софіст» в сучасному значенні – це людина, що спроможна за допомогою будь-яких, в тому числі й заборонених, прийомів відстоювати свою точку зору, не враховуючи її істинності. Розмірковуючи щодо уявної переконливості софізмів, старогрецький філософ Сенека порівнює їх з мистецтвом фокусників: глядачі не знають як виконуються маніпуляції, хоча твердо знають, що все робиться зовсім не так, як їм уявляється [23]. Ф. Бекон казав, що людину, яка застосовує софізми, можна порівняти з лисою, що вдало петляє, а того, хто вирішує

софізми, – с гончаком, що вміє розплутувати сліди [11, с .370–371; 12]. Батько логіки Аристотель називає софізм «уявним доведенням», в якому обґрунтованість висновку здається вірною, чим зобов'язана чисто суб'єктивному враженню, пов'язаному з недостатністю логічного або семантичного аналізу [3, с. 568]. А. Шопенгауер дає аналіз софістики у своїй праці «Еристика», де він розробив і дослідив спеціальні прийоми та хитрощі [30]. Шопенгауер розглядає не лише логічні та мовні причини софізмів (на що звертав увагу й Аристотель), але й причини психологічні. На практиці логічні, граматичні (семіотичні) та психологічні фактори тісно пов'язані між собою.

3.4.2. Типи софістичних помилок. Переконливість, з першого погляду, багатьох софізмів, їх удавана «логічність», пов'язана з добре замаскованою помилкою:

А. семіотичною, яка з'являється:

– внаслідок *метафоричності* мови, застосування *омонімів* або *полісемії* слів, *амфіболій* – двосмисловості виразу, підміни сутності понять тощо, що порушує однозначність думки й приводить до змішення значень термінів. Наприклад:

1. Матерія – безкінечна.

2. Бавовна – матерія.

Отже, бавовна – безкінечна.

На методологічному семінарі Г. П. Щедровицький у запалі каже О. Генісаретському: «У Вас совість є?». Той відповідає: «Так! Але я їй не користуюсь!».

Або сучасний афоризм: «Совість в мене чиста, бо я їй не користуюсь».

Помилка *амфіболії*, як правило, має анекдотичний вигляд. Скажімо: «Знаючи, що язик до Києва доведе, я купив на базарі язик і тепер сміливо можу прямувати до Києва»;

– внаслідок формальної й матеріальної *суппозиції*. Слова, застосовані у формальній суппозиції, відносяться до висловів мови-об'єкту, а у матеріальній суппозиції – до самих об'єктів.

На запитання «З чого складається держава?» можна дати винахідливу відповідь: «З сьома букв».

– внаслідок *оказиціональності*. Оказиціональні вислови – такі, що змінюють своє значення в залежності від обставин.

Існують спогади: червоноармійці прийшли до архієрея та кажуть йому: «Знаєш, батько, ми походимо від мавпи». Архірей відповідає: «Щодо вас, то мені нічого про це не відомо, а про себе безумовно можу сказати, що моя мати була жінкою».

Змінюється значення: «ми походимо від мавпи». Ми – людський рід або ми – ці конкретні люди.

Бабуся взимку дорікає онука, що він не носить капелюха. Онук виймає капелюха з кишені й каже: «Як же не ношу, ношу, ось вона – в кишеню покладена!».

На базарі покупець запитує бабусю: «Це ваші яйці?» – «Ні, – відповідає та, – не мої, їх мої кури несуть».

Господарка запитує: «Гості, бажаєте недостиглі огірки?». – «А чому Ви кажете, що вони недозрілі, вони ж зелені!» – «Так, зелені. А коли дозріють, то стануть жовтими». «Агурос», приблизно так звучить назва цього овочу по-грецьки, і означає «незрілий».

– внаслідок *метонімії* – заміни імені предмету іншим ім'ям, невідривно пов'язаним з ним в нашій свідомості («Я з'їв три тарілки» – страва, що була покладена на тарілку, поєднується у мові з посудом. «Я випив дві склянки», тощо).

– внаслідок *синекдохи*, яка представляє собою різновид метонімії: 1) ім'я цілого замінюється назвою його частини, й навпаки (мається на увазі уряд, а в газетах пишуть: «Україна ратифікувала газові угоди»);

– назва населеного пункту переноситься на його мешканців («Харків з радістю зустрів гостей Євро-2012»);

– зміна загального числа одиничним і навпаки («З точки зору Ч. Дарвіна людина походить від мавпи»).

– внаслідок *іронії* – застосуванні слів в протилежному значенні, коли з серйозним видом кажуть суперечливе тому, що думають.

Викладачка каже студенту, що погано відповідає: «Чудова відповідь! Ти маєш можливість стати лауреатом Нобелівської премії за видатний внесок у науку!».

Або приклад з Поля Л. Сопера «Основи мистецтва мови» [24, С. 194]: іронічний випадок на політичному зібранні членів республіканської партії: «Нам відомо, що Вашингтон не міг говорити неправду. Ми з'ясували, що Рузвельт не вмів казати правду. Сьогодні ми дізнались, що Трумен не може пояснити в чому тут різниця».

– внаслідок *оксюморону*. Використання оксюморонів (з грецьк. – дотепно-дурне), що поєднують несумісні ознаки, виправдане унаслідок переходу до емоційно-образної уяви: гаряча крига, живий труп, логічна алогічність, холодній окріп, чесний крадіжка, сором'язливий злодій, і ще приклад – президент Білорусії О. Г. Лукашенко сказав про себе: «я православний атеїст».

– внаслідок *евфемізму* – заміна буквального вислову фігуральним з метою або посилення, або пом'якшення нейтральної якості (державний муж, слуга народу) [2, 4].

– внаслідок *плеоназму* – застосування описових імен, в яких визначальне слово виражає характеристику, без якої немислимий предмет (змістовна інформація, демократія більшості). Плеоназми як повторення однакових або близьких за значенням слів в більшості випадків є тавтологією. Вони допустимі, якщо при цьому слово набуває нового значення. Наприклад, визначальне слово «змістовна» в поєднанні «змістовна інформація» вказує на повну або корисну інформацію.

– внаслідок *абсурду* – вислову, в якому у середині є щось собі суперечливе (тверда рідина, дерев'яне срібло, круглий квадрат). На відміну від абсурду, вираження якого логічно суперечливо, але правильно граматично, *нонсенс* є семантично безглуздим висловом, в якому порушена сполучуваність категорій (Гора Дімірджі є безглуздя).

– внаслідок *міфологеми* – вислів, отриманий внаслідок міфологізації, а саме – використання імен із сталими загально визначеними значеннями для позначення предметів, що не відповідають цим значенням. Виникає ситуація, коли ім'я є, воно осмислене, а от предмету такого в реальності немає.

Наприклад, Іван Розпутенко, доктор наук з державного управління, професор, в газеті День № 147 за 4 вересня 2007 в статті «Міфологізація економічних процесів як захисна функція державного управління» пише: «Міф про економічне зростання. Економічне зростання останнім часом виноситься в ранг національної ідеї, здатної розв'язати не лише соціальні, а й політичні проблеми. Без аналізу складових економічного зростання простежується тенденція, відповідно до якої Україна не тільки не перестала бути країною минулого, а й передбачуваного майбутнього. Економічне зростання, зростання негативного сальдо платіжного балансу, зростання зовнішнього боргу... Цей ряд тирад можна було б продовжити. На жаль, увагу владних структур та експертів привертає саме зростання, а не його причини. Це свідчить про те, що й досі існує небезпека прийняття простих рішень – штучно стабілізувати курс і вважати проблему вирішеною» [22].

Б. логічною:

– *підміна основної думки (тези) доказу.* Ця помилка має багато різновидів:

а). *Підміна спростування тези спростуванням аргументу.* Найчастіше зустрічається випадок, коли при нападі на тезу супротивника спростовують якісь його аргументи або розкривають помилку в міркуваннях, а видають це за спростування тези. Співрозмовник нападає на помилку в міркуваннях опонента, розкриває її і проголошує, що виставлена теза спростована. Людині вдалося показати, що теза не доведена, а вона стверджує, що теза помилкова: спростування обґрунтування видається за спростування тези.

Наприклад (приклади взяти у О. Л. Нікіфорова «Логіка» [18]), хтось доводить тезу «Крадіжка є злочин» й серед аргументів наводить твердження про те, що всі люди, винні в крадіжці, підлягають покаранню. Опонент нападає на цей невдалий аргумент і легко розстрошує його, наводячи численні історичні приклади, коли люди, що зробили великі гроші через розкрадання, без особливої праці, уникнули кримінальної відповідальності. Після цього він проголошує, що теза спростована, тобто твердження «Крадіжка є злочин» є помилковим. Адвокат, який виступав в суді, спочатку розбив аргументацію прокурора, показав її недостатність для звинувачення, а потім зробив висновок про те, що підсудний є невинним. Публіка з ним погодилася, хоча він всього лише показав, що обвинувачення не доведено.

б). *Розширення або звуження тези.* У процесі спору тезу опонента прагнуть максимально розширити, причому роблять це непомітно, як би просто повторюючи її. Наприклад, опонент каже: «Нажаль, сьогодні пенсіонерам дуже важко прожити на пенсію!». Співрозмовник повторює цю тезу: «Ви стверджуєте, що всім пенсіонерам сьогодні важко прожити на пенсію? Ні, це неправда!». І далі наводить приклади з життя конкретних пенсіонерів, чим з успіхом поборює твердження, яке сам сформулював, створюючи при цьому враження, що розбита саме теза опонента. В даному прикладі перше твердження мало на увазі переважну більшість пенсіонерів, а співрозмовник акцентує увагу на загальності поняття «пенсіонер», переводячи розмову на усіх пенсіонерів.

Сперечальнику вигідно звужити свою тезу, бо звужене твердження легше довести. Наприклад, доводиться положення, що населення в цілому ще не готово перейти на віртуальні гроші. Далі це доводиться на прикладі конкретного селища міського типу, де всі отримали картки на місцях своєї праці, а банкоматів у селищі немає, термінали не в усіх магазинах, в аптечному кіоску та циркульні їх нема, до міста – 40 хвилин електричкою і т. ін.

Цей прийом також відомий як «метод дійсного шотландця»: людина наполягає, що всі дійсні шотландці роблять то-то й то-то, а коли йому наводять приклад шотландців, котрі так не роблять, він відповідає, що це – не дійсні шотландці. Красивий приклад щодо цієї помилки дає О. Л. Нікіфоров [18]. Людина висунула тезу: «Радянські письменники не створили у літературі нічого великого». Його опонент парирує: «А як же А. Ахматова, М. Булгаков, Б. Пастернак, які створили грандіозні шедеври літератури?». На цей напад можна відповісти: «А я не вважаю їх радянськими письменниками».

А ось приклад С. І. Поварніна [21]. Той, хто розпочав спір, висунув тезу: «Всі люди егоїсти», але коли побачив, що її неможна довести, почав стверджувати, що його теза була просто «Люди егоїсти». «Вільно ж було вам так широко його сприймати. Нема правил без винятків. Я мав на увазі, безумовно, не усіх, а більшість людей». Якщо сперечальник висуває тезу «Люди егоїсти», то софісту привабливіше розширити тезу опонента, бо так її простіше спростувати. Нерідко він прибігає до різних вивертів, щоб змусити самого противника спору розширити свою тезу. Або теза: «N. – добре знайомий з українським законодавством». Нападаючий розширює тезу: «N. – знавець законодавства взагалі». Захисник звужує: «N. – добре знайомий з сучасним українським законодавством».

в). *Посилення або пом'якшення тези.* Цей прийом близький до вказаного в пункті б).

Літератор каже письменнику: «Ваше оповідання нагадує мені твори Зощенка». Письменник: «Так Ви в плагіаті мене звинувачуєте!» Або приклад С. І. Поварніна [21]: «Джерело тих грошей є дуже підозрілим». Противник посилює тезу: «Так Ви стверджуєте, що гроші викрадені». Захисник пом'якшує тезу: «Можна стверджувати тільки те, що джерело цих грошей невідомо».

г). *Загублення тези.* Найбільш розповсюджений прийом будь-якої критики.

Звернемось до недавніх подій, пов'язаних з погромами в Британії. Оглядач Daily Mail Макс Хастінгс ставить діагноз однією фразою, винесеною в заголовок його статті «Роки ліберальної догми породили покоління аморальної, неосвіченої, утриманської, запеклої молоді». Мотиви громил, на думку автора, були простими: «Це було кльово. Це робить життя цікавим. Це робить їх помітними. Як одна дівчина сказала репортеріві, це показувало «багатим» і «поліції», що «ми можемо робити те, що схочемо». Люди, які розоряли чужі лавки, палили машини і тероризували своїх сусідів, просто не мали морального «компаса», який робив би їх доступними відчуттю провини або сорому. У нас сформувався шар молодих людей, в яких немає ані освіти, ані професії, ані цінностей, ані устремлінь, у них немає й дисципліни, яка робила б їх здатними знайти роботу, немає совісті, щоб відрізнити добро від зла» [28].

Його опоненти забувають про тезу й починають розмірковувати над останніми реченнями, тлумачачи їх як їм завгодно. Перший опонент: «Молодь буйствує на вулицях через те, що вона озлоблена безробіттям» (при цьому забувають про те, що варто поглянути на сайт по працевлаштуванню, щоб виявити в одному лише Лондоні 2228 вакансій). Другий опонент вважає, що «Хулігани – жертви суспільства, яке не надало їм можливостей для розвитку їх потенціалу» (більшість з англійців скажуть, що це нісенітниця. Швидше, вони жертви збоченого соціального етосу, який зводить особисту свободу в абсолют і позбавляє їх того строгого виховання, тій «жорсткій любові», яка лише і могла б допомогти деяким з них вибратися з трясовини, в якій вони знаходяться). Третій опонент вважає, що «Британію громилі «гастарбайтери». Мовляв, в країну через недогляд напустили дикунів, а вони і повелися як дикуни» (неконтрольована міграція – дійсно серйозна проблема, але в даному випадку вона ні при чому. Буянили не іноземні працівники, а місцеві нероби – молодь, яка народилася і виросла на британській землі. Варвари, що напали на Британію, з'явилися зсередини, а не ззовні). Четвертий опонент вказує на «негрів» (раса тут теж не причому. У деяких районах серед погромників переважали чорношкірі, в деяких – навпроти, горді внуки саксів; взагалі банди мародерів демонстрували зворушливу єдність між хуліганами різних рас. Мусульмани, мабуть, взагалі не приймали помітної участі в неподобствах, так що побоювання з приводу ісламізації в даному випадку теж не відносяться до справи). Матеріал взятий з публікації С. Л. Худієва «Уроки чужих помилок», Радонеж, 12 серпня 2012 р. [28].

Аналогічна помилка, здійснювана несвідомо, називається «*втратою тези*».

Приклади: «Ви мені не довіряєте?», «Після всього, що я для вас зробив?» і т. ін. Або в фільмі «Доктор Хаус» «в пілотному епізоді між Хаусом и Кадді відбувається наступний діалог:

Кадді. – Неможна призначати ліки, виходячи тільки з припущень. В усякому разі, ми так не робимо з часів Таскиги и Менгеле.

Хаус. – Ти порівнюєш мене с нацистом. Мило» [11];

– прийняття хибних засновків за істинні:

а). Від збірного сенсу до розділового (лат. – *a sensu compositio ad sensum divisum*). Збірний сенс притаманний іменам, що вказують на агрегати і сукупності (ліс, бібліотека, народ), які мисляться як єдине ціле, і, відповідно, ознаки приписуються всьому цілому (хвойний ліс, змішаний ліс). Імена в розділовому сенсі мають ознаки, які приписуються елементам, що входять в клас узагальнених предметів в понятті (всі квітки маків вважаються червоними, бо це відмінна ознака виду, хоча відомо, що є жовтий мак).

Прибалти світловолосі.

Інга – з Прибалтики.

Отже, Інга світловолоса.

В судженні «Прибалти світловолосі» ім'я «прибалти» застосовується в збірному змісті, як ім'я роду. Ознака «бути світловолосим» характеризує рід. В судженні «Інга походить з Прибалтиці» останнє поняття застосовано в розділовому значенні. Інга як та, що належить до вказаного класу, не обов'язково буде мати ознаку, що приписується (тільки приписується, а не безумовно приналежить).

Або «Всі українці їдять сало», «Всім італійцям до смаку паста».

Або «Компанія, що отримала колись кредит від банку, тепер нічого йому вже не винна, оскільки вона стала іншою: в її правлінні не залишилося нікого з тих, хто просив позику».

б). Від розділового сенсу до збірного (лат. *a sensu diviso ad sensum compositum*). Зворотній прийом.

Людина, яка розмірковує про свої витрати, може сказати: «Ця витрата мене не розорить», і про іншу витрату скаже: «І ця витрата мене не розорить». Якщо людина буде міркувати таким чином і про всі інші витрати, що всі вони його не розорять, то це буде помилкою: те, що справедливо відносно кожної витрати, узяті окремо, може бути взагалі несправедливим відносно всіх витрат, узятих разом.

«Одна і та ж річ не може мати якусь властивість і не мати її. Власність передбачає самостійність, зацікавленість і відповідальність. Зацікавленість – це, безумовно, не відповідальність, а відповідальність – не самостійність. Виходить всупереч сказаному спочатку, що власність включає самостійність і несамостійність, відповідальність і безвідповідальність, вона не має цих ознак. Отже виходе, що власність має ознаки й одночасно не має їх».

в). Від сказаного у відносному сенсі до сказаного безвідносно (лат. *a dicto secundum quid ad dictum simpliciter*). Положення, що є вірним при певних умовах, приводиться як аргумент, вірний за всіх обставинах.

Ефективність лікування травами й, взагалі, будь-якими лікарськими засобами, залежать від дози, яку приймає пацієнт. Якщо прийняти ліків непомірно багато, вони можуть дати зворотний ефект – замість користі принести шкоду. Серед населення поширена думка про те, що валеріана є заспокійливим засобом. Проте це вірно при певних обставинах – в разі вірного

дозування. При перевищенні дозування, навпаки, валеріана збуджує. Так саме й властивості інших речовин залежать від дози. Наприклад, миш'як, стрихнін, синильна кислота, будучи введеними в організм в значній кількості, заподіюють смерть. Тому ми звикли говорити про них як про смертельні речовини. Однак це умовний сенс, бо ми говоримо про їх отруйність, коли вони введені в організм в значній кількості. Але якщо сказати, що вони завжди заподіюють смерть, то тут буде припущена помилка, тому що в дуже малих дозах вони не смертельні і, як відомо, уживаються як ліки. Так саме трава звіробій (навіть назва її) буде отруйною, якщо приймати її у великих дозах, й корисна та цілюща – у незначних.

Або, наприклад, одна людина стверджує: «При сучасній структурі нашого суспільства повний перехід до віртуальних грошей принесе шкоди більше, ніж користі». Інша людина парирує: «Отже, Ви проти сучасних банківських технологій? Виходить, Ви – ретроград!». Насправді перший співрозмовник, можливо, вітає всі нові технології, але вважає, що для них потрібні серйозні підготовчі процеси.

Педагогіка вимагає індивідуального підходу до учнів; етика визначає загальні норми поведінки людей, але в різних умовах вони можуть декілька варіювати (наприклад, правдивість – позитивна межа людини, розголошення військової таємниці – злочин). Сергій Бухарін в статті «Про прийоми, що застосовуються фальсифікаторами історії» [5] пише, що боксера, який послав в нокаут суперника, не садять у в'язницю за хуліганство, а солдатів і офіцерів після бою за вбивство. Тому дуже важливо враховувати історичний аспект події.

У суперечках цей прийом найчастіше застосовується у спростуванні: опонент висловився відносно окремого випадку, а співрозмовник спростовує його висловлювання так, як би він стверджував загальну закономірність. Як пише С. Л. Поварнін: «На цьому підґрунті софіст, за інших рівних умов, має величезну перевагу. Чесний сперечальник приведе аргумент правильний, з потрібними обмовками, виражений сповна точно. Але нерозвинений слухач звичайно не уловлює, не запам'ятовує цих обмовок і умов, і абсолютно не оцінює їх важливості. Користуючись цим, софіст умисно опускає обмовки і умови в аргументі або тезі супротивника і спростовує тезу або аргумент так, як ніби думка була виражена без них, а «взагалі»» [21].

г). *Від сказаного безумовно до сказаного у відносному сенсі.* Зворотний прийом, коли міркуванням загального характеру протиставляються два–три випадки, які можуть бути виключеннями із загального правила. Найчастіше цей прийом зустрічається з боку того, хто обороняється. Наприклад, всі знають, що «за визначенням» «Всі юристи знають закони (принаймні своєї держави)», інакше які ж вони юристи? Але з цього не обов'язково випливає, що у кожній конкретній ситуації кожен з юристів буде знати (тобто безумовно пам'ятати і розуміти) той закон, який потрібно буде застосувати при певних обставинах.

– *Нав'язаний наслідок.* Робиться вивід із сказаного опонентом, що абсолютно не випливає з його слів. Сергій Бухарін в статті «Про прийоми, що

застосовуються фальсифікаторами історії» пише: «В цьому випадку у фальсифікатора положення, що доводиться, впливає з аргументів таким чином, що це лише здається, тоді, як насправді, з цих аргументів впливає або інше положення, або ж не впливає жодного» [5]. Наведемо ще один приклад вживання даного прийому помилкового доказу. У статті «Меркель: Не забувайте про депортованих німців» наводяться слова канцлера Німеччини Ангели Меркель: «Ми визнаємо, що Німеччина напала на Польщу, розв'язала другу світову війну і заподіяла неймовірні страждання. Проте вигнання більш ніж 12 мільйонів людей з територій колишньої Німеччини і нинішньої Польщі, звичайно, було несправедливим, і це також слід визнати» [15]. У серпні 1945 року Нюрнберзький трибунал визнав депортацію народів злочином проти людства, проте, не дивлячись на це, зі своїх будинків в Польщі, Чехії і Угорщині були вигнано 14 мільйонів німців. Два мільйони німців, в більшості беззахисних людей похилого віку, жінок і дітей, при цьому загинули. Після статті слідує довідка, тобто якимось узагальненням, якийсь наслідок зі сказаного. Спочатку наводяться дані про міграцію наприкінці війни німців з Східної Пруссії. Потім слідує буквально наступне: «На територіях Східної Пруссії, а також на інших землях, що переходили Польщі і СРСР, також мали місце випадки масових розправ з фольксдойче. Найбільш відома так звана «різанина в Неммерсдорфе» – перше і єдине офіційно задокументоване свідчення репресій Червоної Армії проти цивільного німецького населення, що мало місце 21 жовтня 1944 року. Після того, як Неммерсдорф був відбитий гітлерівцями назад, вони виявили 26 трупів місцевих жителів, деякі з яких були розчавлені гусеницями танків. В основному це були люди літнього віку, а також декілька дітей і підлітків» [5]. У будь-якій середній по кількісному складу армії світу під гусеницями і колесами бойової техніки в рік під час учень гине більше військовослужбовців. Проте, 26 трупів і два мільйони трупів за задумом автора довідки повинні означати рівні величини. Зроблено це заради виправдання поляків або звинувачення росіян – незрозуміло [5].

– *Псевдопричинний зв'язок*. Тимчасовий зв'язок між подіями видається за причинно-наслідковий зв'язок.

Наприклад, минулого року на вулицях Харкова спилили усі старі дерева й посадили нові, молоді, й ось,внаслідок цього, як стверджується у засобах масової інформації, в поточному році зима у Харкові відзначалась надзвичайною лютістю. Або, як казав гуморист: «Голова болить – так то Ви з'їли чогось. Нога болить – та то Ви з'їли чогось. Вуха болить – та то Ви з'їли чогось».

– *Помилка відносно наслідку* (лат. – *fallacia consequents*). Ігнорується можливість множинності причин. Сергій Бухарін в статті «Про прийоми, що застосовуються фальсифікаторами історії» пише: «Всі розмови про пакт Молотова-Рібентропа і відповідальності СРСР за розв'язування другої світової війни наочний приклад вживання даного прийому помилкового доказу. Сучасні історики марно іронізують з приводу того, що головною «причиною Другої світової війни називається Версальський мир 1919 року» [5]. Ціла серія подій,

що відбувались в світі в ХІХ і початку ХХ століть, привела людство до другої світової війни. У зв'язку з цим безглуздо і злочинно кого-небудь в чомусь звинувачувати.

– *Передбачення підстави.* Сергій Бухарін в статті «Про прийоми, що застосовуються фальсифікаторами історії» пише: Тут фальсифікатор як підставу (аргумент), що підтверджує тезу, приводить таке положення, яке, хоча і не є свідомо помилковим, проте само потребує доказу. Так, зокрема Б. Соколов в статті «Міфи і справді про Сталінградську битву» пише: «У 13 мехкорпусі вийшли зі строю 34 танки, з них – 27 підірвалися на мінах противника. Недивно, що наші танкісти несли великі втрати. Адже їм довелося керуватися ідіотичним наказом товариша Сталіна від 19 вересня 1942 року, що наказував «танковим частинам Діючої армії, з моменту підходу до бойових порядків своєї піхоти атаку противника починати потужним вогнем з ходу зі всього танкового озброєння, як із знарядь, так і з кулеметів, не боятися того, що стрілянина вийде не завжди прицільна. Стрілянина з танків з ходу має бути основним видом вогневої дії наших танків на противника і перш за все на його головну силу. Оскільки стабілізатори, що дозволяли вести прицільну стрілянину з танкових гармат, з'явилися лише в 50-і роки, сталінський наказ прирікав танкістів на стрілянину в білий світ як в копійчку і даремну витрату снарядів» [5]. Але, по-перше, як танки, що підірвалися на мінах, пов'язані з наказом Сталіна. По-друге, немає даних про те, що цей наказ виконувався буквально так, як вважає «історик» Соколов.

– *Ухилення від доказу, або перенесення обов'язків доведення на іншу особу.*

Людину просять довести свою думку, а вона каже: «Я все сказав, думайте самі».

– *Ad ignorantiam – неумтво або придуркуватість* по відношенню до остаточного висновку: висновок про правильність виходить з того, що не доведена неправильність («якщо не доведено, що помилково, значить, правильно»). І навпаки, якщо не доведена правильність, то робиться вивід про неправильність («Теза не доведена, значить, вона помилкова»).

– *Маніпуляції з фактами.* Підміна факту інтерпретацією. Довільне поєднання фактів, тенденційний підбір фактів. Недостатність фактів для узагальнюючого виводу. Фіктивні факти.

– *Неправомірні аналогії.* Для доказу приводять аналогії з якимись подіями або явищами, неспівмірними з тими, що розглядаються.

Малюк з казки про Карлсона розмірковує так: «Я доношую за своїм братом його піжами, взуття, ковзани, велосипед. Отже, якщо він одружиться, а потім помре – я що, повинен буду заключити шлюб з його вдовою?».

– *Підміна можливостей.* Потенційні можливості видаються за реальні («Кожна куховарка може керувати державою»). Аналітична помилка: описуються можливості без врахування протидій там, де потрібне це враховувати.

– *Некоректне виведення майбутнього з сьогодення.* Помилки і погрішності, пов'язані з моделюванням майбутнього і передбаченнями. Підміна у висновках того, що «може статися» (можливого і випадкового), тим, що «повинно статися» (необхідного і детермінованого). Пролонгація існуючої тенденції без врахування динамічних чинників («Людина біологічно не еволюціонує», «Науково-технічний прогрес безкінцевий»). Думка аналогічно про подібні об'єкти без врахування нових чинників, які можуть зробити вплив на подібні ситуації. «Колея» – уявлення про те, що послідовність близько розташованих подій повинна відповідати послідовності подій попередніх ситуацій.

– *Недотримання допустимих способів міркування* (правил логічного виводу).

– *Використання «заборонених» правил або прийомів*

– Більш складні софізми виникають з неправильної побудови цілого складного ходу доказів:

а). *Retitio principii: введення висновку, який потрібно довести, в прихованому вигляді в доведення як одного з засновків.* Наприклад, якщо при доведенні аморальності незареєстрованого проживання чоловіка та жінки людина красномовно наполягає на його деморалізуючому впливі, не піклуючись дати звіт, чому саме громадський шлюб – аморальна дія, то такі міркування будуть заключати в собі *retitio principii*. Або, наприклад, журналіст Сергій Худієв в статті «Непартійний хліб» від 4 лютого 2012 року на порталі Радонеж [26] полемізує з доцентом кафедри історії філософії факультету філософії Вищої школи економіки Борисом Кириловичем Кнорре. Останній надрукував 21.12.2011 р. статтю «VIP-місія веде до провалу», де звинувачує Православну Церкву в тому, що замість допомоги людям священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні. Сергій Худієв відповідає: «Щира, жива віра завжди виявляється в турботі про тих, хто має потребу, і в зусиллях по примиренню тих, що ворогують. Для того, щоб допомагати таким, хто має потребу – або, кажучи більш казенною мовою, «проводити соціальну роботу» – необхідно взаємодіяти з державою. Будь-яка спроба церковного приходу робити хоч щось – наприклад, годувати бездомних – негайно зажадає узгодження з місцевою владою. Конструктивна взаємодія з владою необхідна якраз для турботи про простих людей – хворих в лікарнях, ув'язнених у в'язницях, бездомних на вулицях.

Церква повинна допомагати страждаючим людям.

Для допомоги страждаючим людям необхідно налагоджувати контакти з міською владою.

Таким чином, деяке налагоджування контактів з міською владою Церкві необхідно.

Б. К. Кнорре цей висновок вводить в прихованому вигляді в доведення як засновок: священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні, а далі звинувачує це священство, що замість того, щоб допомагати страждаючим людям, воно встановлює контакти з владою.

б). *Ignoratio elenchi* полягає в тому, що *почавши доводити деяку тезу, поступово в ході доказу переходять до доказу іншого положення, схожого з тезою.*

Адвокат починає доводити, що його підзахисний не скоїв цей злочин. В процесі доведення адвокат переходить до доказу тези, згідно якої підзахисний надзвичайно гарна людина: взимку годує птахів, ставить їм кормушки, виховує двох синів, відмінників у школі, водить їх до спортивної секції. А якщо підзахисний дуже гарний сім'янин та громадянин, то про яку ж злочинну дію можна казати?

в). *Non sequitur* представляє *відсутність внутрішнього логічного зв'язку в ході міркування*: будь-який безладний хід думок представляє окремий випадок цієї помилки. Безглузді аргументи – незв'язна нісенітниця, що промовляється з розумним виглядом для того, щоб приголомшити супротивника, привести його до отупіння. Прекрасний зразок використання цього прийому можна знайти у Ф. Рабле в його романі «Гаргантюа і Пантагрюель». Письменник описує тяжбу між двома вельможами, один з яких, по імені Пейвино, так відповідає своєму опонентові: «Милостивий пан і милостиві пані! Якби неправду можна було б так само легко розрізнити і винести про неї думку так категорично, як легко відмітити в молоці мух, то світ – чотири бики! – не був би в такій мірі роз'їдений щурами, як у наш час, і всякий приклав би своє підступним чином обгризене вухо до землі, бо хоча все, що осоружна сторона говорить з приводу форми і вмісту діяння, має оперення правди, зі всім тим, милостиве панство, під горщиком з трояндами таяться хитрощі, шахрайство, каверзи. Чи повинен я терпіти, щоб в той час, коли я їм собі суп за номінальною ціною, не замишляючи і не кажучи нічого худого, в мій будинок з'являються морочити і забивати мені голову всякими спокусливими танцями, танцями та ще засуджували: Хто суп кларетом запиває, той сліпий і глухий, як труп, буває...».

В. Психологічні причини софізмів можуть поділятися на інтелектуальні, афективні й вольові.

– *Інтелектуальні причини* софізму полягають в переважанні в думці особи, якій пропонується софістичне міркування, асоціацій по суміжності над асоціаціями по схожості, у нерозвинутості здатності управляти увагою, активно мислити, в слабкій пам'яті, незвичці до точного слововживання, бідності фактичних знань по даному предмету, лінощам в мисленні (*ignava ratio*) тощо.

Наприклад, міркування про шкоду огірків. Огірки Вас погублять! Кожен з'їдений огірок наближає Вас до смерті. Дивно, як розумні люди до цих пір не розпізнали смертоносності цього рослинного продукту і навіть удаються до його назви для порівняння в позитивному сенсі («як огірочок!»). І не дивлячись ні на що, виробництво консервованих огірків зростає. З огірками пов'язані всі головні тілесні недуги і всі взагалі людські нещастя. 1. Практично всі люди, що страждають хронічними захворюваннями, їли огірки. Ефект явно кумулятивний. 2. 99, 9% всіх людей, померлих від раку, у своєму житті їли огірки. 3. 100% всіх солдатів їли огірки. 4. 99,7% всіх осіб, автомобільних і авіаційних катастроф, що стали жертвами, споживали огірки протягом двох

тижнів, що передували фатальному нещасному випадку. 5. 93,1% всіх малолітніх злочинців походять з сімей, де огірки споживали постійно. Є дані і про те, що шкідлива дія огірків позначається дуже довго: серед людей, що народилися в 1839 році і харчувалися згодом огірками, смертність дорівнює 100%. Всі особи народження 1869–1879 рр. мають в'ялу зморшкувату шкіру, втратили майже всі зуби, практично осліпли (якщо хвороби, викликані споживанням огірків, не звели їх вже давно в могилу). Ще переконливіший результат, отриманий відомим колективом вчених-медиків: морські свинки, яким примусово згодовували по 20 фунтів огірків в день протягом місяця, втратили всякий апетит! Єдиний спосіб уникнути шкідливої дії огірків – змінити дієту. Їжте, наприклад, суп з болотяних орхідей. От його, наскільки нам відомо, ще ніхто не вмирав. (Вперше надруковано у журналі «The Journal of Irreproducible Results») [19].

– *Афектні причини*: Сюди відносяться боязкість в мисленні – боязнь небезпечних практичних наслідків, що випливають від прийняття відомого положення; надія знайти факти, підтверджуючі цінні для нас погляди, спонукаючи нас бачити ці факти там, де їх немає, любов і ненависть, що міцно асоціювалися з відомими уявленнями, і т. ін. Серед аргументів з афектними причинами можна зазначити:

а). *Argumentum ad hominem* – вводить в суперечку особисті рахунки.

б). *Argumentum ad populum* – впливає на афекти натовпу. Це типові софізми з переважанням афектного елемента. Б. Л. Нікіфоров вважає, що «найбільш гострої й ефективної форми цей прийом набуває в тих випадках, коли людина апелює до матеріальних інтересів присутніх, коли їй вдається показати, що теза опонента – якщо визнати її істинною – може вплинути на доходи або позначиться на службовому положенні свідків суперечки. Ось тут-то, що б ви не казали – будь-яку нісенітницю, дурість, – все буде прийнято аудиторією зі схвальними окриками, а слова будь-якого супротивника потонуть у криках люті і злості присутніх, будь він хоч сам Цицерон! Артур Шопенгауер назвав цей прийом «зрубати дерево під корінь»: «Дійсно, люди відразу ж кидають теоретизування, як тільки відчувають загрозу своєму матеріальному положенню. Ця загроза здіймає таку хвилю пристрасті, яка легко зносить крихкі перешкоди, що зводяться розумом. Спробуйте серед студентів захищати тезу про необхідність всім молодим людям служити в армії або працівникам табачного підприємства вселити думку про необхідність скоротити виробництво сигарет! Закидають гнилими бананами, наскільки б чарівні не були ваші аргументи» [18].

– *Вольові причини*: при обміні думок ми впливаємо не лише на розум і відчуття співбесідника, але і на його волю. В будь-якій аргументації (особливо в усній формі) є елемент вольовий – імперативний – елемент навіювання. Категоричність тону, що не допускає заперечення, певна міміка і тому подібне діють чарівним чином на осіб, що легко піддаються навіюванню, особливо на маси. З іншого боку, пасивність слухача особливо сприяє успішності аргументації противника.

3.4.3. Історія й сучасні вирішення старогрецьких софізмів. Відомі софізми з давнини. Такими міркуваннями широко користувалися софісти, які з'явилися в Стародавній Греції наприкінці V ст. до Р. Х. Софісти виступали як платні вчителі мудрості. Мета їх роботи полягала в навчанні учнів різноманітним хитрощам та прийомам обдурювання співрозмовників. І. В. Хоменко підкреслює, «що софісти на досить високому рівні володіли тогочасною логікою. У зв'язку з цим багато їхніх прийомів базувалися на свідомому порушенні тих чи інших правил та законів цієї науки» [25]. Серед позитивних моментів можна вказати на те, що софістами було введено поняття аргументу, розроблено спростування через доведення до абсурду шляхом перебільшення, спростування шляхом виведення негативних наслідків (прагматична непослідовність), введені аргументи до людини (*argumentum ad hominem*), до смаку. Спираючись на практику діалогічної суперечки, софісти прагнули перетворити техніку суперечки в предмет вчення, представити його як мистецтво «словесної спритності». Вони багато зробили для розвитку спору заради перемоги. Саме питання про збагнення істини за допомогою суперечки софісти ставили під сумнів. Для них мета дискусії – успіх і практична вигода.

Саме від софістів і походить назва «софізм». До нашого часу дійшли численні приклади міркувань, які застосовували софісти у різноманітних суперечках. Наведемо деякі з них. Найвідоміший античний софізм – міркування під назвою «Рогатий». Розмовляють два чоловіки. Один запитує іншого: «Скажи, те, чого ти не втрачав, ти маєш. Погоджуєшся?». Так – відповідає другий. Але ж ти не втрачав рогів. Отже, ти – рогатий». Даний софізм будується на порушенні закону тотожності: у міркуванні мова йде про те, що якась річ є в наявності, а у висновку пропонується вважати своєю річ, яку людина не має (а оскільки не має цю річ, то й не спроможна загубити її).

Це міркування на перший погляд здається правильним. Але в ньому допущено логічну помилку: перша фраза – те, що ти не загубив, ти маєш, передбачає, що людина щось має, й не загубила цю річ. Потім стверджується, що співрозмовник не загубив роги. Але, якщо рогів він не мав, то й не можна розмірковувати про загублення їх.

Наведемо ще один дуже популярний приклад. У Протагора, видатного софіста, був учень Еватл. Вчитель уклав з учнем угоду, згідно якої Еватл, який наполягав на тому, що не впевнений, чи зможе він опанувати мистецтво Протагора, заплатити за навчання лише після того, як виграє свій перший судовий процес. Кажуть, що Еватл був кращим учнем відомого софіста, але, закінчивши навчання, Еватл не поспішає виступати в суді. Протагор прийшов до Еватла й повідомив, що він подає на нього до суду. «Тепер ти заплатиш мені у будь-якому випадку» – сказав Протагор. І додав: «Якщо виграєш справу у суді, то сплатиш за нашою домовленістю, бо ти виграв цю справу; якщо ж програєш, – то заплатиш мені за вироком суду». «Нічого подібного – заперечував Еватл. — Якщо я виграю справу у суді, то не буду платити за рішенням суду; якщо ж програю – не буду платити за нашою домовленістю».

У цьому прикладі також допускається логічна помилка. Ряд логіків вважають, що причину слід шукати у порушенні закону тотожності, як й у попередньому прикладі, натякають на еквівокацію – використання одного і того ж терміну у різних значеннях. Таке вирішення не витримує критики.

Існує ще рішення О. А. Івіна [9]. Наведемо його повністю. «Спантеличений таким оборотом справи, Протагор присвятив цій суперечці з Еватлом особливий твір «Тяжба про плату». На жаль, він, як і велика частина написаного Протагором, не дійшов до нас. Проте потрібно віддати належне Протагору, що той відразу відчув за простим судовим казусом проблему, що заслуговує спеціального дослідження.

Г. В. Лейбніц, юрист за освітою, також віднісся до цієї суперечки серйозно. У своїй докторській дисертації «Дослідження про заплутані казуси в праві» він намагався довести, що всі випадки, навіть найзаплутаніші, подібно до тяжби Протагора і Еватла, повинні знаходити правильне вирішення на основі здорового глузду. На думку Лейбніца, суд повинен відмовити Протагору за невчасністю пред'явлення позову, але залишити за ним право зажадати грошей Еватлом пізніше, а саме після першого виграного ним процесу. Було запропоновано багато інших вирішень даного парадоксу. Посилалися, зокрема, на те, що вирішення суду повинне мати більшу силу, ніж приватна домовленість двох осіб. На це можна відповісти, що попри цій домовленості, якою б незначною вона не , не було б ані суду, ані його рішення. Адже суд повинен винести свою ухвалу саме по її приводу і на її основі.

Зверталися також до загального принципу, що будь-яка праця, а значить, і праця Протагора, має бути оплаченою. Але ж відомо, що цей принцип завжди мав , тим більше в рабовласницькому суспільстві. До того ж він просто не вживаний до конкретної ситуації : адже Протагор, гарантуючи високий рівень навчання, сам відмовлявся приймати плату невдачі свого учня в першому процесі.

Іноді міркують так. І Протагор, і Еватл – обидва мають рацію частково, і жоден з них не має рації в цілому. Кожен з них враховує половину можливостей, вигідну для себе. Повний та розгляд відкриває чотири можливості, з яких половина вигідна для одного з тих, хто сперечається. Яка з цих можливостей реалізується, це вирішить не логіка, а життя. Якщо вирок суддів матиме більшу силу, ніж договір, Еватл повинен буде платити, тільки якщо програє процес, тобто через вирішення суду. Якщо ж приватна домовленість буде ставиться вище, ніж вирішення суддів, то Протагор отримає плату програшу процесу Еватлу, тобто через договір Протагором.

Ця апеляція до життя остаточно все заплутує. Чим, якщо не логікою, можуть керуватися судді в умовах, коли обставини, що відносяться до справи, ясними? І що це буде за керівництво, якщо Протагор, що претендує на оплату через суд, доб'ється її, лише програвши процес?

Втім, вирішення Лейбніца, що здається спочатку переконливим, не на багато краще, ніж неясне зіставлення логіки і життя. По суті, Лейбніц пропонує заднім числом замінити формулювання договору і звести наклеп, що першим за

участю Еватла судовим процесом, результат якого вирішить питання про оплату, не має бути суд за позовом Протагора. Думка ця є досить глибокою, але не має відношення до конкретного суду. Якби в початковій домовленості була така обмовка, потреби в судовому розгляді взагалі б не виникло.

Якщо під вирішенням даного утруднення розуміти відповідь на питання, чи винен Еватл сплатити Протагору чи ні, то всі ці, як і всі інші мислимі рішення, виявляються, звичайно, неспроможними. Вони є не більше ніж відходом від сутності, так би мовити, софістичними прийомами і хитрощами в безвихідній і нерозв'язній ситуації. Тому що ані здоровий глузд, ані будь-які загальні принципи відносно соціальних стосунків не здатні вирішити предмет суперечки.

Неможливо виконати разом договір в його первинній формі і рішення суду, яким би останнє не було. Для доказу цього достатньо простих засобів логіки. За допомогою цих же засобів можна також показати, що договір, не дивлячись на його цілком зовнішній вигляд, є внутрішньо суперечливим. Він вимагає реалізації логічно неможливого положення: «Еватл винен одночасно і сплатити за навчання, і разом з тим не платити» [9, с. 202–203].

Однак, ми не можемо погодитись з тим, що тут є парадокс, і що сам договір – суперечливий! О. А. Івін розкриває фактичну помилку цього софізму, але не логічну. На думку Г. І. Челпанова, помилку можна з'ясувати, якщо поставити по черзі два запитання: 1) чи повинен Еватл платити або ні? та 2) виконані умови угоди чи ні? [29, с. 32]. Дійсно, причина логічної помилки криється у порушенні правил побудови лематичних силогізмів [16]. Перед нами дві складні дилеми.

1. Якщо суд визначить, що Еватл повинен сплатити Протагору за навчання, то він буде платити за рішенням суду. Або, якщо суд визначить, що Евтал не повинен сплачувати, то він звільняється від сплати за навчання у Протагора за вироком суду.
2. Суд або приймає рішення, що Евтал винний сплачувати, або приймає рішення, що він не повинен сплачувати.

Висновок: Евтал або сплачує за навчання Протагора за вироком суду, або не сплачує Протагору за вироком суду.

1. Якщо А то В, або якщо С то Д.

2. А або С.

Висновок: В або Д.

Друга складна дилема виглядає так:

1. Якщо за угодою з Протагором першу справу у суді Евтал виграє, то він повинен сплатити за навчання Протагора. Якщо за угодою з Протагором першу справу у суді Еватл програє, то він не повинен сплачувати Протагору за своє навчання.

2. Еватл або виграє першу справу у суді, або програє першу справу у суді.

Висновок: Еватл або сплачує Протагору за їх угодою або не сплачує за їх

з Протагором угодою.

1. Якщо К то L, або якщо М то N.

2. К або М.

Висновок: L або N.

Як побудував Протагор свою дилему? З помилкою:

Якщо А то В, або якщо К то L.

А або К

Висновок: В або L

Як буде свою дилему Еватл? Також з помилкою, але в супереч попередньої помилкової дилеми Протагора, немовби віддзеркалюючи її.

Якщо С то Д, якщо М то N.

Або С, або М

Висновок: або Д, або N

Таким чином, замість побудови двох складних дилем й розмірковування, яка з них буде переважати – рішення суду без виступу Еватла у суді або угода Еватла з Протагором і, все ж таки, виступ Еватла у суді, який повинен впливати з укладеної угоди, хитрі софісти просто будують дві помилкові дилеми, що знаходяться у відношенні протиріччя одна до одної. Ситуація виглядає немовби тупиковою та невирішувальною тільки на перший погляд.

Основна мета позову Протагора повинна бути: засудити Еватла до виступу у суді; він повинен взяти справу та вести цю справу у суді. І тоді після виступу Еватла вступає в силу його угода з вчителем Протагором. Якщо ж Еватл відмовляється вести справу у суді, в такому випадку суд може призначити Еватла сплатити Протагору без його виступу, як такого, що відмовився від однієї з умов попередньої угоди з вчителем.

За схожою формою побудовані наступні міркування, але без помилки попереднього прикладу. Одного разу до Сократа прийшла жінка зі своїм горем. Вона жалілася на те, що її син має намір займатись політичною діяльністю. «Я забороняю йому навіть думати про це, - говорила вона, – бо якщо він буде займатись політичною діяльністю, то йому доведеться або брехати, або говорити правду».

Якщо він буде брехати, його зненавидять боги, якщо він буде говорити правду, його зненавидять люди.

Йому доведеться або брехати, або говорити правду.

Отже, його будуть ненавидіти або боги, або люди.

Сократ відповів жінці: «Ти не права. Твій син повинен займатись політичною діяльністю й йому доведеться або брехати, або говорити правду».

Якщо він буде брехати, то він стане улюбленцем людей, якщо він буде

говорити правду, то він буде улюбленцем богів.

Йому доведеться або брехати, або говорити правду.

Отже, він буде улюбленцем або людей, або богів.

Парадокс — це міркування, яке приводить до двох протилежних висновків з одних і тих же засновків. Існує такий варіант парадоксів, коли міркування, що здається правильним, приводить до висновку, який суперечить життєвому досвіду і загальноновизнаним істинам.

У логіці королем парадоксів вважається парадокс «Брехун». Його відкриття пов'язують з ім'ям давньогрецького філософа (мегарської школи) Евбуліда (IV ст. до н. е.).

Уявимо ситуацію: людина каже «Я брешу». Як оцінити цю фразу: «Чи є висловлювання цієї людини «Я кажу неправду» істинним, чи воно є хибним?». Якщо це висловлювання («Я кажу неправду») є хибним, тоді людина говорить правду і, відповідно, її висловлювання є істинним. Якщо ж це висловлювання («Я кажу неправду») є істинним, а той, хто виголошує його, стверджує, що воно хибне, тоді його висловлювання є хибним.

Отже, виявляється, якщо людина (стверджуючи «Я кажу брехню») говорить неправду, то вона говорить правду, і навпаки, якщо вона говорить правду, то вона говорить неправду.

3.4.4. Види вивертів у спорах. Саме в софістичних спорах застосовуються логічні виверти, введення співрозмовника в оману відносно дійсного змісту суперечки.

Демагогія – тактика ведення дискусії, направлена на досягнення перемоги (або створення ілюзії перемоги) шляхом використання некоректних дискусійних прийомів. *Демагогічні прийоми* можна розділити на три класи: спростування аргументації, ігнорування аргументації і дискредитація аргументації. Досконалий демагог зазвичай володіє всіма трьома і може навіть поєднувати прийоми різних класів в рамках однієї тези.

Виверт в суперечці називається будь-який прийом, за допомогою якого хочуть полегшити суперечку для себе і/або ускладнити суперечку для супротивника. Таких прийомів надзвичайно багато, вони бувають дуже різноманітними за своєю сутністю. Деякі з них є припустимі, інші – неприпустимі, в крайньому випадку зустрічаються й просто ганебні. Є виверти, які вважаються недозволеними, але в деяких випадках їх застосування розглядається як припустиме. Герасимова вважає, що коректність або некоректність прийомів визначається за ситуацією [6, с.123], однак, є безумовно неприпустимі прийоми, а саме, засновані на емоційному та вольовому тиску, провокуванні роздратування, використання почуття сорому, особистісні нападки, гра на пихатості, співчутті й інших особливостях людини [6, с. 130].

Але ми вважаємо недоцільним класифікувати виверти за цією основою – дозволені / недозволені, бо деякі з них можна вважати дозволеними лише за певних обставин, деякі зовсім недозволеними, але оскільки не існує механізму,

який в соціумі забороняв би цей прийом застосовувати (за винятком публічного наклепу), то й такий поділ має лише етичний сенс, а не юридичний.

Перелічити всі хитрощі мабуть просто неможливо. Деякі логіки вважають, що «всі численні види софізмів недоречно наводити, бо кожному з законів логіки, правил визначення, поділу тощо належить його перекручення [20, с. 62]. З точки зору науково-теоретичного дослідження можна запропонувати декілька класифікацій софізмів.

I. *Софізми* підрозділяються на три групи: 1) софізми слів, як, наприклад, використання евфемізмів для слів, що позначають етичні пороки: «інший» або «нетрадиційна поведінка» замість «аморальний» або «протиприродний порок»; 2) логічні софізми, як, наприклад: «Всі люди – смертні, собака Шарик – не людина, отже, собака Шарик – безсмертна»; 3) софізми вмісту, як підстановка відповідальності: «Дружина, яку Ти мені дав, вона дала мені від дерева, і я їв» /Бит. 3:12/.

II. Існує й інша класифікація софізмів: 1. Відступ від завдання суперечки. Софізм умисної невизначеності або заплутаності (тези, доводів або всього доказу), коли той, що доводить, говорить так, що відразу не зрозумієш, що саме він хотів сказати. До цього виду софізмів відносяться також «підміна суперечки із-за тези суперечкою із-за доведення», коли спростовується не теза, а хід доведення, але робиться висновок, що спростована теза. Софістичним відступом від завдання суперечки є і такий прийом, коли спростовується не сутність тези, а його маловажні частковості, але робиться вид, що спростована теза.

2. Відступ від тези. До таких прийомів відноситься перш за все прийом, відомий під назвою «Зробити диверсію», коли сперечальник із самого початку залишає аргумент або тезу і хапається за іншу. Сюди ж можна віднести і «перехід на особистий ґрунт». Від диверсії відрізняється «підміна тези», коли від тези сперечальник не відмовляється, а вдає, що весь час її тримається, але ж насправді захищає іншу тезу. До видів такої підміни відноситься звуження або розширення тези, думка, яка приводиться з відомою обмовкою, при якій ця думка істинна, підмінюється тією ж думкою, але вже висловленою взагалі, без всякої обмовки.

3. Брехливі аргументи. До цієї групи відноситься перш за все «помноження аргументу», коли один і той же аргумент повторюється в різних формах і словах, і видається за декілька аргументів. Але буває, що сперечальник висуває просто помилковий аргумент. Сюди ж відносяться безглузді доводи, довільні аргументи.

4. Уявні докази. Тут можливі декілька прийомів: а) тождеслів'я, коли у вигляді аргументу приводиться для доказу та ж теза, лише виражена в інших словах; б) обернений доказ, коли думку достовірну роблять тезою, а думку вірогідну – аргументом; у) «коло в доказі», коли думку А доводять за допомогою думки Б, а потім думку Б доводять за допомогою думки А.

5. Прийоми непослідовності – софізми неправильного міркування, в яких теза «не випливає» з аргументів.

III. Наступна класифікація софізмів (вивертів у спорах):

1. Софізми непослідовності або неправильного міркування.
2. Софізми з помилковою аргументацією.
3. Психологічні прийоми як недопустимі прийоми суперечки.

IV. Класифікація прийомів з точки зору їх етичної та логічної припустимості [7] передбачає, перш за все, їх поділ на логічно припустимі та логічно неприпустимі. У свою чергу, логічно припустимі прийоми поділяються на логічно обов'язкові та логічно дозволені. При цьому, логічно неприпустимі прийоми поділяють на софізми, етично предосудні та етично заборонені. З іншого боку, в моральному аспекті ці прийоми поділяються на етично припустимі та етично не припустимі. Софізми в даному випадку наряду з логічно обов'язковими та логічно дозволеними відносяться до етично припустимих прийомів. А до етично неприпустимих відносяться тільки етично предосудні та етично заборонені прийоми.

Види вивертів.

1. Софізми непослідовності або неправильного міркування, тобто такі, в яких теза «не впливає» з аргументів, зустрічаються дуже часто. Протистояти у таких випадках можна говорячи: «Ваш аргумент нічого не доводить».

1.1. Сюди ж відносимо «*помилкове узагальнення*», коли приводять декілька прикладів того, що такі-то особи або такі предмети володіють відомою ознакою, і без подальших міркувань робиться висновок, що весь клас предметів без винятку має вказані ознаки. На зразок того, як герой М. Гоголя бачив, що всі православні, яких він зустрічав, їдять галушки, і звідси робив висновок, що всі православні взагалі їдять галушки, а хто не їсть їх, той не православний.

1.2. *Відволікаючі запитання*. Не на кожне запитання можна відповісти однозначно «так» або «ні». Софіст же вимагає, щоб противник відповідав «просто» – «так» чи «ні». Дискредитує питання: «Досить слів. Відповідай коротко: так чи ні. Скажи, чи перестав ти підлабузнюватися перед керівництвом?». «Не вертисся дзигою, не вивертайся, відповідай ясно, «так чи ні», чи перестав ти писати анонімні доноси?».

Педантичне запитання: «Добре, Ви стверджуєте, що це діяння потрібно кваліфікувати як шахрайство. Але давайте уточнимо, що таке «діяння»? І що Ви називаєте «шахрайством?».

Нарешті, питання можна ставити з метою відвести суперечку убік від обговорюваного предмету. Батько починає докоряти сину, а він запитує батька про результат футбольної гри, або про те, чи вдалося відремонтувати автомобіль дяді Віті тощо.

1.3. Безпосередньо до прийому підміни питання примикає прийом *підміни тези*. Скажімо, питання про істинність або помилковість якого-небудь твердження підміняють питанням про його користь або шкоду.

1.4. *Видача бажаного за дійсне*. Помилка цього вигляду будується за принципом «Якщо з А слідує Б і Б приємно, то А істинно» (а якщо неприємно, то помилково). Тут порушується правило імплікації, бо, навіть якщо б Б було істинне, з цього не виходить істинність А. Шанси на успіх у людини є лише в

тому випадку, якщо уявлення про те, що приємно, а що ні, збігаються у нього і в аудиторії.

1.5. *Некоректний наслідок*. Найпростіший варіант некоректного наслідку – це конструкція «якщо А, то Б», в якій насправді Б зовсім не виходить з А. Інший варіант – порушення правила імплікації (замість імплікації мають на увазі еквіваленцію): конструкція «якщо з А слідує Б, то з Б слідує А».

1.6. *Некоректний причинно-наслідковий зв'язок*. Видача наслідку за причину. Вивертання причинно-наслідкового зв'язку навпаки, що дозволяє спотворити картину до повної протилежності. Наприклад, порівнюється країна з низьким рівнем злочинності і м'якими законами з країною з високим рівнем злочинності і жорсткими законами – і робиться висновок, що суворість законів приводить лише до зростання злочинності. Тоді як насправді, навпаки, суворі закони були введені у відповідь на кримінальне беззаконня.

В реальності причинно-наслідковий зв'язок не завжди носить односторонній характер. Так, бувають ситуації позитивного зворотного зв'язку, коли наслідок, у свою чергу, починає впливати на причину, підсилюючи її, що на наступному витку приводить до посилення і самого наслідку і т. д. Крім того, бувають процеси, що протікають як в прямому, так і у зворотному напрямі; наприклад, і попит може породжувати пропозицію, і пропозиція через рекламу може впливати на підвищення попиту.

1.7. *Видача кореляції за причину*. Цей прийом заснований на порушенні правила «після цього не означає внаслідок цього». Кореляція між двома явищами не завжди свідчить про наявність між ними причинно-наслідковому зв'язку – вона може бути як простим збігом, так і результатом того, що обидва явища є наслідками якогось третього. Іноді за причину намагаються видавати навіть явища з негативною кореляцією – тобто вказувати на одиничні приклади, які нібито підтверджують їх точку зору, ігноруючи при цьому величезну більшість спростовуючих прикладів: «Черчилль пив, палив, був товстим і дожив до глибокої старості». Найчастіше такі приклади потрапляють під категорію «не завдяки, а всупереч».

1.8. *Порочне коло (circulus in demonstrando)*: коли теза А доводиться за допомогою аргументу В, який у свою чергу доводиться за допомогою аргументу А. Наприклад, «Теорія Леніна вірна, тому що вона істинна». Або стверджують, що вигадування того або іншого письменника заслуговує на довіру, тому що він правдивий. А на запитання: «Звідки вам відомо, що цей письменник правдивий?», відповідають: «Це доводиться змістом його вигадувань».

1.9. *Некоректна дихотомія*. Розбиття лише на дві альтернативи: зі всієї безлічі можливих альтернатив відбираються дві, як правило, – крайні («або повна вседозволеність – або тоталітарна тиранія», «якщо не більше, то менше» – при цьому упускається випадок, коли «рівно»).

1.10. *Створення видимості доведеної* досягається за рахунок використання не за призначенням логічних індикаторів («означати», «отже»,

«тому що»), індикаторів достовірності («істинно», «очевидно», «будьте впевнені»).

2. Софізми з помилковою аргументацією.

Популярні *аргументи до людини (ad hominem)* можуть відображати сутність справи, але в ряді випадків можуть застосовуватись з метою дискредитації супротивника (скажімо, прийом «особистісна атака»).

2.1. *Аргументи від авторитету*. При некоректному застосуванні є помилками. Авторитетів забагато: видатні наукові діячі, популярні співаки та телеведучі, церковні клірики, суспільна думка («Ніхто не має сумнівів у тому, що...»), аудиторії («Присутні погодяться...»), установи («Інститут економічних досліджень прийшов до висновку...»), посади («Я все ж таки керівник...»), віку («Я маю професійного стажу 40 років і тому...»), особистісного авторитету («Речі, про які Ви кажете, я просто не розумію...»), авторитету опонента («Але ж Ви самі про це говорили?!»).

2.2. *Ti quique («і ти теж»)* – невідповідність слів і справ в сьогоденні і минулому. Може використовуватися також в ситуаціях взаємних звинувачень («Ви погана людина...» – «А ви не кращі», «Сам такий!»).

2.3. *До публіки (лат. ad populum)*. Використовується апеляція до присутніх, до емоцій, очікувань і переваг аудиторії для підтримки своєї позиції. Варто відрізнити некоректний аргумент і принцип інтерактивності в діалозі, особливо в повчальному діалозі.

2.4. *Популістська помилка (лат. populist fallacy)* – посилення на загальноприйнятну думку («Всі так вважають...»).

2.5. *До сили («паличний аргумент», лат. ad baculum)*. Загроза неприємними наслідками. Улюблений прийом викладачів, коли для того, щоб привести до тями учнів, їм нагадують про іспит, який їх очікує. Можливий варіант аргументу «до сили» з відсиланням до вищих інтересів без їх розшифровки («Ви розумієте, на що ви робите замах?»). Якщо розбійник відкрито пропонує дилему: «гаманець або життя», то софіст підносить прихованим чином і з невинним виглядом дилему «прийняти довід або потерпіти неприємність»; «не заперечувати або постраждати».

2.6. *До сили особи (лат. ad verecundiam)*. Доказ ведеться при явному використанні сили своєї особи або свого авторитету («віра на слово ораторові»). Підвищення психологічної значущості сказаного за рахунок апеляції до власного авторитету («Я вам авторитетно заявляю»), акценту на довірчість («Я вам зараз прямо (відверто, чесно) скажу»).

2.7. *Від причетності (або від позиції)*. Варіант некоректного використання даного типу аргументу, коли факт причетності співбесідника до якої-небудь соціальної групи в даній ситуації є неістотним.

2.8. *До городового*. Вид загрози, пов'язаний з апеляцією до владних структур або осіб («Ви розумієте, що з вами можуть зробити?»).

2.9. *До жалю (лат. ad misericordiam)*. Збудження в супротивнику співчуття з вимогою вирішити проблему в свою користь саме на цій основі. Улюблений

прийом студентів при невиконанні завдань («Я працюю, тому у мене не було часу зробити завдання», «Складний предмет, а мені дуже важко розібратися»).

2.10. *До пухатості.* Непомірна похвала супротивника з метою пом'якшити його позицію і використовувати в своїй грі («У Вас обличчя природженого лідера», «Тільки Ви, з Вашим природженим смаком...»).

2.11. *До неінформованості.* Неповнота інформації і незнання використовуються в цілях приниження супротивника («Так ви цього не читали? Ну так от...», «Як, Ви ще купуєте в магазинах, а не замовляєте через Інтернет?»).

2.12. *Аргументи до персони* (лат. *Argumentum adpersonam*). Найбільш грубий варіант *ad hominem*. Доводи до зовнішнього тілесного аспекту людини і його інтимних соціальних обставин, тобто до персони. Обговорення рис зовнішності, смаків, переконань, поведінки, сімейних обставин замість сутності питання («У нього очі косі, про що з ним говорити», «Що можна чекати від горбатого?»). Більшість людей вважають що посилення на фізичні недоліки справою вкрай непорядною, тому вони використовуються не дуже часто. Куди більш розповсюджені такі ж, по суті, некоректні посилення на «недостатній» або, навпаки, «застарілий» вік опонента. Взагалі, використовуючи цей прийом, можна прискіпатися до чого завгодно.

2.13. Прийом впливає з аргументів до персони, але застосовує ще й *перекручування, скривдження* людини. Нейтральні та позитивні якості можуть пред'являтися як недоліки. Цей прийом часто поєднується з використанням тенденціозної термінології: так, твердість і принциповість називають твердолобістю і фанатизмом, цнотливість – несучасністю та недоторканістю, чесність – наївністю і незнанням життя, сміливість – безрозсудністю, обережність – боязкістю тощо. Іноді людей відкрито лають за їх гідність! Скажімо, письменника-фантаста можуть критикувати за буйство фантазії, а освіченого юриста — за сухий, розсудливий підхід. Згадаємо Б. Пастернака: «Що ж я зробив такого, немов як вбивця, як злодій – я весь світ заставив плакати над судьбою Вітчизни моєї» (вільний переклад). 2.14. *Аргумент до кишені.* Заклик до особистої матеріальної вигоди аудиторії, заслання на її користь або шкоду – вірний спосіб вмити перетворити байдужих в зацікавлених, слухачів – в уболівальників.

2.15. Прийом, схожий з попереднім – замість логічного обґрунтування або спростування тези сторона суперечки починає *агітувати* за його прийняття (або неприйняття) в силу його вигідності (невигідності) з моральної, політичної, ідеологічної точки зору.

2.16. *«Апеляція до здорового глузду»* – до неї можуть вдаватися люди, які намагаються безпідставно відкинути тезу, наполягаючи на так званий «здоровий глузд» («Ваші думки або почуття – це повне безглуздя! Зверніться до здорового глузду й все само собою зникне!»).

2.17. *«Апеляція до вірності»* – замість доведення чи спростування тези люди апелюють до вірності традиціям, ідеям, партійним переконанням, особистісної відданості якійсь-то людині.

2.18. *Посилання на стереотипи*. Бездоказовість твердження намагаються замаскувати, посиляючись як докази на розповсюджені стереотипи. При цьому сам стереотип може бути як невірний (наприклад, ідеологічні догми, що насаджуються авторитарними режимами, або інколи популярні, але вже спростовані наукові гіпотези), так і вірний для більшості, але не для даного випадку. Можливий також варіант, коли стереотип на даний момент не доведений і не спростований.

2.19. *Метод «великої брехні»*. Використовувався у фашистській Германії. Сутність його точно висловлює рекламний лозунг: «Завжди говоріть правду, говоріть багато правди, говоріть значно більше правди, чим від вас чекають, але ніколи не говоріть всю правду». Ефект його полягає в створенні на основі дійсних фактів помилкової інформаційної структури за рахунок надлишку інформації, котра сприймається як шум, виділення одиничних фактів і ототожнення їх з самим явищем. О. Бісмарк: «Кажіть правду, тільки правду, нічого, крім правди – але не усю правду!».

2.20. *Кількісно-якісні підміни*. Один з прийомів цього виду заснований на тому, що, декларуючи якісну схожість якихось об'єктів (сценаріїв, моделей поведінки і так далі), нехтують їх кількісною різницею. Інколи нібито «недопустимість» кількісного порівняння навіть підкреслюється спеціально: «Яка різниця, загине одна людина або десять, адже у будь-якому випадку загинуть люди!!!». Між тим різниця вельми істотна. Класичний приклад помилки такого типу – «хай краще уникнуть покарання десять винних, ніж постраждає один безвинний!». Той факт, що залишившись безкарними десять злочинців заподіють шкоду набагато більшому числу безвинних, в розрахунок, природно, не приймається. Інший приклад – «який сенс кидати палити, якщо все одно живемо в брудному місті і вдихаємо вихлопні гази машин!». Ігнорується той факт, що, хоча вдихати вихлопні гази шкідливо, це менш шкідливо, чим якщо до цього ще й палити. Аналогічно можуть ототожнюватися результати з істотно різною вірогідністю і т. д. Інша підміна заснована на прямо протилежному прийомі: об'єкти порівнюються кількісно, а їх якісна різниця при цьому ігнорується. «Терористи убили лише одного, а спецназівці – десятьох!» Мається на увазі, що спецназівці гірші за терористів. Між тим, терористи убили безвинну людину, а спецназівці – терористів.

2.21. *Виведення на верхній рівень*. Людина заявляє: «Насправді ваше питання – окремий випадок більш загального» і далі переводить міркування на це «більш загальне питання». Само по собі таке твердження може бути як помилковим, так і достеменним. Якщо воно достеменне, в хід йдуть подальші виверти.

2.22. *Аргумент до позитивних очікувань*. Аргументи, що дають задоволення, оскільки апелюють до позитивних чекань людей (обіцянки, гарантії й т. ін.).

2.23. *Аргумент до негативних очікувань*. Аргументи, що апелюють до почуття страху, несприятливим наслідкам та ін. (використання техніки «чорних» альтернатив).

2.24. *Рекламоподібна аргументація.* Замість чесного обговорення проблеми, виявлення і обліку всіх думок, замість орієнтації на суспільну користь ставиться одна мета – нав'язати певну думку. Як правило, воно представляє в кращому світлі ідеї і образ певної суспільної групи. Відносно інших альтернативних позицій інформація або відсутня, або слабо висвітлена.

3. Психологічні прийоми як неприпустимі прийоми суперечки, засновані на емоційному й вольовому тиску, особистісних нападках, грі на пихатості, співчутті та інших особливостях людини. Психологічних прийомів забагато й важко дати їх класифікацію. Згрупуємо психологічні виверти таким чином:

А. Психологічні виверти щодо тактики суперечки.

Б. Гра на особистісних й психологічних властивостях людини.

В. Організаційні виверти.

Г. Виверти побудовані на врахуванні поширених людських недоліках, які притаманні досить великій частині людства.

Але є такі виверти, що поєднують, скажімо, й тактичні виверти, й розрахунок на психологічну реакцію людини.

А. 3.1. *Помилковий слід.* Відвернення уваги опонента від думки, яку хочуть провести. Прийом «Ignoratio elenchi» – аргументація відноситься до точки зору, яка не була предметом дискусії.

А. 3.2. *Бездоказова оцінка.* Однозначна оцінка, часто образливого характеру, що не містить доказових аргументів («банально», «безглуздо», «нісенітниця», «твердження опоненту поверхнісні та непродумані»).

А 3.3. *Приписування.* Опонентові приписується те, що він ніколи не говорив по суті обговорюваного питання.

А 3.4. *Повторення.* Розрахунок на звикання опоненту до потрібної думки за рахунок неодноразового її повторення через певні проміжки часу і під різною точкою зору, в різних виразах, за відсутності доказів.

А і Б 3.5. *Гінноз прудкості або тріскотня.* Дуже швидкий темп мови, особливо монотонної, ошелешує і ослабляє увагу співбесідника; приголомшення швидким темпом, великою численністю думок.

А 3.6. *«Багатозначна недоговореність»*, натяк на таємницю. Багатозначна недомовленість з натяком на те, що можна сказати більше, але за даних обставин цього краще цього не робити. Наприклад, людина, відчуваючи брак аргументів, приймає глибокодумний і багатозначний вигляд, що каже про те, що вона могла б привести ще аргументи, але не вважає за потрібне це робити.

А 3.7. *Диверсія.* Змінення теми розмови, явне перебільшення наслідків прийняття або неприйняття тези, перекручене подання наслідків.

А 3.8. *Пастка «А завтра...»* – замість аргументації доведення вдаються до малювання наслідків прийняття такого рішення – віддалених та не дуже: «Сьогодні нам пропонують підписати цей контракт, а завтра будуть вимушувати...», «Сьогодні суд винесе таке рішення, а завтра...», «Занадто великі свобода й демократія по відношенню до учнів можуть привести до того, що вони всяку повагу до вчителів загублять. Сьогодні в них є предмети на

вибір, завтра вони забажають обирати вчителів, післязавтра вони взагалі до школи не прийдуть».

А 3.9. *Філософія* – широко вживається; сутність прийому – здобуття уявлення про себе як мудру та глибокодумну людину; проявляється коли люди схильні говорити «мудрою мовою», наукоподібною, без необхідності застосовуючи незнайомі терміни. Дати враження про себе, як знаючу людину, також відноситься до цього прийому: якщо людина у розмові каже «Зігмунд Фройд» (як прийнято в англomовних країнах), а не «Фрейд», як історично склалося у нас, то цим вона показує, що знайома з його теорією «не по газетним публікаціям».

А 3.10. *Вдолблювання* – пастка полягає в поступовому приученні аудиторії до якоїсь думки, яка вигідна тому, хто її проводить.

А 3.11. *Уявна неухважність* – людина навмисно «забуває» доводи опонента, які їй заважають відстоювати свою думку.

А 3.12. *Доведи сам* – свої аргументи пропонент не доводить й задачу доведення переносить на опонента. «А що Ви маєте проти цього?» – каже він й якщо опонент на це відповідає і аргументовано критикує тезу, то намагається вести суперечку навколо цих аргументів.

А 3.13. *«Симуляція непорозуміння»* – не знаючи, як заперечити, людина намагається переконати присутніх в тому, що просто не розуміє слів співрозмовника («Це неможливо з'ясувати»). «Ви привели сильний, але складний довід, проти якого супротивник не може нічого заперечити: він тоді говорить з іронією: «вибачте, але я не можу сперечатися з вами більше. Такі аргументи – вище за моє розуміння. Вони надто вчені для мене».

А 3.14. *Надати перше слово корифеям* – цілеспрямоване формування установки.

А і Б 3.15. *Посилання на минулу поразку опонента*. Посилання на те, що у минулому опонент вже терпів поразку в спорі; при цьому не враховується, що або тема була іншою, або, у опонента з'явилися нові аргументи.

А 3.16. *Слабка ланка* – з висунутої пропонентом тези і аргументів опонент обирає найслабкіший, спростовує його у різкій формі і підносить справу так, що нібито й інші доводи є невірними.

А 3.17. *Використання неявних замовчувань*. Сам стереотип не озвучується, а лише неявно розуміється. Цей прийом застосовується в обидва боки: як для «доказу» того, що стереотипові відповідає й той, хто йому насправді не відповідає, так і для перенесення властивостей меншості, що стереотипу не відповідає, на всю більшість, що відповідає стереотипу («навіть моя бабуся з легкістю вирішила це завдання» – мається на увазі, що завдання дуже просте і з ним може впоратися навіть домогосподарка у старому віці, а насправді згадана бабуся – доктор математичних наук).

А 3.18. *Посилання на недостовірні джерела*. «Найсолідніший» спосіб «доказу» реально бездоказових тверджень – це приведення посилань на джерела. Джерела можуть бути неконкретними («іноземні фахівці довели»), ненадійними («мій сусід говорив», публікації в бульварній пресі, думки

фахівців в інших областях), застарілими або просто вигаданими (сюди ж відноситься і ситуація, коли саме джерело реальне, але цитованої інформації не містить). У останньому випадку посилання оформляють як можна солідніше, в надії, що опонент, переконаний її науковим виглядом, не почне її перевіряти ще раз; для більшої гарантії посилання може надаватися щодо надзвичайно важкодоступного джерела, який-небудь букіністичний раритет, та ще й на невідомій опонентові мові. Як варіант – приводиться посилання на нібито секретний документ. Цим убиваються відразу два зайці: посилання робиться таким, що не може бути перевіреним ані опонентом, ані аудиторією, і натякає на свою причетність до державних або комерційних таємниць, що повинно ставити його апріорі вище опонента.

А 3.19. *Релятивізм*. Коли людина розуміє, що їй нема що заперечити по суті аргументів противника, вона може пуститися в просторікування у душі «Все відносно», «Абсолютної істини не існує», «Кожен по-своєму правий» і тому подібне. Непоганою відповіддю на це виступає питання: чи є його теза «Абсолютної істини не існує» абсолютною істиною чи ні.

А 3.20. *Риторичний прийом «Від гадів»* достатньо простий. По-перше, викличте праведний гнів, по-друге, переадресуйте його за асоціацією на когось іншого («Ви знаєте, що Гітлер в Першу Світову Війну був кур'єром і їздив на велосипеді? Велосипедисти – вони такі!»). Пише Сергій Худієв: «Якось я у себе в інтернет-блогі добре відізвався про нашу консьєржку узбечку. Один з коментаторів гірко докорив мене в тому, що я похваляю узбечку в річницю гучного злочину скоєного якимсь узбеком. Це був дійсно жахливий, обурливий злочин; і, вочевидь, від мене очікувалося, що я переадресую гнів, викликаний цим злочином, асоціативно, іншій людині – невинній консьєржці в своєму під'їзді. Те, що я не переадресовував цей гнів, ставилося мені в докір. Слабкість цього прийому в тому, що він носить відверто маніпулятивний характер. Вас не намагаються аргументовано переконати, що консьєржка – злочинниця; Вас схиляють зненавидіти її на хвилі емоцій, викликаних злочином абсолютно іншої людини. Інша його слабкість в тому, що може здатися його силою – в універсальності. Серед будь-якої групи людей – лікарів, вчителів, учених, кого завгодно – можна за хвилину накопати два відра добірних гадів. Лікарі ставили досліди над ув'язненими, вчителі били учнів лінійками, учені взагалі спалили Хіросіму. Чи ненавидите Ви фізиків як ненавиджу їх я? Ні? Тоді Ви дуже, дуже погана людина, якій немає діла до страшної смерті дітей Хіросіми» [27].

А 3.21. *Некоректна термінологія* може використовуватися для ототожнення нетотожних понять (наприклад, противники абортів і страти вважають за краще називати те і інше вбивством).

А 3.22. Замість відповіді опоненту за змістом *чіпляються до* використовуваної їм *термінології*; наприклад, в спорі про злочини фашизму або комунізму починають доводити, що в Германії був не фашизм, а нацизм, а в СРСР – не соціалізм, а тоталітаризм.

А 3.23. *Жест*. Добре відома нищівна, «убивча» сила точного і зрозумілого жесту. Поклацування по горлу викличе недовірливі посмішки в

найсерйознішому місці мови противника, а кручення пальцем в скроні може підірвати його авторитет.

А 3.24. *Інсинуація*. Людина прагне підірвати в слухачів або читачів довіру до свого супротивника, а, також до його доводів і користується для цієї мети підступними безвідповідальними натяками. Науковець написав статтю, інший пише відповідь на неї – але ця відповідь – не спір по суті, не спростування доводів, а суцільна інсинуація: «науковець – адвокат установи, де він працює», «прив'язав свій човен до наукового пароплава» і тільки «робить своє плавання з виглядом повної незалежності» і т. ін. У відповіді немає фактів та аргументів, а надані лише негативні враження супротивника в емоційній формі.

А 3.25. *Відтягування заперечення*. Іноді буває так, що противник привів доказ, на який людина не може відразу знайти заперечення. У таких випадках намагаються по можливості непомітно для противника «відтягнути заперечення», наприклад, ставлять питання в зв'язку з наведеним аргументом, як би для з'ясування його або для інформування взагалі, хоча ні в тому, ні в іншому не потребують; починають відповідь здалеку, що-небудь, що має відношення до даного питання, але і прямо з ним не пов'язаного і т. д., і т. д. У цей самий час думка працює і бажане заперечення може знайтись.

А 3.26. Прийом *«готтентотська мораль»* – подвійна оцінка одного і того ж твердження з метою використовувати ту з них, яка в даний момент найбільш вигідна для досягнення перемоги.

А 3.27. *«Перескок»*. З істинності одного з аргументів не виходить істинність кінцевої тези. Людина погоджується з останньою думкою, але співрозмовник переносить (розповсюджує) це погодження на все попереднє. Наприклад: «З цим положенням можна погодитися. – Ну ось ти, нарешті, визнав свою поразку. Зараз почнеш викручуватися, відмовлятися від своїх слів. Але ти вже визнав мою правоту, і мені залишається лише завершити нашу суперечку оголошенням власної перемоги».

А 3.28. *«Відкидання»*. Заперечення одного з аргументів ще не робить тезу помилковою. – «Визнаю, моє останнє твердження невірне. – Здається, вперше ти визнаєш свою поразку. Давай поставимо на цьому крапку. Не утрудняй себе новими аргументами, будь чесний: визнав поразку – підписуй капітуляцію!». Два останні прийоми схожі.

А 3.29. *Прийом Хоми*. «Заперечуйте все і ви легко можете уславитися за розумницю. Цей прийом відомий» (І. С. Тургенєв).

А 3.30. Прийом *«тінь»* можна виявити в газетних і журнальних статтях, у виступах по телебаченню. Це досить тонкий, високопрофесійний прийом. Його дія побудована на механізмах людської пам'яті. Почута, сприйнята інформація не відразу забувається, а ще деякий час «звучить», «видніється» в нашій свідомості. У цьому своєму примарному статусі почута інформація «тінню» лягає на нову, зв'язуючи невидимою ниткою розрізнені відомості.

– «Адміністрація давно вже втратила контроль над подіями, дисципліна ослабіла, зросла текучка. У вересні в четвертому цеху сталася пожежа». Ні, в інформації прямо не сказано, що винуватцем цієї пожежі теж була

адміністрація. Але від цього відчуття важко позбавитися. Важко припустити, що пожежа могла статися по причинах, не залежних від критикованого органу. На нього лягла «тінь» [20].

А 3.31. *Підтасовування карт* – підгонка фактів під певну точку зору, концепцію. Сюди ж відноситься створення уявних образів (ворогів, друзів).

А 3.32. *Посилання на авторитети в іншій галузі*. Людина може посилатися на дійсно шанованих людей, що підтримують його погляди, – проте, на пошану ці люди заслужили своїми досягненнями зовсім в інших областях. Ці області можуть бути як зовсім далекими (скажімо, в питаннях політики або науки посилаються на думку відомого спортсмена або артиста), так і ближчими (інша галузь науки).

А 3.33. *Посилання на авторитети минулого*. В цьому випадку демагог посилається на діячів, авторитетних саме в даній області, – але при цьому на ті їх ідеї, які вже застаріли і спростовані (наприклад, професійні психологи або посилаються на теорію загальної сексуальності З. Фрейда, або апелюють до теорії діяльності А. Н. Леонтьєва). Цей прийом може використовуватися і з зворотною метою, тобто для дискредитації концепції в цілому.

А 3.34. *Наклеп*, тобто свідомо брехливі (в крайньому випадку – бездоказові) вислови, що порочать, в його адресу; при цьому за формою наклепницькі твердження можуть бути сповна ввічливими. Найбільш ефективним стає цей прийом, коли здійснюється «позаочі», тобто опонент не має можливості відповісти. Проте і наклеп «в очі» може зіграти на руку суперникові, якщо поставить опонента в положення того, хто виправдовується.

А 3.35. *Використання емоційно забарвлених термінів*. Цей широко поширений прийом полягає в тому, щоб створити в аудиторії упереджену думку про аргументи противника (рідше – про свої власні) шляхом використання принизливих (або вихваляючих) термінів замість нейтральних. Замість «невелика група опозиціонерів» говорять «жалюгідна купка відщепенців»; не менш класичні приклади – «у нас розвідники, у них шпигуни», «у нас захисники, у них головорізи». Цей ефект може досягатися й збільшенням до нейтральних термінів слів «так званий», «горезвісний» і т. п. Слід зазначити, проте, що не завжди використання емоційно забарвлених термінів некоректне. Воно безумовно є недоречним в наукових дискусіях, проте може бути допустимим в гострій публіцистичній полеміці – головне при цьому, щоб такі терміни уживалися по відношенню до об'єктів, що дійсно і безперечно того заслуговують. Наприклад, злочини якого-небудь маніяка вельми доречно назвати «жахливими злочинами».

А 3.36. *Крадіжка гасел* – внесення до понять з стійким змістом негативного вмісту.

А 3.37. *Гра на розриві теорії та практики*. Завдання збити противника з пантелику може бути вирішено за рахунок використання стародавнього софізму: «Все це добре в теорії, але непридатне на практиці».

А 3.38. Аргумент «від моралі». Людина А має погані властивості, отже її аргументи не беремо до уваги. Людина Б має всім відомі гідності – отже її аргументи враховуємо.

Б 3.39. *Неуцтво*. Використання незрозумілих слів і теорій, які не знайомі тим, хто слухає. Прийом удається, якщо опонент соромиться перепитувати.

Б 3.40. «*Прийиження*» – якщо теза відкидається опонентом не аргументовано, то він може перейти на підкреслення негативних рис пропонента як особистості, які взагалі до справи стосуються («Вас дружина кинула – от і мовчіть собі!», або «В тебе двійка з фізики, то й в розмову не вступай»).

Б 3.41. *Підкреслення недоліків опонента, що дійсно мають відношення до обговорюваної те.* Проте, наскільки б поганим не був опонент, аналізувати треба не його, а його аргументи! Наприклад, навіть якщо людина алкоголік, це ще не означає, що вона не може сказати нічого розумного; відсутність особистого досвіду ще не доказ некомпетентності, тощо.

Разом з тим, існують недоліки, що роблять дискусію з деякими людьми дійсно безглуздою. Марно сперечатися з божевільним, дурнем, неуком (особливо войовничим в своєму неуцтві), фанатиком, агресивним хамом. Б 3.42. *Самозвеличення* – коли людина вдається до акцентування уваги на власних здобутках, званнях, посадах, титулах тощо.

Б 3.43. «*Уявна проникливість*» – неаргументовано відставляючи тезу, людина починає розповідати як вона співчуває опонентові, як вона приймає його почуття й проблеми.

Б 3.44. *Роздратування противника* і виведення його з себе. Для цього в хід йдуть грубі витівки, образа, глузування, обурення і т. і. Якщо супротивник «закипів» – справу виграно. Він втратив багато шансів у суперечці. Деякі майстерно намагаються «накрутити» його до бажаної ступеня для того, щоб мати можливість, прийнявши вигляд невимовної добродушності, сказати: «Ну, Юпітер! Ти сердися, значить, ти не правий». Або: «Ну, що Ви, що Ви! Варто так гарячкувати! Заспокойтеся, заспокойтеся!», і т. ін.

Цей прийом направлений на те, щоб підштовхнути опонента до якихось неконструктивних, несхвалюваних дій і тим викликати негативне відношення до нього з боку аудиторії. Найчастіше провокують на грубість, різкість і т. п.; прийом може поєднуватися з наклепом і образами у надії викликати ще більші образи у відповідь і послатися на стереотип «правда ока коле!». Противник грає на співвідношенні своєї чемності і коректності з бурхливістю та негативною емоційністю опонента.

Б 3.45. «*Хитрощі артистів*» (акторський аргумент). Деякі артисти, наприклад, співаки, щоб «підрізати» свого суперника, перед виступом повідомляють йому якусь вкрай неприємну звістку й роблять це так, немов турбуються про нього, розраховуючи, що він після цього не буде володіти собою і погано заспіває. Наприклад, адвокат обвинуваченого напередодні судового засідання дзвонить адвокату потерпілої з повідомленням, що його підзахисний захворів та не зможе прийти завтра до суду, розраховуючи на те,

що й протилежна сторона у такому випадку не прийде, бо без обвинуваченого засідання не відбудеться; а насправді все це робиться для того, щоб потерпіла сторона була відсутня на важливому для неї засіданні.

В 3.46. *Досказування* – пастка криється у тому, що опонент намагається закінчити думку за пропонента, кажучи: «Дозвольте, я закінчу Вашу думку», «Мені зрозуміло куди Ви хилите, то ж дозвольте, я розкрию це...» й переводить розмову у необхідне для нього русло.

В 3.47. Використання *зморення аудиторії* для того, щоб безпроблемно й без обговорення прийняти певну тезу (рішення).

В 3.48. Деякі *пастки організаційного характеру* ілюструють *упереджену тактику* проведення суперечки, дискусії. Приклад: тележурналіст Кисельов запрошує до своєї програми Олеся Бузину, але не попереджує, що там буде його давній противник [13]. Організаційно процедура виступів не прописана – кожен каже те, що забажає, й тоді, коли забажає. Така «організація» дискусії приведе до фізичної бійки опонентів.

В 3.49. Зрив суперечки може відбуватися за рахунок *демонстративної образи* («Ви за кого нас приймаєте?»).

Наприклад, у публікації Наталії Жданової йдеться: «24 вересня скандалом закінчилася прес-конференція адвоката Анатолія Кучерени у видавничому будинку «Комсомольська правда». Він покинув зал прес-центру після того, як актриса Наталія Захарова, що працює зараз позаштатним кореспондентом газети «Москвичка», запитала його про справу Ірини Білої. Всього 10 хвилин зайняла прес-конференція Анатолія Кучерени, який зібрав журналістів, щоб розповісти про права дітей в тих сім'ях, що розпалися. Планувалося, що адвокат повідомить про подробиці скандальних історій Христини Орбакайте, Яни Рудковської, Ольги Слуцкер – але, на жаль, він відмовився продовжити зустріч з журналістами, по суті, так її і не почавши. І причина тому – питання, задане актрисою Наталією Захаровою. Вона запитала, чому Ірина Біла, справою якої займається Кучерена, була позбавлена батьківських прав. Вона нагадала, що після того, як колишній муж Білої викрав дочку, Кучерена сказав, що постарасться мирно врегулювати процес. Адвокат у свою чергу заявив, що це приватне питання і що він не розмовлятиме на цю тему. Кучерена зажадав, щоб Захарова покинула прес-конференцію, і оскільки вона цього не зробила, пішов сам» [8].

В 3.50. «*Брати горлом*» – не бажаючи сприймати тезу опонента, людина підвищує тон, перебиває, не дає можливості висловити думку. Найгрубіша з них «механічна» – не давати противникові говорити.

В 3.51. «*Механічні пастки*» – використання відволікаючих жестів, фізичної дії, спрямованої на опонента.

Сперечальник постійно перебиває противника, намагається перекричати або просто демонстративно показує, що не бажає його слухати; затискає собі вуха, наспівує, свистить і т. ін. Наприклад, коли доповідач починає свою промову, хтось починає запитувати щось у слухача чи слухачів, й тим самим відволікає увагу аудиторії на себе.

У суперечці при слухачах іноді відіграють таку роль слухачі, які бачать, що їх однодумцю доводиться погано: тут буває і хор схвалення чи несхвалення, і рев, і гелготання, і тупання ногами, і ламання столів та стільців, і демонстративний вихід з приміщення. Це називається (у разі успіху) «зірвати суперечку».

В 3.52. Обговорення тимчасово припиняється перед виступом людини, чия позиція не подобається або заважає.

В 3.53. Одних виступаючих жорстоко *обмежують у регламенті*, інших – ні.

В 3.54. *Висунення несиметричних умов*. Цей прийом, як правило, носить ультимативний характер; людина ставить свою подальшу участь в дискусії залежно від виконання опонентами або ведучим дискусію умов, які в разі виконання ставили б його в зручніше положення, ніж його опонентів. Як правило, така вимога якимось мотивується – або великою зайнятістю демагога, або нібито нанесеною йому образою (за образу реальну досить однократного вибачення, а не надання преференцій) і т. ін. Якщо умови приймаються, людина отримує перевагу, якщо відкидаються – заявляє, що дискусія зірвана його опонентами, які «злякалися» надати йому «нормальні» умови. Останній варіант навіть кращий для демагога, ніж перший, бо, навіть маючи переваги, скажімо, за часом відповіді, захистити логічно збиткову позицію складніше, ніж просто хлопнути дверима, тому умови незрідка формулюються свідомо неприйнятними.

Г 3.55. «Принада» – бажаючи схилити опонента до прийняття тези, пропонент підкупує його лестощами, стверджуючи, наприклад, що опонент ерудований, розумний, інтелектуальний, тому й повинен погодитися з тезою.

Г 3.56. *Ярлик* – однозначна, бездоказова оцінка стверджень або позиції суперника. Приписуються негативні характеристики противникам і окремим організаціям (навішування ярликів). Робиться з метою дискредитації: «Ви – консерватор», «Ви – ретроград», «Да хто тобі, «такому-то», повірить», «Безкоштовної освіти й медицини можуть вимагати «совки», що лише ностальгують по комунізму!»;

Г 3.57. Прийом *«провокатор»* – антипод «ярлика». Наприклад: «З твоєї точки зору, я «такий-то»?».

Г 3.58. *Приписування прихованих мотивів*. Демагоги, що не бачать можливості реально прискіпатися ані до доводів опонента, ані навіть до нього самого, нерідко намагаються стверджувати (зрозуміло, голослівно), що опонент відстоює свою позицію не заради істини, а нібито із-за якихось таємних, корисливих мотивів («Скільки тобі за це заплатили?»). В більшості випадків приписуваний мотив є чиста брехня, але навіть якщо людина і насправді відстоює свою позицію за гроші (що, до речі кажучи, роблять адвокати в судах) це зовсім нічого не ! Оскільки, знову-таки, істинність тези залежить від її змісту, а не від того, хто (і чому) її висловлює.

Наприклад, співрозмовник висловлює в суперечці: «Ви це говорите не тому, що самі переконані в цьому, а з завзяття, «лише б посперечатися». «Ви

самі думаєте те саме, тільки не хочете визнати своєї помилки». «Ви говорите з заздрості до нього». «З професійних інтересів». «Скільки вам дали за те, щоб підтримувати цю думку?». «Ви говорите так з партійної дисципліни» і т.ін.

Г 3.59. *Вказівка на засуджуваних однодумців з метою дискредитації не ідеї, а автора, тому ідея зовсім виключається з розгляду, і однодумці можуть підшукуватися в абсолютно не пов'язаних з темою дискусії галузях, а далі йде міркування за принципом «скажи мені, хто твій друг...».* Однодумці можуть бути як уявними, так і справжніми (але і це ніяк не впливає на істинність або помилковість тези опонента).

3.60. *«Отруєне джерело».* Трапляється так, що опонент явно упереджений. Інколи ніщо не може поколивати опонента, він завжди і скрізь пропагандує свою позицію. В такому випадку діалог взагалі не можливий.

Література: 1. Абрамс Д. Логика догадок Шерлока Холмса и доктора Хауса / Д. Абрамс // Хаус и философия. Все врут! ред. Генри Джейкоби (пер. Вторникова) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/347965/read>; 2. Алексеева О. С. Процесс эвфемизации в современных СМИ / О. С. Алексеева // Журналистика и медиаобразование : сб. трудов III Междунар. науч.-практ. конф. (Белгород, 25-27 сентября 2008 г.) : в 2-х т. Т. II / под ред. проф. М. Ю. Казак, проф. У. Перси, проф. А. В. Полонского, доц. Е. А. Кожемякина. – Белгород : БелГУ, 2008. – 212 с. – С. 178–181; 3. Аристотель. Сочинения. В 4-х т. (Серия «Философское наследие») / Аристотель. – М. : Мысль, 1975–1983. Т. 2. / Ред. и вступ. ст. З. Н. Микеладзе. – 1978. – 688 с.; 4. Баскова Ю. С. Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ : на материале русского и английского языков [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Юлия Сергеевна Баскова ; Кубан. гос. ун-т. – Краснодар: [б. и.], 2006. – 23 с.; 5. Бухарин С. О приемах, используемых фальсификаторами истории [Електронний ресурс] / Сергей Бухарин. – Режим доступу: <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=891>; 6. Герасимова И. А. Введение в теорию и практику аргументации. [Текст]: учеб. пособие / И. А. Герасимова. – 2-е изд. – М. : Логос, 2010. – 312 с. – (Новая университетская библиотека); 7. Гетманова А. Д. Учебник по логике [Текст]: / Гетманова Александра Денисовна. – М. : ТОО «ЧеРо», 2000. – 302 с.; 8. Жданова Н. Скандалом закінчилася прес-конференція адвоката Анатолія Кучерени [Електронний ресурс] 24.09.2009 / Наталія Жданова – Режим доступу: <http://www.radioportal.ru/news/4040/skandalom-zakonchilas-press-konferentsiya-advokata-anatoliya-kuchereny>; 9. Ивин А. А. Логика [Текст]: учебное пособие / Ивин А. А. – М.: Знание, 1998. – 234 с. – (Издание 2-е); 10. Ивин А. А. Логика для журналистов. Учебник. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 224 с.; 11. Ивин А. А. Теория аргументации [Текст]: учебное пособие / А. А. Ивин. – М. : Гардарики, 2000. – 416 с.; 12. Кириченко М. С. Межі свободи наукового пізнання в філософії Ф. Бекона // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія 105/2011. – ред. А. Є. Конверський / М. С. Кириченко. – К. : Видавничо-поліграфіч. центр «Київський університет», 2011. – С.63–67; 13. Кисельов прокоментував бійку Пояркова і Бузини [Електронний ресурс], 14 березня 2011. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/politics/159040>; 14. Логіка [Текст] : Підручник / За ред. В. Д. Титова. – Харків : Право, 2005. – 208 с.; 15 . Меркель А. : Не забывайте о депортированных немцах [Електронний ресурс]: 01.09.2009. – Режим доступу: <http://grani.ru/War/m.156503.html>; 16. Невельська-Гордеева О. П. Логічна сутність лематичної помилки у спорі Протагора з Еватлом / О. П. Невельська-Гордеева // Логіка і право: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 11 трав. 2012 р.) / Наук. ред. О. М. Юркевич. – Харків : ФОП Корецька Л. О., 2012. – С. 178–180; 17. Никифоров А. Л. Книга по логике / Александр Леонидович Никифоров. – М. : Идея-Пресс, 1995; 18. Никифоров А. Л. Логика / Александр Леонидович Никифоров. – М. : Весь мир, 2001. – 56 с.; 19. О вреде огурцов. Упражнение в сравнительной логике и математической статистике. Напечатано в

журнале «The Journal of Irreproducible Results» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://n-t.ru/ri/fz/fz509.htm>; 20. Пасько Я. І., Білецький В. В., Савенкова М. Є., Бурега В. В. Логіка: навчально-методичний посібник / Я. І. Пасько, В. В. Білецький, М. Є. Савенкова, В. В. Бурега / Заг.ред. Бурега В. В. – Донецьк : ДонДДУ, 2004. – 75 с.; 21. Поварнин С. И. Искусство спора. О теории и практике спора. Воспроизведено по второму изданию Культурно-просветительного кооперативного товарищества «Начатки знаний» / Сергей Иннокентьевич Поварнин. – Петроград, 1923. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://warra.net/57/spor.htm>; 22. Розпутенко І. Міфологізація економічних процесів як захисна функція державного управління / Іван Розпутенко // газета «День» №147 4 вересня 2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/187220/>; 23. Сенека Л. А. Философские трактаты / Пер. Т. Ю. Бородай (Серия «Античная библиотека». Раздел «Античная философия»). 1-е изд. / Луций Анней Сенека. – 2-е изд. – СПб. : Алетейя, 2001. – 400 с. (издание включает трактаты: «О блаженной жизни», «О скоротечности жизни», «О стойкости мудреца», «О провидении», «О гневе» в 3 кн., «О природе» в 7 кн.); 24. Сопера П. Л. Основи мистецтва мови / П. Л. Сопера. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://master-slova.narod.ru/book/soper_osnovi_iskusstva_re4i.pdf; 25. Хоменко І. В. Еристика : мистецтво полеміки Навч. посіб. / Ірина Вікторівна Хоменко. – К. : Юрінком Інтер: редакція наукової та навчальної літератури, 2001. – 192 с. – Бібліогр. : с. 182–187; 26. Худиев С. Непартийный хлеб. – 04 февраля 2012. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.religare.ru/2_92315.html; 27. Худиев С. О плохих религиозных людях / С. Худиев // Журнал «Фома». 21.12.2011. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.radonezh.ru/monitoring/15595.html>; 28. Худиев С. Л. «Уроки чужих ошибок» / С. Л. Худиев, Радонеж, 12 серпня 2012р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.radonezh.ru/analytic/14849.html>; 29. Челпанов Г. И. Учебник логики / Г. И. Челпанов. – М. : Эдиториал УРСС, 2011. – 264; 30. Шопенгауэр А. Эристика или искусство побеждать в спорах / Артур Шопенгауэр; [пер. с нем. Н. Л. д'Андре]. – Спб., 1900. – 71 с.

Наукове видання

ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ

Логічні дослідження

Колективна монографія

Друкується в авторській редакції